ศก 2540 / 38

พระพิฆเนศวร์

คติความเชื่อและรูปแบบ ของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทย

โอม ศรีคเณศายะ นมะ
ชยะคเณศศะ ชยะคเณศะ ชยะคเณศะ

ประติมากรรม
พระคเณศสำริด
ประทับยืน
โบสถ์พราหมณ์พระนคร
กรุงเทพฯ
Standing Gaṇeśa. Bronze
Brahmanical Shrine. Bangkok

หอสมุดแห่งชาติ
2 มิ.ย. 2542
กรมศิลปากร

อภินันทนาการจากกรมศิลปากร
ห้ามซื้อ - ขาย

รูปพระคเณศประดับบนตรีศูล สำริด ศิลปะลพบุรี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

Gaṇeśa image on Trīśūla. Bronze. Lopburi Style.
Prachinburi National Museum.

พระพิฆเนศวร์

คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทย

จิรัสสา คชาชีวะ

กรมศิลปากร จัดพิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๐

จำนวน ๔,๐๐๐ เล่ม

พระพิฆเนศวร์

คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทย

กรมศิลปากร จัดพิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๐

จำนวน ๔,๐๐๐ เล่ม

ISBN 974-7929-77-5

จัดทำโดย

ฝ่ายเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ สำนักงานเลขานุการกรม

กรมศิลปากร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐

ถ่ายภาพ

สิงห์คม บริสุทธิ์

สมชาย วรศาสตร์

ณรงค์ศักดิ์ สาทิตานนท์

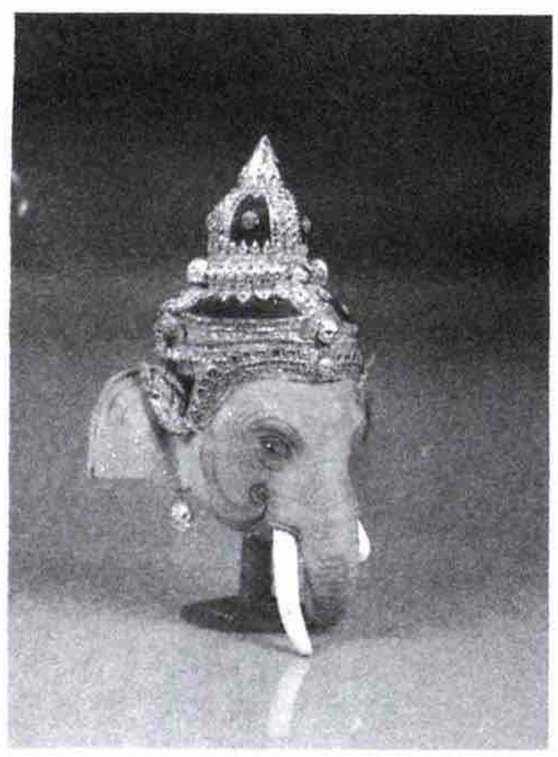
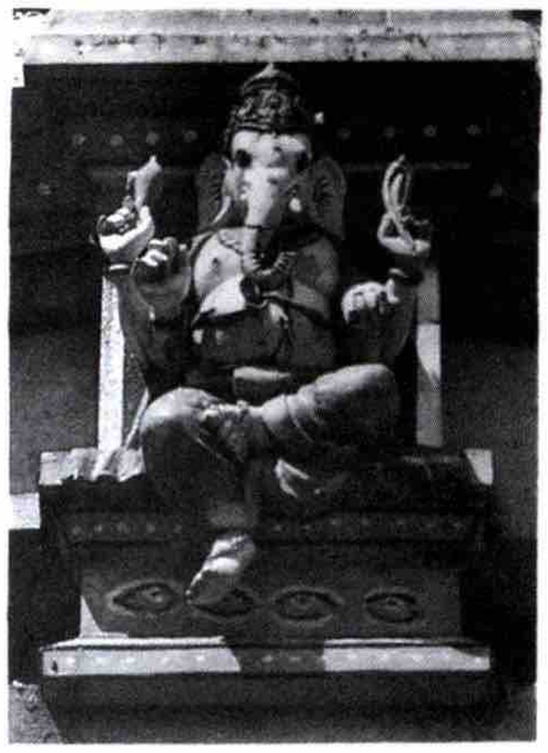
สายชล อรรถาเวช

พิมพ์ที่ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด

๘๕-๙๕ ถนนมหานคร แขวงมหาพฤฒาราม เขตบางรัก กทม. ๑๐๕๐๐

โทร. ๒๓๖๐๐๕๘ โทรสาร. (๖๖๒) ๒๓๘๔๐๒๘

สารบัญ

คำนำ

นำเรื่อง

๑. ประวัติความเป็นมาและลักษณะรูปเคารพ
ของพระพิฆเนศวร์ในประเทศอินเดีย

๒. รูปเคารพพระพิฆเนศวร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

๓. คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ในประเทศไทย
จากหลักฐานทางเอกสารและโบราณคดี

๔. วิเคราะห์และสรุป

อภิธานศัพท์

บรรณานุกรม

Bibliography

Gaṇeśa : A Study on Religious Belief and Iconography of Gaṇeśa.
Found in Thailand

คำนำ

หน้าที่ของกรมศิลปากร นอกเหนือจากด้านการอนุรักษ์ รักษา ศึกษาค้นคว้าทางด้านศิลปวัฒนธรรมของชาติแล้ว ยังมีหน้าที่อันสำคัญอีกประการหนึ่ง คือการส่งเสริม และเผยแพร่ศิลปวิทยาการด้านศิลปวัฒนธรรม ให้ออกไปสู่สาธารณชนอย่างกว้างขวาง

ในประเทศไทย พระพิฆเนศวร์ได้รับการเคารพบูชาในฐานะที่เป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการ มีการสร้างและใช้รูปเคารพเป็นสัญลักษณ์ของสถาบันและหน่วยงาน ซึ่งกรมศิลปากรนับเป็นหน่วยงานอันสำคัญที่ประกาศถือเอารูปพระพิฆเนศวร์ เป็นดวงตราประจำกรมศิลปากรอย่างเป็นทางการ นอกจากนี้รูปองค์พระพิฆเนศวร์ยังเป็นที่นับถือว่าเป็นบรมครูทางด้านศิลปวิทยา และเป็นที่เคารพบูชาอยู่ในเหล่าศิลปินและข้าราชการกรมศิลปากรโดยทั่วไป

กรมศิลปากรได้พิจารณาเห็นว่าผลงานการศึกษาวิจัย เรื่อง “คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทย” ในฐานะที่เป็นรูปประติมากรรมที่มีความแพร่หลาย และเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีที่สำคัญที่แสดงถึงพัฒนาการทางความคิด คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ ที่มีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ซึ่งนางสาวจิรัสสา คชาชีวะ ได้นำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปีการศึกษา ๒๕๒๗ เป็นผลงานการศึกษาที่มีความสำคัญ และน่าสนใจยิ่ง สมควรที่จะได้รับการจัดพิมพ์เผยแพร่ จึงได้ดำเนินการขออนุญาตจัดพิมพ์ผลงานการศึกษาวิจัยดังกล่าวต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งได้รับอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ด้วยความยินดี จึงได้จัดพิมพ์ครั้งแรก เนื่องในวันสถาปนากรมศิลปากร ครบรอบปีที่ ๗๗ ในปี ๒๕๓๑ และการจัดพิมพ์ครั้งนี้เป็นครั้งที่สอง ซึ่งได้มอบหมายให้นางวิสันธนี โพธิสุนทร ภัณฑารักษ์ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นผู้ประสานงาน นายสมชาย วรศาสตร์ นายช่างภาพ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นายสิงห์คม บริสุทธิ์ นายช่างภาพ ฝ่ายเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ ดำเนินการถ่ายภาพประกอบการจัดพิมพ์ โดยฝ่ายเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ สำนักงานเลขานุการกรม ดำเนินการจัดพิมพ์ กรมศิลปากรขอขอบคุณผู้ให้ความร่วมมือทุกท่าน และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้คงจะเป็นประโยชน์ทางความรู้อย่างกว้างขวางแก่ผู้ที่สนใจโดยทั่วไป

นายนิคม มูสิกะคามะ
อธิบดีกรมศิลปากร

นำเรื่อง

พระพิฆเนศวร์บรมครูช้าง
Gaṇeśa : Lord of Gajaśāstra

พระพิฆเนศวร์ เทพในศาสนาฮินดูซึ่งมีกายเป็นคนเศียรเป็นช้าง เป็นประติมากรรมที่แพร่หลายไม่เพียงแต่ในประเทศอินเดียเท่านั้น แต่ยังปรากฏทั้งในประเทศจีน ญี่ปุ่น และประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ จากหลักฐานทางโบราณคดีเราได้พบรูปเคารพของพระองค์เป็นจำนวนมากตั้งแต่สมัยโบราณลงมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องมาจากคติความเชื่อที่ว่า พระพิฆเนศวร์เป็นเทพแห่งอุปสรรคผู้สามารถบันดาลให้เกิดหรือขจัดเสียซึ่งอุปสรรคทั้งปวงและอำนวยความสำเร็จให้บังเกิดขึ้น ชาวฮินดูส่วนใหญ่ก่อนการประกอบพิธีกรรมรวมทั้งการเล่าเรียนศิลปวิทยา จำต้องบูชาพระพิฆเนศวร์เป็นเบื้องแรก ด้วยเหตุนั้นจึงทำให้คติการบูชาพระพิฆเนศวร์แพร่หลายออกไป

สำหรับในประเทศไทย ความเชื่อเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์ได้วิวัฒนาการจากคติของเทพแห่งอุปสรรคไปสู่ความหมายที่หลากหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา ดังเป็นที่รู้จักกันทั่วไป มีการสร้างรูปเคารพของพระองค์ตลอดจนใช้เป็นสัญลักษณ์ของสถาบันและหน่วยงานต่าง ๆ หลายแห่ง ดังเช่น กรมศิลปากรเป็นอาทิ

ความสำคัญของพระพิฆเนศวร์ดังกล่าว เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ข้าพเจ้าเกิดความสนใจที่จะศึกษาเกี่ยวกับคติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทย เพื่อที่จะได้ทราบถึงพัฒนาการทางด้านความคิดคติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ที่มีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และแม้ว่าข้าพเจ้าจะได้ทราบเรื่องราวของพระพิฆเนศวร์มาแต่เยาว์จากคำบอกเล่าของผู้ใหญ่คือจมื่นสิริวังรัตน(เฉลิม คชาชีวะ) ซึ่งเป็นผู้ชำนาญการคชลักษณ์ ประจำสำนักพระราชวัง และมีพระพิฆเนศวร์เป็นเสมือน "พระ" ประจำตระกูล แต่ก็เป็นความรู้เพียงผิวเผินโดยมิได้ทราบถึงความเป็นมาอย่างละเอียดลึกซึ้งแต่ประการใด จากจุดเริ่มต้นดังกล่าวนับเป็นแรงบันดาลใจอันสำคัญที่ทำให้ข้าพเจ้าสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจังต่อมาจนสำเร็จเป็นงานวิจัยชิ้นนี้ ซึ่งข้าพเจ้าได้เสนอเป็นวิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปีการศึกษา ๒๕๒๗

ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณ จมื่นสิริวังรัตน (เฉลิม คชาชีวะ) ผู้ได้ประสิทธิประสาสน์ความรู้ความเข้าใจขั้นมูลฐาน อันเป็นปฐมเหตุแห่งการศึกษาค้นคว้าที่กว้างขวางยิ่งขึ้น ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นคุณประโยชน์ต่อตัวผู้วิจัยเอง หากแต่ยังเป็นประโยชน์ต่อสาธารณชนโดยทั่วไป ข้าพเจ้าจึงขอแสดงความกตัญญูกตเวทิตาคุณไว้ ณ ที่นี้

ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ผู้มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้สำเร็จลงได้ คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ ผู้มีส่วนสนับสนุนหนังสือเล่มนี้อย่างดียิ่ง ขอขอบคุณทุกท่านที่ได้ช่วยเหลืองานวิจัยชิ้นนี้ในด้านต่าง ๆ มาโดยตลอด และท้ายที่สุดขอขอบพระคุณกรมศิลปากรเป็นอย่างสูงที่ได้เห็นคุณค่าของงานวิจัยชิ้นนี้ ดังที่ได้จัดพิมพ์ออกเผยแพร่เนื่องในวันคล้ายวันสถาปนากรมศิลปากร ปีที่ ๗๗ ในวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๓๑ และในการพิมพ์ครั้งนี้

อย่างไรก็ตาม หากงานวิจัยชิ้นนี้ยังมีข้อบกพร่องประการใด ข้าพเจ้าขอน้อมรับไว้เพียงผู้เดียว

จิรัสสา คชาชีวะ

๑ ประวัติความเป็นมาและลักษณะรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ในประเทศอินเดีย

ประวัติความเป็นมาของพระพิฆเนศวร์ในประเทศอินเดีย

พระคณปติ หรือ พระคเณศ หรือ พระพิฆเนศวร์ เป็นเทพเจ้าของฮินดู โอรสของพระศิวะ มีตัวเป็นคนหัวเป็นช้าง มีการนับถือพระคเณศทั่วไปในอินเดียแพร่กระจายไปในสังคมฮินดูทุกวรรณะ นับเป็นเทพที่นิยมบูชากันมากที่สุดในบรรดาเทพฮินดูทั้งหลาย โดยชาวฮินดูถือว่าพระคเณศ เป็นเทพประจำความขัดข้อง และเป็นผู้อำนวยความสำเร็จให้แก่กิจการต่าง ๆ

ชาวฮินดูเมื่อจะประกอบพิธีทางศาสนา หรือศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาจะต้องบูชาพระคเณศ เพื่อขอความปลอดภัย ให้พ้นการขัดข้อง และเพื่อขอความสำเร็จผลในกิจการนั้น ๆ เสียก่อน[๑]

รูปเคารพจะพบได้ทั่วไปในอินเดีย และแพร่หลายออกไปในหลาย ๆ ประเทศในเอเชีย เช่น เนปาล จีน เตอรกีสถาน ข้ามไปยังชวา บาหลี และบอร์เนียว รวมทั้งในธิเบต พม่า ไทย อินโดจีน และญี่ปุ่น[๒]

ความเป็นมาทางศาสนา

ประวัติการนับถือศาสนาในประเทศอินเดีย เท่าที่มีหลักฐานนั้นมีความเป็นมาเป็นขั้นตอนตามลำดับ เริ่มตั้งแต่

๑. สมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ คือ อารยธรรมของชนเผ่าพื้นเมือง แถบลุ่มแม่น้ำสินธุ นับถือลัทธิและเทพเจ้าหลายองค์ ส่วนใหญ่เป็นเทพเจ้าแห่งความอุดมสมบูรณ์

๒. สมัยพระเวท เมื่อพวกอารยันอพยพเข้าไปในอินเดีย ก็ได้รับเอาความเชื่อดั้งเดิมและการนับถือเทพเจ้าของชนพื้นเมือง เข้ามารวมกับเทพของตน เทพส่วนมากเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ต่อมาได้จัดเทพเป็น ๓ พวก คือ

๑. **เทพบนสวรรค์** เช่น วรุณ สุรยะ อทิติ

๒. **เทพในท้องฟ้า** เช่น รุทระ วาตะ

๓. **เทพบนพื้นดิน** เช่น ภูเขา ต้นไม้

วรรณคดีทางศาสนาที่สำคัญคือ ไตรเวท คัมภีร์พราหมณะ และ อุปนิษัท

๓. สมัยมหากาพย์ (ประมาณต้นพุทธกาล-ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๗) เป็นสมัยที่ลัทธิฮินดูและศาสนาพุทธรุ่งเรือง พร้อมทั้งมีลัทธิศาสนาของชาวท้องถิ่นปรากฏขึ้นนอกเหนือจากศาสนาพราหมณ์ของชนชั้นสูงได้แก่ ลัทธิบูชานางทุรคา ลัทธิชาวสุเทวะกฤษณะซึ่งเป็นต้นแบบของลัทธิภควคีตา และไวษณพนิกาย ลัทธิบูชาปศุปตะ ในสมัยนี้ได้เกิดวรรณกรรมขึ้น ๒ เรื่อง คือ รามายณะและมหาภารตะ

๔. สมัยปุราณะ (ประมาณ พ.ศ. ๘๖๑-๑๑๙๐) ในสมัยนี้ลัทธิฮินดูแตกแยกเป็นนิกายต่างๆ มีนิกายใหญ่ๆ คือ ลัทธิไศวนิกาย และลัทธิไวษณพนิกาย คัมภีร์ทางศาสนา คือ คัมภีร์ปุราณะ ซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวและตำนานต่างๆ ของพระเป็นเจ้า ศาสนาในยุคปุราณะมีความเป็นมาต่อเนื่องจากศาสนาในยุคพระเวท แต่ก็ไม่ได้มีจุดกำเนิดดั้งเดิม มาจากเรื่องราวของพระเวทโดยตรง เป็นการผสมผสานและวิวัฒนาการระหว่างพระเวทกับลัทธิศาสนาดั้งเดิมของชาวเมือง ภูมิหลังอันหนึ่งของศาสนาปุราณะ คือ การสัมพันธ์เชื่อมต่อกับเทพนิยาย ซึ่งมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับศาสนาความเชื่อ[๓]

คัมภีร์ปุราณะ ประกอบด้วย **มหาปุราณะ** และ **อุปปุราณะ** แต่ละประเภทประกอบด้วยคัมภีร์ย่อย ๑๘ บท ซึ่งเป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงตำนานปรัมปราว่าด้วยกำเนิดของโลก เทวดา มนุษย์และสิ่งทั้งปวง ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวของเทพเจ้า เน้นความเป็นมาของเทพเทพี โดยสืบต่อมาจากเรื่องราวที่บรรยายไว้ในคัมภีร์พระเวท[๔]

การนับถือเทพ เทพี สมัยปุราณะนั้นมีการบูชาเทพที่มีมาตั้งแต่ยุคพระเวท เช่น อัคนี อินทร์ ขณะเดียวกันก็บูชาเทพอื่นๆ อีก เช่น เทพสูงสุด ๓ องค์ คือ พรหมา วิษณุ และศิวะ มีการนับถือพุทธะชินะ ตลอดจนอวตารต่างๆ ของเทพีเหล่านี้ เทพที่สำคัญๆ สมัยปุราณะได้แก่

๑. พรหมา
๒. วิษณะ
๓. ศิวะ
๔. สรสวดิ
๕. ลักษมี
๖. อุมา
๗. คเณศ หรือ พิฆเนศวร์
๘. ขันทกุมาร

ประวัติการนับถือ พระคเณศ หรือ พิฆเนศวร์

กล่าวกันว่า พระคเณศนั้นไม่ใช่เทพของชาวอารยันที่มีมาแต่โบราณ ชื่อ "คเณศ" นั้นบางครั้งรู้จักกันในนามว่า "คณปติ" คำว่า "คณปติ"[๕] นั้น ปรากฏเป็นครั้งแรกในมนตร์ บทที่ ๒ ของคัมภีร์ฤคเวทซึ่งเป็นส่วนที่เก่าที่สุดของคัมภีร์พระเวท (แต่งขึ้นราว ๑๐๐-๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาล) หลังจากนั้นได้ปรากฏอีกครั้งในมนตร์ บทที่ ๑๐ แต่ในทั้งสองแห่งนั้น มิได้มีความหมายถึงเทพที่มีเศียรเป็นช้าง โดยในมนตร์ บทที่ ๒ กล่าวถึง พรหมณัสปติ (Brahmanaspati) ผู้ซึ่งเป็น "คณปติ" และในมนตร์ บทที่ ๑๐ หมายถึง "อินทร์" (Indra)[๖] จากคำว่า "คณปติ" ในฤคเวทนั้นจึงตีความได้ว่า มิได้มีความหมายถึง "เทพที่มีเศียรเป็นช้าง" หากแต่มีความหมายตรงตามคำคือ พรหมณัสปติ และอินทร์นั้นคือ ผู้เป็นใหญ่ในหมู่คณะ ซึ่งคงหมายถึงเป็นเทพอุปถัมภ์ประจำเผ่าต่างๆ ตามสภาพความเป็นอยู่ของชาวอารยันดั้งเดิม ซึ่งแต่ละเผ่าจะมีเทพของตนเอง

ในมนตร์บทหนึ่งของคัมภีร์พระเวทคือ ไตตติรีย-อารัณยกะ (Taittirīya-āraṇyaka) มีบทสวดลึกลับที่กล่าวถึงเทพ "ทันติน" (ผู้มีงา) ซึ่งดูเหมือนว่าจะกล่าวถึงเทพที่มีหน้าเป็นช้าง ในมนตร์ที่คู่กันจะกล่าวถึงกรรติเกยะและนันทิผู้ซึ่งจะปรากฏอยู่คู่กับพระคเณศในรูปเคารพต่างๆ ในสมัยโบราณเทพที่มีหน้าเป็นช้างนี้ มีงวงที่คดโค้ง (วักระ) ถือ ข้าวโพด กระบอง และอ้อย เทพที่กล่าวถึงนี้ อาจหมายถึงพระคเณศก็ได้[๗]

ในสมัยต่อมา จากการศึกษาตามคัมภีร์ต่างๆ จะเห็นได้ว่า "คณปติ" มีเป็นจำนวนมาก คติความเชื่อเดิมจากการเป็น "ผู้เป็นใหญ่ในหมู่คณะ" ประจำเผ่า กลายมาเป็นเทพแห่งความชั่วร้าย และถูกเรียกว่า "วิฆนระชะ" (Vighnaraja) หรือ "วิฆเนสส" (Vighness) ซึ่งมีความหมายว่า "ผู้สร้างความชั่วร้าย" หรือ "ผู้เป็นใหญ่แห่งอุปสรรค" ซึ่งคงเกิดขึ้นประมาณต้นพุทธกาล มีผู้กล่าวว่าชื่อนี้ถูกตั้งขึ้นโดยผู้ที่นับถือพุทธศาสนา[๘]

ในสมัยพระมนู บทร้อยกรองในคัมภีร์เก่าของกฎหมายพระมนู (Laws of Manu) ในมนูสมฤติ (Manu Smṛti) กล่าวว่า "คณปติ" เป็นเทพของชนชั้นต่ำ คือ พวกศูทร ซึ่งเป็นชนพื้นเมือง ในขณะที่ "สัมภู" เป็นเทพของพราหมณ์ และ "มัธวะ" (Madhava) เป็นเทพของกษัตริย์[๙]

คติความเชื่อเกี่ยวกับคณปติ หรือ พระคเณศ จะเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทันทีทันใดในสมัยปุราณะ ในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ กล่าวถึงพระคเณศว่า เป็นเทพผู้ประทานความสำเร็จจาก "วิฆนราช" กลายมาเป็น "สิทธิธาตา" หรือ "ผู้ประทานความสำเร็จ" กล่าวกันว่าการเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๐ กับตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓[๑๐] และตั้งแต่สมัยปุราณะเป็นต้นมา พระคเณศก็ได้กลายเป็นเทพที่สำคัญจนเกิดเป็นลัทธิหนึ่งแยกไปต่างหาก

ในมหากาพย์ทั้งสองของฮินดูคือมหาภารตะและรามายณะนั้นไม่พบว่ามีการกล่าวถึงเทพที่มีหน้าเป็นช้างเลย แต่ก็ได้พบ "พระคเณศ" (เรียกว่าคเณศานะ) ที่แตกต่างจากพระศิวะอยู่ในบทนำของมหาภารตะที่แก้ไขใหม่ฉบับทางตอนเหนือของอินเดีย (ส่วนทางใต้นั้น ไม่มีกล่าวถึง เพราะเขียนขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๔) ใน "พาล ภารตะ" (Bālà-bhārta) ซึ่งเป็นโคลงที่เขียนขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ได้กล่าวว่า พระคเณศเป็นผู้เขียนคัมภีร์มหาภารตะให้แก่ฤษีวยาสะ โดยเขียนตามคำบอกของฤษีวยาสะที่บอกอย่างรวดเร็วเกินความสามารถของมนุษย์[๑๑]

มีผู้ที่ศึกษาโดยใช้หลักทางมานุษยวิทยา พยายามตีความถึงสาเหตุของการนับถือพระคเณศ หรือคณปติ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงขึ้น ๆ ลง ๆ ในช่วงแรกได้กล่าวว่า ไม่มีสมมุติฐานใดที่จะตอบปัญหาต่าง ๆ เช่น สาเหตุการเปลี่ยนแปลงการนับถือ สาเหตุการบูชาเทพที่มีเศียรเป็นช้างมีพาหนะเป็นหนู ซึ่งค่อนข้างจะขัดแย้งกันนั้น ได้ดีเท่ากับสมมุติฐานที่ว่า "เนื่องมาจากการนับถือบูชาสัตว์เป็นสัญลักษณ์ประจำเผ่าของชนดั้งเดิมในอินเดีย โดยยกย่องขึ้นเป็นเทพประจำเผ่าซึ่งคงจะมีสัญลักษณ์รูปช้าง (เจ้าแห่งป่า) และหนู รวมอยู่ด้วย เมื่อทำการรบพุ่งต่อสู้กัน เผ่าหรือตระกูลที่มีรูปช้างเป็นสัญลักษณ์ ก็คงมีชัยขึ้นเหนือเผ่าอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเผ่าที่นับถือหนูเป็นสัญลักษณ์ประจำเผ่า ดังนั้น จึงนำรูปพระคเณศที่มีตัวเป็นคนหัวเป็นช้างขี่บนหลังหนู ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาที่เทพของผู้แพ้จะถูกครอบครองโดยเทพของผู้ชนะ และเมื่อใดที่เผ่าที่มีช้างเป็นสัญลักษณ์ขึ้นมามีอำนาจ เทพประจำเผ่าก็พลอยมีอำนาจสูงสุดด้วย แต่เมื่อใดที่พ่ายแพ้ก็จะถูกเหยียดหยามและกดขี่โดยเทพของเผ่าอื่น ๆ ทั้งนี้หลักฐานทางประวัติศาสตร์อินเดียโบราณก็มีการกล่าวถึงราชวงศ์ช้าง (ราชวงศ์มตังคะ Mataṅga = ช้าง) และเมืองที่มีหนูเป็นสัญลักษณ์ (Mousikanos-lord of the Musikas) ซึ่งมีเมืองหลวงอยู่ที่อลอร์ (Alor) ด้วย[๑๒]

นอกจากนี้ ได้มีผู้ทำการศึกษาวิเคราะห์ถึงกำเนิดการบูชานับถือพระคเณศแตกต่างกันไปอีกหลายรูปแบบ บ้างก็กล่าวว่ามีหลักฐานแน่นอนที่เชื่อได้ว่า พระคเณศนั้นมีกำเนิดมาจากการบูชาเทพของพวกดราวิเดียน ซึ่งเป็นชาวพื้นเมืองเดิมของอินเดีย เราอาจกล่าวถึงข้อสันนิษฐานต่าง ๆ เหล่านั้นได้เป็นข้อ ๆ คือ

พระคเณศมีกำเนิดมาจากการบูชาเทพของชาวพื้นเมือง ชาวพื้นเมืองดั้งเดิมของอินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพวกที่บูชาพระอาทิตย์ รูปพระคเณศประทับบนหลังหนู เนื่องจากหนูเป็นสัญลักษณ์ของความมืด พระคเณศทรงหนู จึงหมายถึงชัยชนะของแสงอาทิตย์ที่ขจัดความมืดให้สิ้นสุดลงได้[๑๓]

พระคเณศมีกำเนิดมาจากลัทธิการบูชาสัตว์ ในแนวนี้ เชื่อว่าพระคเณศนั้นแต่เดิมเป็นเทพของชาวพื้นเมืองซึ่งกำเนิดมาจากลัทธิการบูชาสัตว์[๑๔] ซึ่งอาจอธิบายได้จากหลักทางมานุษยวิทยาเกี่ยวกับความเชื่อของมนุษย์สมัยก่อน ซึ่งในข้อนี้ตรงกับความเชื่อแบบลัทธิบูชาสัตว์ (Totemism) ซึ่งเป็นความเชื่อในสายตระกูลที่คิดว่า พวกตนมีความสัมพันธ์กับสิ่งมีชีวิต หรือสิ่งที่ไม่มีชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง[๑๕] ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ สิ่งของในธรรมชาติ พืชหรือสัตว์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของตนในขณะนั้น หริทาส มิตรา (Haridas Mitra) มีความเห็นว่า "คณปติ" อาจมีกำเนิดมาจากการเป็นเทพประจำเผ่าของคนป่าเผ่าอารยัน ซึ่งอาศัยอยู่ในพื้นที่อันกว้างใหญ่ บนภูเขา และในป่าของอินเดีย คนเหล่านี้อาจต้องเผชิญกับฝูงช้างที่น่ากลัว จึงเกิดการเคารพบูชาในรูปแบบของช้างขึ้น เพื่อให้ปกป้องคุ้มครอง เทพองค์นี้ต่อมาก็อาจเข้ามาสัมพันธ์กับปสุปติ (Pasupati) สังกะระ (Sankara) และภูตปติ (ศิวะ) และเมื่อได้กลายเป็นเทพชั้นสูงขึ้นของชาวอารยัน ก็ได้มีการกล่าวถึงกำเนิดของพระคเณศแตกต่างกันไปในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ [๑๖]

คณปติในฐานะเทพแห่งการเก็บเกี่ยว คุปเต (Gupte) นักชาติวงศ์วรรณาและนักภาษาศาสตร์พยายามที่จะสืบร่องรอยกำเนิดลัทธิการนับถือพระคเณศกับฤดูการเก็บเกี่ยว เขากล่าวว่าเหตุที่พระคเณศเป็นเทพที่มีเศียรและงวงเป็นช้างนั้น อาจเนื่องมาจากภาพที่ชาวนาแบกมัดข้าวโพดอยู่บนศีรษะทำให้ส่วนปลายของมัดข้าวโพดแกว่งไปมาอยู่เบื้องหน้า ทำให้มีลักษณะเป็นหัวและงวงช้าง ส่วนหนูนั้นเป็นศัตรูที่ร้ายกาจของไร่นา จึงแสดงภาพออกมาเป็นเทพที่มีเศียรเป็นช้างขี่อยู่บนหลังหนูเทพนั้นมีพุงพลุ้ย (ยุ้งข้าว) ประกอบด้วยงูเห่าแผ่พังพาน ซึ่งหมายถึงผู้ทำลายหนูนา คุปเต กล่าวว่า ลักษณะของผู้ชนะมักจะ

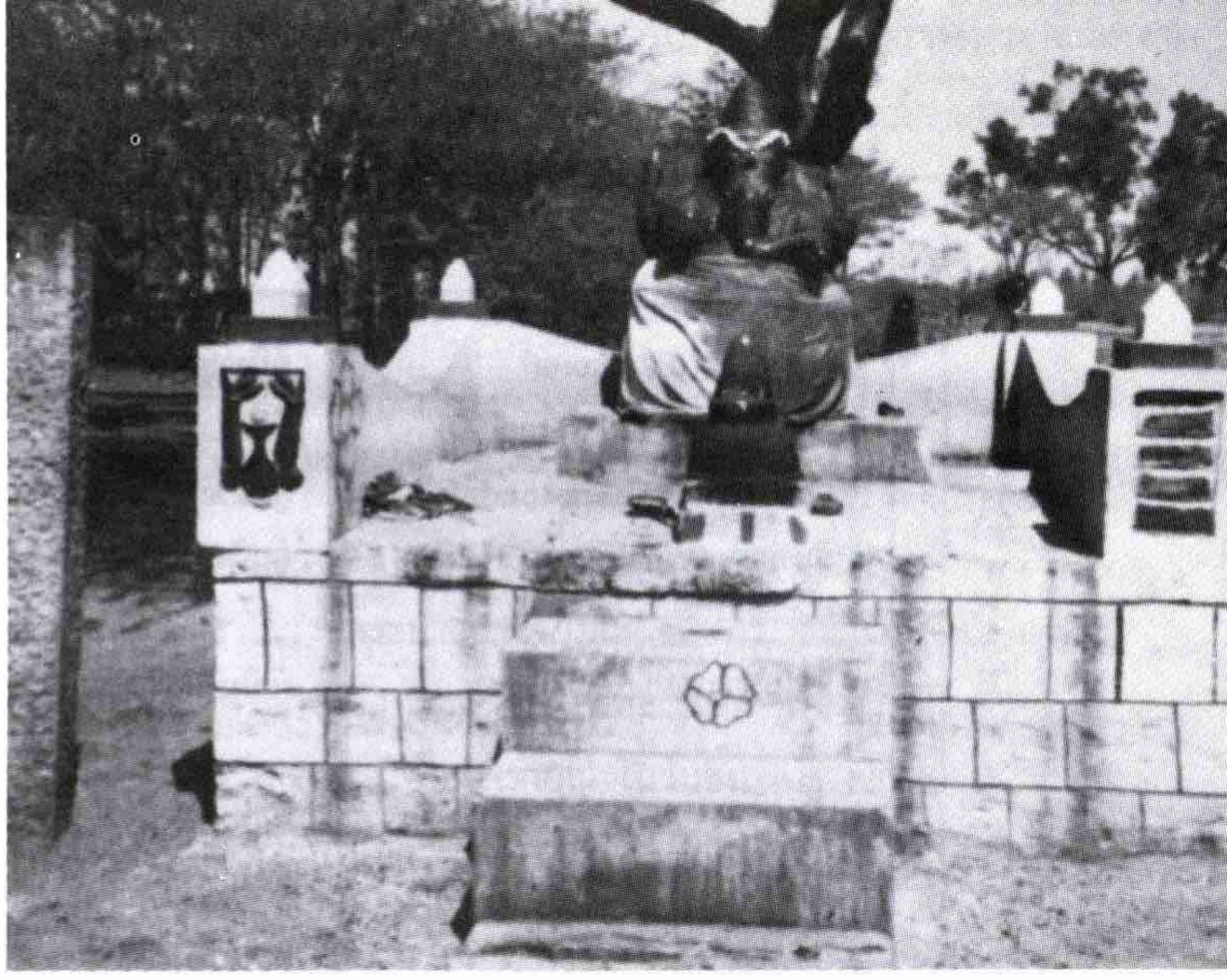
แสดงออกในลักษณะนี้ เช่นพระศิวะขี่อยู่บนหลังวัวนนทิ ที่พระองค์ปราบได้เช่นเดียวกับพระคเณศขี่อยู่บนหลังหนูที่พระองค์ปราบในฐานะที่เป็นเทพเจ้าแห่งการเก็บเกี่ยว นอกจากนี้เขายังกล่าวว่า ความหมายของชื่อเอกทันตะที่แปลว่ามีงาเดียวนั้น อาจมีที่มาหมายถึง พานไถของชาวนาก็ได้[๑๗]

นอกจากนี้ยังมีคำอธิบายอีกอย่างหนึ่งของ "คณปติ" ที่เกี่ยวกับการเก็บเกี่ยวคือ หนู (มุสิก) นั้นเป็นสัตว์ที่ขยายพันธุ์ได้อย่างรวดเร็ว บางทีอาจเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ และอำนาจในการสร้าง ด้วยเหตุนี้จึงอธิบายได้ถึง "คณปติ" กับหนูที่สัมพันธ์กับการเก็บเกี่ยว ในเทศกาลที่เกี่ยวกับพระคเณศที่เรียกว่า อนะตะ ฉตุรถิ (Anata Chaturthi) จะมีการนำรูปปั้นพระคเณศที่ทำจากดินเหนียวจากแม่น้ำ มาทำพิธีที่บ้าน แล้วเก็บไว้ในยุ้งฉาง เชื่อกันว่ารูปเคารพจะป้องกันมิให้หนูมากินเมล็ดพืช ต่อจากนั้นจะนำรูปเคารพไปทิ้งไว้ในแม่น้ำลำคลอง บางชุมชนจะปล่อยน้ำนั้นให้เข้ามาในไร่นา ซึ่งจะทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์[๑๘]

พระคเณศที่มีกำเนิดมาจากการเป็นภูตผีปิศาจ มีผู้เชื่อว่า "คณปติ" นั้นไม่ใช่เทพของพวกอารยันมีกำเนิดจากการเป็นภูตผีชนิดหนึ่ง หรือผีป่า ซึ่งเป็นบริวารของ "ผู้เป็นใหญ่สูงสุด" ภูตผีเหล่านี้มีจำนวนมากมายเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองป่าเขา วิญญาณเหล่านี้ได้รวมตัวกันเป็นเทพช้างเพียงองค์เดียว คือ "คณปติ" ผู้ซึ่งต่อมากลายเป็นเทพผู้ขจัดอุปสรรค และแสดงถึงความเฉลียวฉลาด[๑๙] บางคนมีความเห็นว่า พระคเณศนั้นเป็นเทพพื้นบ้าน ที่มีความสัมพันธ์กับยักษ์ และนาค[๒๐]

กล่าวกันว่าความนึกคิดเรื่องเทพที่มีเศียรเป็นช้างนั้น เป็นอิทธิพลที่มาจากอียิปต์ ในสมัยเฮเลนีสติคทางตะวันออกกลาง และอินโดกรีก ทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย[๒๑] เนื่องจากได้ปรากฏว่า ในอียิปต์โบราณนั้นเทพเจ้าจำนวนมากมีเศียรเป็นสัตว์ต่าง ๆ เช่น เทพอนุบิส (Anubis) เทพแห่งความตายมีเศียรเป็นสุนัขจิ้งจอก, เทพอปิส (Apis) มีเศียรเป็นวัวศักดิ์สิทธิ์เป็นต้น

จากข้อสมมุติฐานต่าง ๆ เหล่านี้เราอาจสรุปได้ว่าพระคเณศมีกำเนิดจากการเป็นเทพพื้นเมืองของอินเดีย และต่อมาในยุคหลังได้ปรากฏเป็นเทพสำคัญในศาสนาฮินดู มีลักษณะเป็นเทพที่มีเศียรเป็นช้าง เนื่องจากลัทธิพื้นเมืองของอินเดียเป็นลัทธิบูชาสัตว์ มีเทพที่มีเศียรเป็นสัตว์เป็นเทพประจำเผ่า และเนื่องจากช้างนั้นเป็นสัตว์ที่ใหญ่ที่สุดในอินเดีย พระคเณศเทพที่มีเศียรเป็นช้างจึงได้รับยกย่องเป็นหัวหน้าของเทพที่มีเศียรเป็นสัตว์ทั้งหลาย

หอพระพิฆเนศวร์กลางหมู่บ้านในอินเดียใต้
Gaṇeśa shrine in village, South India.

ชื่อและความหมายต่าง ๆ ของพระคเณศ

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า ชื่อที่เรารู้จักกันในนามที่ว่า **"พิฆเนศวร์"** นี้ แรกเริ่มมาจากคำว่า **"คณปติ"** ซึ่งมีผู้ให้ความหมายของรากศัพท์แตกต่างกันไปหลายประการ เช่น

ก. ค = ความเฉลียวฉลาด + ณ = โมกษะ + ปติ = ผู้เป็นใหญ่[๒๒]

ข. ค = ไป + น = ที่สิ้นสุด + ปติ = ผู้เป็นใหญ่[๒๓]

ค. คณ (มาจาก เคร) = หมู่เหล่า + ปติ = ผู้เป็นใหญ่[๒๔]

ง. ค = การไปสู่โลกแห่งความรอบรู้ + ณ = ที่สุดแห่งความรู้นี้ + ปติ (บดี) = เทพเจ้า

คณปติ = เทพเจ้าผู้นำไปสู่ความรอบรู้ และนำไปสู่ที่สุดแห่งความรู้ของโลกนี้[๒๕] คำว่า **"คณปติ"** นี้ต่อมารู้จักกันในนามว่า "คเณศ" เทพที่มีเศียรเป็นช้าง

คณปติ หรือ **คเณศ** ในความหมายเดิมได้ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไป โดยเริ่มมีการใช้คำว่า วิฆนราช หรือ วิฆเนสส (Vighness) ซึ่งมีความหมายว่า ผู้สร้างอุปสรรค ในประมาณต้นพุทธกาล[๒๗] เมื่อมาถึงสมัยปุราณะชื่อ **"วิฆนราช"** ได้กลายมาเป็น **"สิทธิธาตา"** หรือผู้ประทานความสำเร็จ ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า ชื่อ, ความหมาย, และฐานะของพระคเณศที่เปลี่ยนแปลงไปนั้นขึ้นอยู่กับคติความเชื่อและค่านิยมในการนับถือบูชาในแต่ละยุคสมัยซึ่งแตกต่างกันไป นอกจากนี้ยังมีชื่อต่าง ๆ อีกมากมายที่มีความหมายถึงเทพที่มีเศียรเป็นช้างองค์นี้ เช่น

ชื่อ	ความหมาย	หมายเหตุ
เอกทันตะ (Ekadanta)	ผู้มีงาข้างเดียว	เป็นชื่อภาษาสันสกฤตที่เก่าที่สุดที่รู้จักกัน[๒๘]
รักต-ตุณฑะ (Rakta-tuṇḍa)	ผู้มีงวงแดง	ในมหานิรวาณ-ตันตระ
วักร-ตุณฑะ (Vakra-tuṇḍa)	ผู้มีงวงคดโค้ง	ในปุราณะบางฉบับ[๒๙]
วินายกะ (Vināyaka)	ผู้ขจัดอุปสรรค	พระคเณศภายใต้ชื่อนี้ มักจะได้รับการบูชาจากผู้ที่ทำการค้า[๓๐]
วิฆเนศวร (Vighneśvara)	ผู้เป็นใหญ่แห่งอุปสรรค	มักจะเกี่ยวข้องกับการเริ่มต้นของหนังสือต่าง ๆ เพื่อให้แน่ใจว่า วรรณกรรมนั้น ๆ จะสำเร็จ[๓๑]
อักขุ-รถะ (Akhu-ratha)	ผู้ขี่หนู	
เหรัมพะ (Heramba)	ผู้คุ้มครอง	
ทวิ-เทหก (Dvi-Dehaka)	ผู้มีกาย ๒ ลอน	
ลัมโพทร (Lambodara)	ผู้มีท้องพลุ้ย	
คชานนะ (Gajānana)	ผู้มีหน้าเป็นช้าง	
พาล-คณปติ (Bāla-Gaṇapati)	คณปติในวัยเด็ก	
พิลไลยาร์ (Pillaiyar)	โอรสของเทพชนกชนนีแห่งจักรวาล	ชื่อที่รู้จักกันในแคว้นทมิฬนาฑุ
ลัมพกรรณ (Lambakarṇa)	ผู้มีหูยาน	

ประวัติของพระคเณศในเทพนิยายตามคัมภีร์ทางศาสนา

เรื่องราวของพระคเณศในศาสนาฮินดู เริ่มปรากฏเป็นครั้งแรกหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๑ คัมภีร์ที่กล่าวถึงกำเนิดของพระคเณศอย่างจริงจังเป็นครั้งแรกคือ คัมภีร์ปุราณะ อันเป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องราวและตำนานของพระเป็นเจ้าเป็นส่วนใหญ่ โดยเน้นความเป็นมาของเทพและเทพี

คัมภีร์ปุราณะ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๘ เล่ม และอุปปุราณะอีก ๑๘ เล่ม ได้กล่าวถึงกำเนิดของพระคเณศว่าถือกำเนิดมาจากพระศิวะและพระนางปารตีและถือกำเนิดมาในฐานะของเทพแห่งอุปสรรค (Lord of Obstacle) คล้ายคลึงกัน แต่จะแตกต่างกันที่รายละเอียด คัมภีร์ที่สำคัญและน่าสนใจมีตัวอย่างเช่น

ลิงคปุราณะ (Liṅgapurāṇa) กล่าวว่า อสูรและรากษสได้ทำการบวงสรวงพระศิวะ จนได้รับพรจากพระศิวะหลายประการ ทำให้อสูรและรากษสเหล่านั้นทำความเดือดร้อนและรุกรานพวกเทวดาทั้งหลาย พระอินทร์และเทวดาอื่น ๆ ได้รับความเดือดร้อนมาก จึงได้ไปอ้อนวอนต่อพระศิวะ และแนะนำให้พระองค์สร้างเทพแห่งความขัดข้อง นามว่า วิฆเนศวรขึ้น เพื่อขัดขวางความพยายามของอสูรและรากษส พระศิวะจึงทรงแบ่งส่วนหนึ่งของพระองค์ ทำให้เกิดบุรุษร่างงามออกจากครรภ์ของปารวตี พระศิวะได้ให้นามว่า "วิฆเนศวร" และได้ประทานพรให้เป็นผู้ขัดขวางอสูร รากษส และคนชั่วทั้งหลายจากการทำพิธีพลีบูชาและการกระทำอื่น ๆ แต่ให้ความสะดวกแก่เทวดาและคนดีอื่น ๆ ในการพยายามที่จะกระทำการต่าง ๆ ดังนั้นพระวิฆเนศวรจึงถูกสร้างขึ้นมาเพื่อกระทำหน้าที่ดังกล่าว[๓๒]

ศิวปุราณะ (Śivapurāṇa) กำเนิดของพระพิฆเนศวร์นั้นจะแตกต่างกันไปตามกัลป์ที่แตกต่างกัน ที่ปรากฏในศวีตกัลป์ (Śvētakalapa) กล่าวไว้ว่า

"ครั้งหนึ่ง ชยาและวิชยาพระสหายของพระนางปารวตีได้แนะนำพระนางว่า แม้พระนางจะมีนนทิ (Nandi) ภฤงคิ (Bhṛiṅgi) และบริวารอื่น ๆ ของพระศิวะแล้ว แต่พระนางจะมีคนรับใช้ของพระนางเองก็จะดียิ่งขึ้น พระนางก็เห็นด้วย ครั้งหนึ่งเมื่อพระนางกำลังสรงน้ำอยู่ก็นึกถึงคำเตือนของพระสหาย จึงนำเหงื่อไคลจากพระฉวีของพระนางมาสร้างเป็นบุรุษรูปงาม และสั่งให้เฝ้าอยู่หน้าประตู ห้ามมิให้ใครเข้ามาโดยมิได้รับอนุญาต วันหนึ่งพระศิวะได้เสด็จมายังที่ประทับของพระนางปารวตี พระคเณศจึงได้ขัดขวางไว้อย่างแข็งขัน พระศิวะทรงพระพิโรธอย่างหนัก ทรงสั่งให้ ภูต-คณะของพระองค์สังหารทวารบาลนั้น แต่ก็ไม่สามารถเอาชนะได้ แม้กระทั่งพระวิษณุ-สุพรหมณยะ พระนางปารวตีทรงส่งเทพยดา ๒ องค์มาช่วย พระวิษณุจึงใช้อุบาย และสามารถตัดศีรษะพระคเณศได้ พระนาง

ปารวตีทรงพระพิโรธมาก ส่งเทพยดาจำนวนมากไปก่อกวนจนเกิดเรื่องใหญ่ จนฤษีนารทะต้องมาห้ามอ้อนวอน ขอให้พระนางสงบศึก พระนางสัญญาว่าถ้าพระโอรสของพระนางฟื้นคืนชีพมานางจะหยุดทันที พระศิวะจึงสั่งให้เทวดาเดินทางไปทางทิศเหนือ ไปนำศีรษะของสิ่งมีชีวิตสิ่งแรกที่พบมาต่อเข้ากับพระโอรสของพระนางปารวตี เทวดาได้นำศีรษะของช้างมาต่อเข้ากับศอของพระคเณศ ช้างที่นำมานั้นมีงาข้างเดียว พระคเณศจึงได้นามว่า คชานนะ แปลว่ามีหน้าเป็นช้าง และเอกทันตะ แปลว่ามีงาข้างเดียว เมื่อฟื้นขึ้นมาพระคเณศได้ขอโทษต่อพระศิวะและเทวดาอื่น ๆ ทำให้พระศิวะพอใจประสาทพรให้พระคเณศมีอำนาจเหนือภูตผีทั้งหลายแต่งตั้งให้เป็นคณปติ (ผู้มีอำนาจ-ผู้ยิ่งใหญ่) ด้วยเหตุนี้พระคเณศจึงได้รับนามใหม่อีกหลายนามคือ คชานนะ, เอกทันตะ และคณปติ"[๓๓]

มัตสยปุราณะ (Matsyapurāna) กล่าวว่า พระนางปารวตีสรงน้ำอยู่ พระนางเอาน้ำมันที่ใช้ในการสรงมาผสมกับเหงื่อไคลของพระองค์ ปั้นเป็นรูปคนแต่มีหัวเป็นช้าง และนำน้ำในพระคงคาประพรมเกิดมีชีวิตขึ้น พระนางหันไปทางพระอินทร์และทวยเทพ ตรัสอธิบายว่าที่สร้างบุรุษหัวเป็นช้างเช่นนี้ ก็เพื่อประโยชน์อย่างเดียวคือจะทำการขัดขวางแก่ผู้ที่ประสงค์จะบูชาพระศิวลึงค์ที่[๓๔] เทวาลัยโสมนาถ เพื่อคนเหล่านั้นจะได้ตกนรกทั้ง ๗ ขุม

สกานทปุราณะ (Skānda purāṇa) กล่าวว่า เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นระหว่างทวาปรยุค (Dvāparayuga) และกลียุค (Kaliyuga) ได้มีพวกศูทร คนที่มีบาป และคนป่าเถื่อนเป็นจำนวนมากได้รับพรให้ไปสวรรค์ เนื่องจากการทำพลีบูชาที่วิหารโสมีศวร (Somēśvara) คนพวกนี้มีจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ จนพระอินทร์และทวยเทพไม่กล้าที่จะอาศัยจึงมาอ้อนวอนต่อพระศิวะ ซึ่งพระองค์ไม่สามารถช่วยได้ เพราะพระองค์เป็นผู้ประทานพรนั้นเอง ทวยเทพจึงไปเฝ้าพระนางปารวตี พระนางมีพระทัยสงสาร จึงทรงลูบพระกายแต่เพียงเบา ๆ เกิดเป็นบุรุษมี ๔ กร มีเศียรเป็นช้างและพระนางตรัสว่า พระองค์ทรงสร้างบุรุษผู้นี้ขึ้นตามความประสงค์ของเทพยดา เพื่อเป็นผู้ทำความขัดข้องแก่มนุษย์ผู้ประสงค์จะไปยังวิหารโสมนาถแล้วบุคคลเหล่านี้จะตกนรก[๓๕]

ในสกานทปุราณะอีกแห่งหนึ่งกล่าวว่า เมื่อพระนางปารวตีเอาน้ำมันและธุลีจากพระวรกายมาผสมกันแล้ว พระนางก็ไปสู่ปากน้ำคงคา ณ ที่นั้นมีรากษสเป็นช้างชื่อมาลินี พระนางปารวตีประทานน้ำมันผสมกับพระวรกายแก่นางรากษส นางรากษสรับเอาไปกิน เกิดเป็นโอรส แต่มีเศียรเป็นช้าง ๕ เศียร พระนางปารวตีรับเอาเป็นพระโอรส ซึ่งพระศิวะก็ยอมรับว่าเป็นพระโอรสของพระนางจริงและทรงบันดาลให้เศียรทั้ง ๕ เป็นเศียรเดียว และประทานนามว่า "วิฆเนศวร" คือ ผู้ขัดขวางเสียซึ่งความขัดข้อง[๓๖]

พรหมไววรรตปุราณะ (Brahmavaivarta purāṇa) กล่าวไว้ว่า พระนางปารวตีมเหสีของพระศิวะไม่มีพระโอรส พระศิวะจึงทรงแนะนำให้พระนางทำพิธีปันยากพรต คือพิธีบูชาพระวิษณุนารายณ์ ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนมาฆะ และเรื่อยไปทุกวันมีกำหนด ๑ ปี ในที่สุดพระนางก็ได้พระโอรสซึ่งเป็นองค์พระกฤษณะไปเกิด ทวยเทพทราบข่าว พากันแสดงความยินดีปรีดา ในเทพเหล่านี้มีพระศนิ (พระเสาร์) อยู่ด้วย เมื่อพระศนิเหลือบดูพระกุมารทันใดนั้นเศียรพระกุมารก็ขาดจากพระศอกระเด็นไปยังโคโลก (Gōloka) คือสวรรค์ของพระกฤษณะ พระวิษณุจึงเสด็จไปยังแม่น้ำบุษปภัทร เห็นช้างนอนหลับหันหัวไปทางทิศเหนือก็ตัดเศียรช้างนำกลับมาต่อที่ศอพระกุมาร กุมารก็มีเศียรเป็นช้างกลับคืนชีพขึ้น[๓๗]

เรื่องนี้นับได้ว่าเป็นเรื่องของนิกายไวษณพที่นับถือพระวิษณุเป็นใหญ่ พระคเณศจึงกลายเป็นภาคหนึ่งของพระกฤษณะ

สุประภีทาคม (Suprabhēdagama) พระศิวะได้เล่าถึงกำเนิดของพระคเณศให้ฟังว่า ครั้งหนึ่งพระองค์และพระนางปารวตีได้เสด็จไปยังป่าแถบภูเขาหิมาลัย ได้เห็นช้างสมสู่กันอยู่จึงเกิดความใคร่ พระองค์จึงแปลงเป็นช้างพลายและให้พระนางปารวตีแปลงเป็นช้างพังร่วมสโมสรกันตามความพอใจ จึงเกิดเป็นพระคเณศที่มีเศียรเป็นช้าง[๓๘]

จะเห็นได้ว่า กำเนิดของพระคเณศนั้นค่อนข้างจะสับสนวุ่นวาย บางเรื่องก็มีความขัดแย้งปนเปกัน มีทั้งที่มีกำเนิดจากพระศิวะเพียงพระองค์เดียว, พระนางปารวตีเพียงพระองค์เดียว และกำเนิดจากทั้งพระศิวะและพระนางปารวตี นอกจากนั้นยังมีกำเนิดจากภาคหนึ่งของพระกฤษณะอีก จากความแตกต่างที่ปรากฏขึ้นนี้ คงเนื่องมาจากลัทธิศาสนาที่แตกต่างกัน ใครนับถือลัทธินิกายใดก็ผูกเรื่องยกย่องความเป็นใหญ่ให้กับเทพสูงสุดตามลัทธิตน แต่อย่างไรก็ตามสิ่งที่เหมือนกันคือ พระคเณศมีกำเนิดขึ้นมาในฐานะเทพเจ้าแห่งอุปสรรค (Lord of Obstacle) หรือในชื่อว่า "พิฆเนศวร์" (ซึ่งแปลว่าผู้เป็นใหญ่แห่งความติดขัดหรืออุปสรรค) ผู้สามารถขัดขวางมนุษย์ สัตว์ เทวดา และมารร้ายต่าง ๆ ได้ ในขณะเดียวกันก็สามารถขจัดสิ่งกีดขวางทั้งปวงได้ด้วย

ต่อมาเราได้รู้จักพระคเณศในนามของเทพเจ้าแห่งอักษรศาสตร์ (Patron of Letters) ดังปรากฏเรื่องราวในพาล-ภารตะ ของอินเดียเหนือที่กล่าวว่า มหา-คเณศเป็นผู้เขียนคัมภีร์มหา-ภารตะตามคำบอกของฤษีวยาสะ แต่เราก็ไม่พบรูปเคารพรุ่นเก่าของพระคเณศในความหมายของ "อาลักษณ์" เลย นอกจากนี้เรายังได้พบเรื่องราวของพระคเณศในฐานะเทพเจ้าแห่งความรอบรู้หรือเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาและการประพันธ์ จากคัมภีร์ปิงคลามาลา (Piṅgalāmalā) ซึ่งเป็นคัมภีร์ตันตระ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๘ (ปัจจุบันอยู่ในหอสมุดแห่งชาติเนปาล) เป็นภาพเขียนบนใบลาน ภาพพระคเณศนั่งขัดสมาธิอยู่บนหลังหนู มือขวาถืองาหัก ในลักษณะคว่ำลง คล้ายกับเหล็กจาร เช่นเดียวกับที่พบในคัมภีร์ตันตระ คายตรีตันตระ (Gāyatri-tantra) ก็มีภาพของพระคเณศในลักษณะเป็นอาลักษณ์ เขียนคัมภีร์ตันตระตามคำบอกของพระศิวะ[๓๙]

การที่พระคเณศกลายมาเป็นเทพเจ้าแห่งความรอบรู้นี้ มีผู้ให้ความคิดเห็นแตกต่างกันไปเช่น เนื่องมาจากความสับสนของคำว่า "สิทธิ" ซึ่งในสมัยก่อนเรียกพยัญชนะฮินดูว่า "สิทธัม" และพยัญชนะตัวแรกเรียก "สิทธิ" ในขณะที่ฉายาหนึ่งของพระคเณศคือ "สิทธิธาตา" มีความหมายว่า ผู้ประทานความสำเร็จ จากการเกี่ยวพันของคำทั้งสอง จึงอาจมีการผูกเรื่องราวให้พระองค์เป็น "อาลักษณ์" ไป หรืออีกผู้หนึ่งให้ความเห็นว่าอาจมาจากความสับสนระหว่างพระคเณศกับเทพแห่งความเฉลียวฉลาด "พฤหัสปติ" อันเป็นเทพสำคัญในฤคเวท มีขวานเป็นอาวุธเช่นเดียวกับพระคเณศ ดังนั้นพระองค์จึงถูกเรียกเป็น "คณปติ" ด้วย[๔๐]

คัมภีร์ต่าง ๆ เกี่ยวกับพระคเณศ

คเณศ - คีตา (Gaṇeśa-Gītā) นอกจากภควัทคีตา (Bhagawad-Gītā) แล้วได้มีการแต่งเติม "คีตา" อื่น ๆ ขึ้นมาให้เหมาะสมกับลัทธิและนิกายที่เริ่มแตกแยกออกไป โดยเลียนแบบหรือลอกแบบจากภควัทคีตา แต่ไม่ได้รับการรับรองนัก ดังเช่น ราม - คีตา, คเณศ - คีตา, เทวี - คีตา, ศิวะ - คีตา เป็นต้น ในแต่ละคีตาจะกล่าวถึงเทพนั้น ๆ เป็นเทพสูงสุดแล้วแต่ความพอใจของตน คีตาบางเรื่อง เช่น เทวี - คีตา และคเณศ - คีตา เป็นเรื่องที่บรรยายถึงลักษณะทั่วไปของเทพ มีการถามตอบเกี่ยวกับสาเหตุแห่งความทุกข์ ความผูกพัน และวิถีทางแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์นั้น[๔๑]

คเณศ - คีตา เป็นบทสนทนา ๑๑ บท ระหว่างกษัตริย์วเรณยะ (Vareṇya) กับพระคเณศ วเรณยะถามว่า "โยคะคืออะไร" พระคเณศตอบว่า "โยคะคือการตระหนักถึงเอกภาพขั้นมูลฐาน อันเป็นมูลเหตุแห่งความแตกต่างที่ปรากฏของโลกแห่งความรู้ความชำนาญ โยคะที่แท้จริงประกอบอยู่ในความเข้าใจถึงรูปพรรณแห่งพรหม, วิษณุ, มเหศวร และอื่น ๆ ประกอบกับพระคเณศ ผู้ซึ่งเป็นความจริงสูงสุด"[๔๒]

คาณปตยะ - อุปปุราณะ[๔๓] ผลจากการศึกษาเปรียบเทียบที่กล่าวว่า ลัทธิคาณปตยะมีกำเนิดขึ้นในช่วงหลังนั้น น่าจะเป็นไปได้ เพราะไม่มีปุราณะรุ่นแรก ๆ ฉบับใดที่กล่าวเกี่ยวข้องอย่างชัดเจนกับบทสวด และการบูชาคณปติมีเพียงอุปปุราณะ ๒ เรื่องที่เกี่ยวกับลัทธินี้ คือ มุทคละ - ปุราณะ (Mudgala-purāṇa) และ คเณศ - ปุราณะ ซึ่งบันทึกความคิดเห็นเกี่ยวกับคณปติในรุ่นหลังมาก และคงต้องเขียนขึ้นทางภาคเหนือของอินเดียในช่วงหลัง เพราะมีสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการผสมปนเปกันของลัทธิคาณปตยะกับความคิดสมัยพระเวท

๑. มุทคละ หรือ เมาทคละ (Mudgala or Maudgala) ต้นฉบับยังคงเหลืออยู่เกี่ยวพันกับอวตารทั้ง ๙ ของพระคเณศ คือ วักร - ทุณฑะ (Vakra-tuṇḍa), เอกทันตะ, มโหทร, คชานนะ, ลัมโพทร, วิกฏะ (Vikaṭa), วิฆนราช (Vighna-rāja), ธูมร - วรรณะ (Dhūmra-varṇa) และโยคะ โดยมีอิทธิพลของลัทธิตันตระอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงรูปแบบ ๓๒ แบบของคณปติ ซึ่งสารทา - ติลก (Sāradā - tilaka) และคเณศ - ปุราณะ กล่าวว่ามี ๕๑ และ ๕๖ แบบ ตามลำดับ อาจเป็นไปได้ว่างานเขียนชิ้นนี้เขียนขึ้นราว พ.ศ. ๑๔๔๓ - ๑๖๔๓

๒. คเณศ - ปุราณะ ต่างจากมุทคละ คเณศ - ปุราณะ ฉบับที่พิมพ์ในปูนาและบอมเบย์เล่าเรื่องที่น่าสนใจเกี่ยวกับความรุ่งเรืองของพระคเณศ ประกอบด้วยเรื่องราวสำคัญในการศึกษาถึงความเจริญรุ่งเรืองของลัทธินี้ เช่นเดียวกับองค์เทพ จากหลักฐานต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่า คเณศ - ปุราณะ คงเขียนขึ้นราว พ.ศ. ๑๖๔๓ - ๑๙๔๓[๔๔]

ลัทธิ, การนับถือบูชา และพิธีกรรมเกี่ยวกับพระคเณศ

ในศาสนาฮินดูนั้น มีลัทธิที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไปอยู่ ๖ ลัทธิ คือ[๔๕] ๑.ไวษณวะ (Vaiṣaṇavas) ๒. ไศวะ (Shaivas) ๓. ศักตะ (Śaktas) ๔. คาณปตยะ (Gāṇpatayas) ๕. เสารปถะ (Saurapathas) ๖. สมารถะ (Smarthas) แต่ที่นิยมนับถือทั่วไปและมีความสำคัญมี ๕ ลัทธิ นับถือเทพสูงสุด ๕ องค์ แตกต่างกันไป เรียกว่า ปัญฉยตนะ หรือปัญจเทวดา คือ พวกที่นับถือพระวิษณุ, พระศิวะ, ศักติ, สุรยะ และคเณศ

ลัทธิคาณปตยะ (Gāṇpatyas) นับถือพระพิฆเนศวร์เป็นเทพสูงสุด ลัทธินี้คงสืบต่อมาจากการนับถือลัทธิ "คณปติ-วินายกะ" แต่เดิม กล่าวกันว่าลัทธินี้อาจตั้งขึ้นแล้วในตอนปลายของพุทธศตวรรษที่ ๑๑[๔๖] ลัทธิคาณปตยะเจริญแพร่หลายเป็นที่นิยมกันทั่วไปในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้วยแรงสนับสนุนจากลัทธิศักติที่มีอำนาจและลึกลับ ตั้งเป็นลัทธิย่อยว่า "ศักติ-คณปติ" โดยมีรูปแบบที่สัมพันธ์กับศักติหลายรูปแบบ คือ อุจฉหิษฏ - คณปติ, มหา - คณปติ, อูรทธวะ - คณปติ, ปิงคละ - คณปติ และลักษมี - คณปติ[๔๗]

ในสมัยสัมกะราฉารยะ (Samkarāchārya) ลัทธิคาณปตยะแบ่งออกเป็นนิกายย่อย ๖ นิกาย คือ มหาคณปติ (Mahā-Gaṇapati) หริทระ-คณปติ (Haridra-Gaṇapati) อุจฉหิษฏ-คณปติ (Uchchhishṭa-Gaṇapati) บางทีเรียกว่า เหรัมพะ นวนีตะ (Navanīta) สุวรรณะ (Suvarna) และสันตานะ (Santāna)[๔๘]

นิกายย่อยเหล่านี้ ล้วนนับถือพระคเณศเป็นเทพสูงสุดเหมือนกัน แต่มีรูปแบบและบทสวด "มนตร์" ที่แตกต่างกันไป การปฏิบัติบูชา คณปติ อาจทำได้ ๒ ทาง ซึ่งจะแตกต่างกันเพียงรายละเอียดปลีกย่อยตามแต่ละนิกาย ได้แก่วิธีการเข้าฌานด้วยวิธีลึกลับ และการปฏิบัติบูชาโดยไม่ต้องเข้าฌาน ผู้นับถือลัทธิคาณปตยะจะบูชา "ลิงคะ" และ "คณปติ-ลิงคะ" ซึ่งถือว่าสำคัญเป็นอันดับสองรองจากสวยัมภู ซึ่งจะประดิษฐานอยู่ส่วนในสุดของแท่นบูชาภายในวัด แม้แต่ผู้เคารพบูชาเองก็จะไม่เห็น "คณปติ-ลิงคะ" ซึ่งศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่านั้น จะประดิษฐานให้สมาชิกของนิกายคาณปตยะเห็น มีลักษณะในรูปของมะนาวป่า (Citron) แตงกวา มะขวิด หรือลูกหว้า (Wood appel) เชื่อกันว่าการบูชานี้ตั้งขึ้นโดย "คณะ" ตั้งแต่ในยุคแรก ๆ[๔๙]

เมื่อพวกคาณปตยะ มีจำนวนมากขึ้น ก็เริ่มทำสัญลักษณ์ที่แสดงให้รู้ได้ชัดเจน นั่นคือ มีวงกลมสีแดงบนหน้าผาก จัดเป็นกลุ่มลัทธิที่ลึกลับ มีการสร้างวัดถวายพระคเณศโดยเฉพาะ มีหนูพาหนะของพระองค์เฝ้าอยู่หน้าทางเข้า วัดที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่ง เป็นวัดบนหน้าผาใกล้กับเมืองตริฉิโนโปลี (Trichinopoly) ที่รู้จักกันในนามว่า อุจฉิ-พิฬไฬยาร์ โกวิล (Ucchi-piḷḷaiyar Kovil)[๕๐]

การนับถือบูชาและพิธีกรรมเกี่ยวกับพระคเณศ ชาวฮินดูส่วนมากไม่ว่าจะทำกิจพิธีใด ไม่ว่าจะเป็นการทำพลีกรรม, พิธีทางศาสนา หรือแม้แต่การประกอบกิจการค้า, การเล่าเรียนอ่านเขียน, การประพันธ์หนังสือ จะต้องทำการบูชาพระคเณศเสียก่อน คัมภีร์โบราณต่าง ๆ ทั้งที่จารึกไว้บนใบลานหรือบนแผ่นโลหะอื่น ๆ ได้บันทึกเกี่ยวกับการสักการบูชาพระคณปติเป็นใจความว่า "ศรีคณาธิปตเย-นมหะ"[๕๑]

ในอินเดียใต้ที่ซึ่งลัทธิไศวนิกายเจริญรุ่งเรือง โดยเฉพาะในแคว้นทมิฬ นาทุ จะพบแท่นบูชาของพระพิฆเนศวร์ ซึ่งรู้จักกันในนามว่า พระพิลไลยาร์ เป็นจำนวนมากเกือบทุกหมู่บ้าน อาจจะมีโบสถ์หรือไม่มี อาจตั้งอยู่ที่ทางเข้าหมู่บ้านใต้ต้นไม้ใหญ่ใกล้หมู่บ้าน หรือถ้าอยู่ในโบสถ์ก็จะปรากฏอยู่ทางด้านขวาของทางเข้าโบสถ์พระศิวะ, อยู่ในคูหาทางเข้าสู่โบสถ์ชั้นใน ทั้งของพระวิษณุ และพระศิวะ หรืออาจจะอยู่บนแท่นบูชาแยกไปต่างหากทางมุมตะวันตกเฉียงใต้ ของโบสถ์พระศิวะ[๕๒]

๑. ลักษณะการนับถือบูชาเกี่ยวกับพระคเณศ

ในศาสนาฮินดูนั้นจะแบ่งการนับถือเทพออกเป็น ๓ ขั้นตอน โดยแบ่งเป็นเทพ ๓ กลุ่ม คือ

๑. **ครมเทวตา** (Gramadevata) เป็นเทพประจำหมู่บ้าน บูชาภายในโบสถ์

๒. **กุลเทวตา** (Kuladevata) เทพประจำตระกูล โดยในแต่ละตระกูลจะนับถือเทพองค์ใดองค์หนึ่งเป็นเทพสูงสุด ประจำตระกูลของตนโดยเฉพาะ ซึ่งอาจแตกต่างกันไปจากเทพประจำหมู่บ้านก็ได้

๓. **อิษตเทวตา** (Ishtadevata) เป็นเทพประจำตัวบุคคล ซึ่งแต่ละบุคคลจะเลือกเทพประจำตัวของตนเองต่างจากเทพ ๒ พวกแรกที่จะถูกกำหนดให้มาตั้งแต่กำเนิด

ตัวอย่างเช่น บุคคลหนึ่งอาจมีเจ้าแม่กาลีเป็นเทพประจำหมู่บ้าน มีพระคเณศเป็นเทพประจำตระกูล และมีโคนนทิ เป็นเทพประจำตัว มีเป็นจำนวนน้อยที่เทพทั้ง ๓ กลุ่มนี้เป็นเทพองค์เดียวกัน[๕๓]

๒. พิธีกรรมเกี่ยวกับพระคเณศ

๑. **พิธีบูชาเทพปัญจยตนะ** พิธีบูชาเทพ ๕ องค์พร้อมกัน อันได้แก่ พระศิวะ, พระวิษณุ, พระคเณศ ศักติ และสุรยะ ในพิธีนี้จะใช้ศิลา ๕ ชิ้น แทนรูปเคารพ ๕ องค์ โดยพระวิษณุใช้ศิลาสีดำ พระศิวะใช้สีขาว พระคเณศสีแดง ศักติใช้สีเหลือบ สุรยะเป็นแก้วผลึก ศิลาที่ใช้แทนเทพเหล่านี้จะถูกจัดเป็นวงกลม โดยมีเทพที่ต้องการบูชาเป็นการเฉพาะไว้ตรงกลาง

๒. **เทศกาล คเณศ-จตุรถิ** (Gaṇeśa-Chaturthi) ตรงกับวันที่ ๔ ของเดือนภัทรบท (เดือนตามจันทรคติ คือ เดือนสิงหาคม และกันยายน) ถือกันว่าเป็นวันประสูติของพระคเณศ พิธีนี้จะมีความสำคัญเป็นพิเศษในบอมเบย์ เริ่มโดยการซื้อรูปเคารพพระคเณศที่เป็นดินเหนียวมาบูชาในบ้าน เป็นเวลาประมาณ ๔-๗ วัน รูปเคารพเหล่านี้มักมีขนาดเล็ก เมื่อบูชาเสร็จแล้วจะถูกนำเข้าขบวนแห่ไปยังริมฝั่งแม่น้ำ มีพิธีบูชาอีกครั้ง แล้วจึงนำไปทิ้งลงในน้ำ[๕๔]

กิจพิธีนี้สำคัญมากในแนวความคิดเห็นเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ เพราะพิธีคเณศบูชาจะต้องใช้ใบไม้ และดอกไม้ต่าง ๆ ถึง ๒๑ ชนิด รวมทั้งที่เป็นไม้ยืนต้น หรือพันธุ์ไม้เตี้ย ๆ ด้วยการใช้พืชพันธุ์ไม้ทั้ง ๒๑ สิ่งมาบูชาพระคเณศในพิธีคเณศจตุรถี จึงเรียกว่า "เอกวีสติ ปัตรบูชา" (เอกวีสติ ปตฺรปูชา) ใบไม้ทั้ง ๒๑ ชนิด ซึ่งล้วนเป็นตัวยาที่มีคุณค่าทางด้านสมุนไพร จะนำมาบูชาพระคเณศ เรียงตามลำดับไปทั้ง ๒๑ วัน[๕๕]

ลักษณะรูปเคารพของพระพิฆเนศวรในประเทศอินเดีย

เราไม่พบรูปเคารพที่เด่นชัดของพระคเณศก่อนสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) ก่อนหน้านี้ประติมากรรมที่มีเศียรเป็นช้างก็ไม่อาจแน่ใจได้ว่าหมายถึงพระคเณศแต่อาจมีวิวัฒนาการมาจากภาพสลักในสมัยกุษาณะในรูปแบบของคชานนะ-ยักษมูรติ (Gajānana-Yakshamurti) อยู่บนแนวรั้วอมราวดี เป็นรูปของคณะที่มีหัวเป็นช้าง แต่ไม่มีงวงและงา อยู่ในท่าหมอบใต้มาลัยที่มีลักษณะคล้ายงูมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๗ จากนั้นก็มีภาพสลักจากมถุรา เป็นรูปของคณะที่มีหัวเป็นช้าง ๕ ตน มีลักษณะคล้ายกับรูปที่อมราวดี[๕๖] นอกจากนี้ก็ได้พบรูปคณะที่มีหัวเป็นช้างนี้อีกในภาพสลักที่สถูปใกล้เมืองมิหินตเล ในซีลอน ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๕-๖ ในภาพนี้จะเห็นได้ว่ามีงาข้างเดียว ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า อาจเป็นต้นแบบของพระคเณศในสมัยต่อมา[๕๗]

รูปเคารพของพระคเณศ ซึ่งอาจแสดงให้เห็นอย่างค่อนข้างชัดเจนเป็นครั้งแรกที่เก่าที่สุดนั้นคือประติมากรรมศิลา ที่พบที่เนินดินสังกิสะ (Saṅkisa) สมัยมถุรา สันนิษฐานว่ามีอายุอยู่ประมาณตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๘[๕๘]

มีลักษณะเป็นประติมากรรมนูนสูง สูงไม่เกิน ๒๐

ภาพสลักรูปคชานนะยักษมุรติ บนแนวรั้วอมราวดี สมัยกุษาณะ
Gajānna Yakṣamūrti on Amaravati railing relief, Kuṣāṇa period.

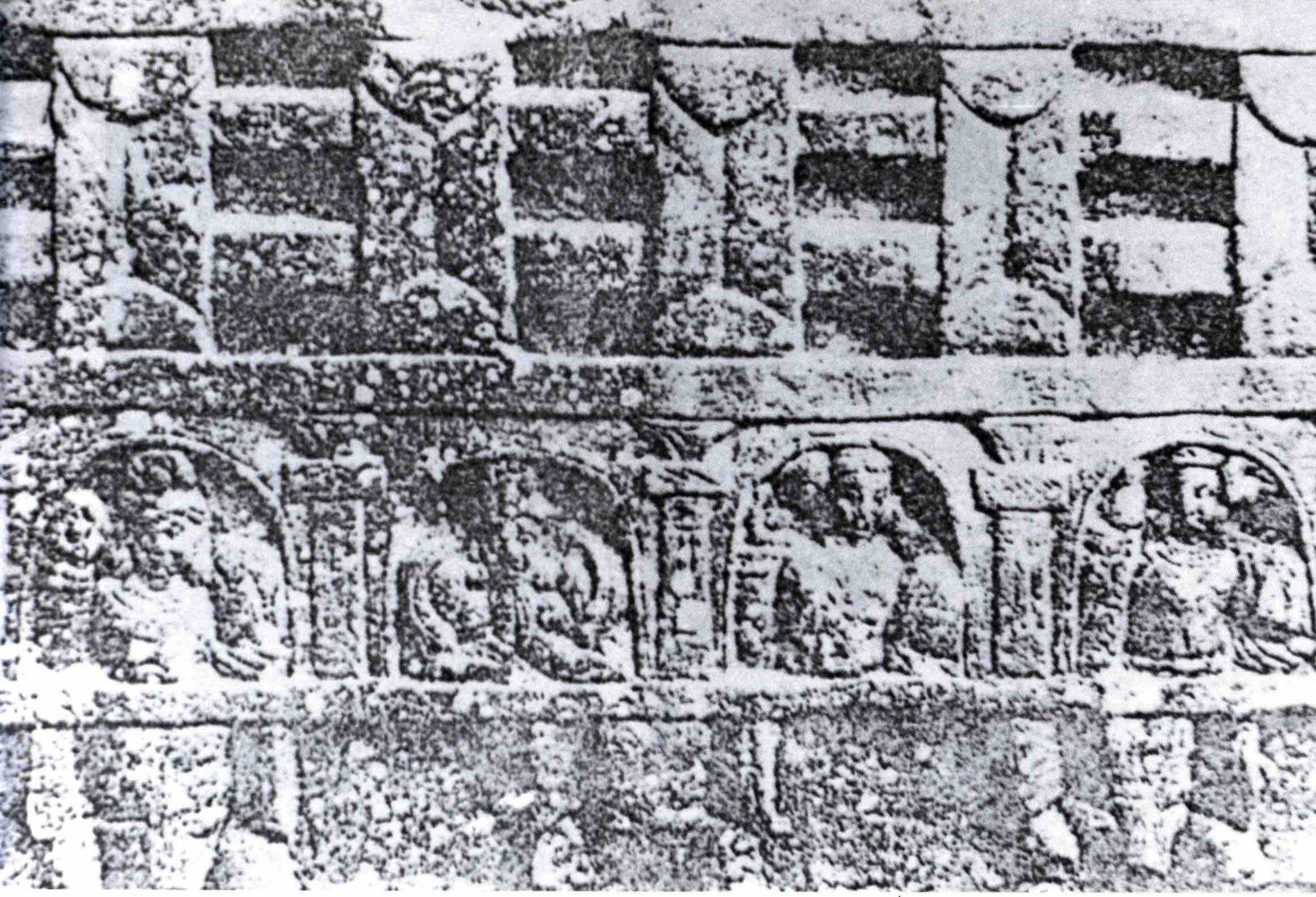

พระคเณศสำริด ศิลปะอินเดีย อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพฯ
Bronze Gaṇeśa, Indian Art, 12th-13th century A.D.
At present displayed at Asian Room, Phra Nakhon Museum, Bangkok.

พระคเณศสำริด ศิลปะอินเดีย อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพฯ
Bronze Gaṇeśa, Indian Art, 12th-13th century A.D.
At present displayed at Asian Room, Phra Nakhon Museum, Bangkok.

ภาพสลักรูปคณะ หัวเป็นช้าง ๕ ตน จากมถุรา
Fragmentary stone relife, Mathura showing a row of five elephant-headed beings, probabty Vināyakas,

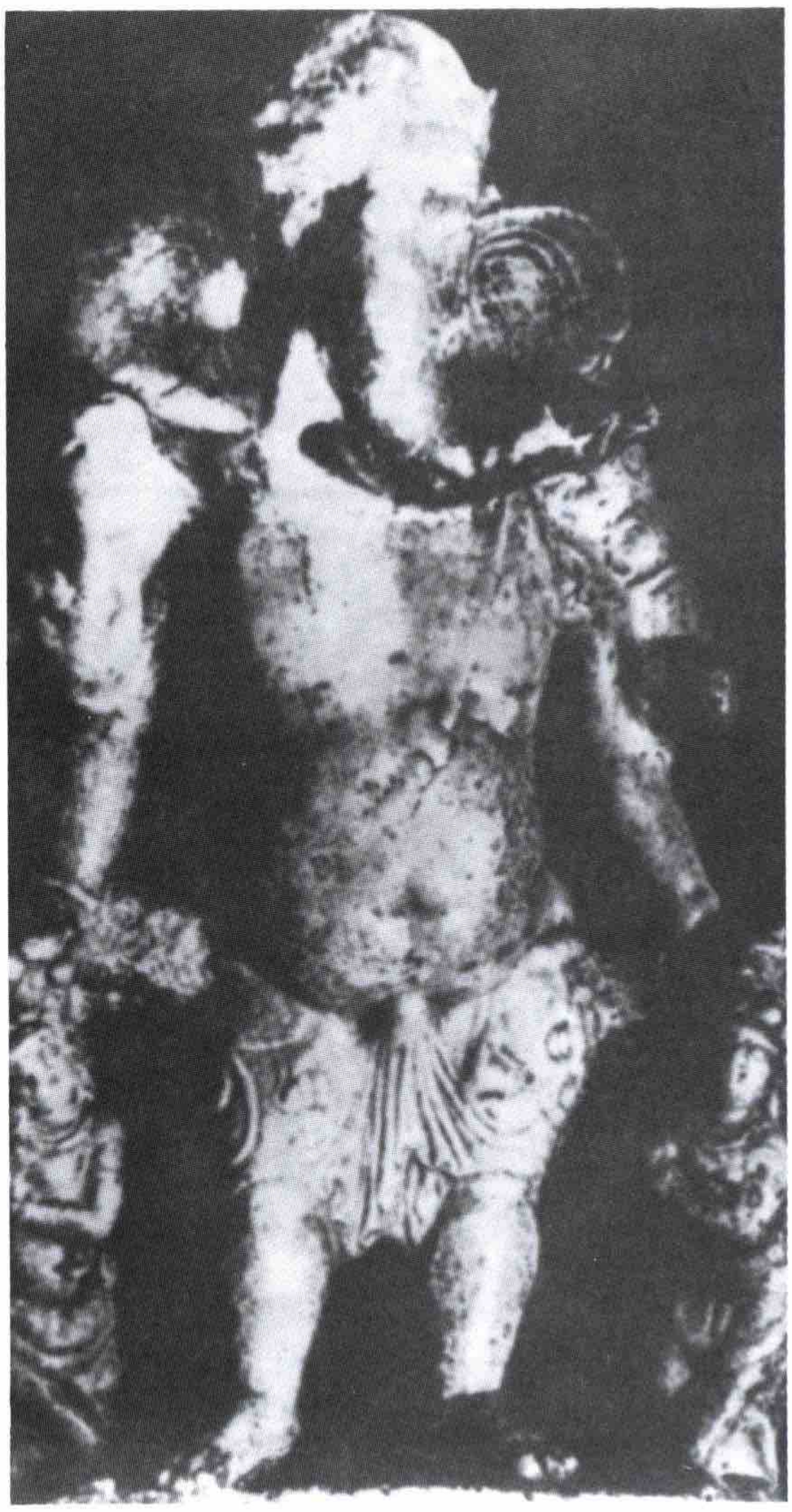
นิ้ว มีลักษณะเศียรใหญ่ ไม่มีเครื่องประดับ ลำตัวสั้น ส่วนขามีถึงเพียงหัวเข่า คล้ายกับเป็นท่านั่ง กรขวางอและถือสิ่งของที่อาจจะเป็นงาหัก กรข้างซ้ายงอถือขนมงวงไม่เหมือนกับรูปของอินเดียทั่วไป คือหันไปทางซ้ายแล้วจึงห้อยตรงลงในชามขนม (แทนที่จะห้อยตรง แล้วม้วนหรือหันไปที่ชามขนม)[๕๙]

จะเห็นได้ว่ารูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ในสมัยคุปตะตอนต้นนี้ จะยังมีส่วนสัมพันธ์กับรูปแบบของ "ยักษ์" อยู่บ้างตามแนวความเชื่อเดิม และตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมา รูปเคารพของพระคเณศก็จะพบได้ทั่วไปในอินเดีย สำหรับนอกประเทศอินเดียที่เก่าที่สุดนั้นพบประติมากรรมศิลา ๒ ชิ้น จากอาฟกานิสถานซึ่งชิ้นหนึ่งมีจารึกอักษรพราหมีเก่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐[๖๐]

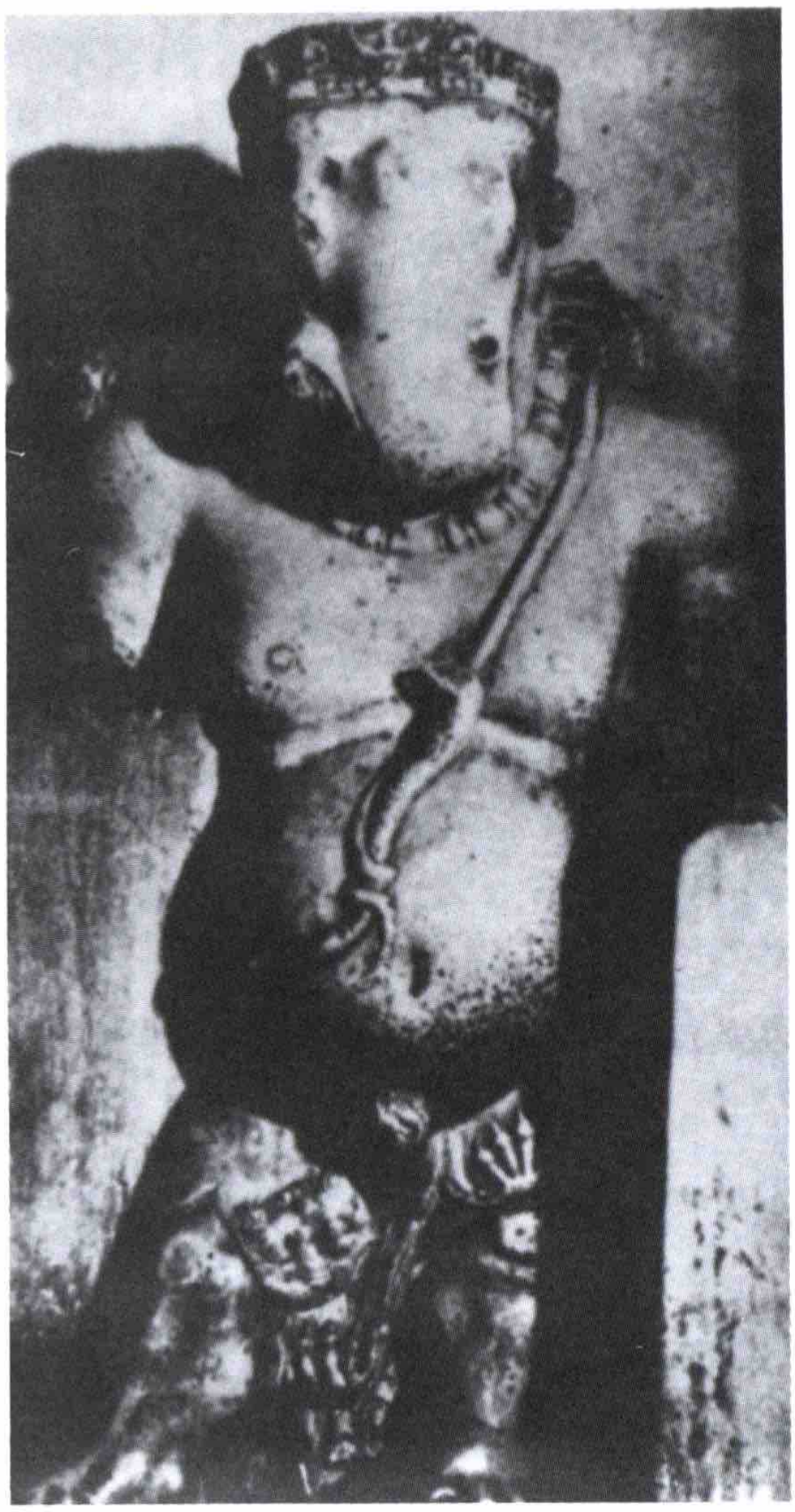
รูปเคารพพระคเณศที่เก่าที่สุดในสมัยคุปตะตอนต้น มี ๒ กร ไม่มีพาหนะ ดังที่พบได้จากภาพที่มถุราสมัยกุษาณะ ในช่วงต่อมาก็จะเริ่มปรากฏรูปของพระคเณศที่มี ๔ กร อาจกล่าวได้ว่ารูปของพระคเณศที่มี ๒ กรนั้นเป็นลักษณะทางประติมานวิทยาในขั้นต้นของพระคเณศที่อยู่

ประติมากรรมพระคเณศจากดินสังกิสะ สมัยมถุรา
Bas-relif from Sankisa Mound Mathura.

พระคเณศกับบริวาร จากซาไก ธรร ใกล้กรุงคาบูล (อาฟกานิสถาน) ราวพุทธศตวรรษที่ ๙
Gaṇeśa image, ithyphallic with two attendant Gaṇas, Kabul Museum.

ประติมากรรมรูปพระคเณศ จากกาเดส มีจารึกอักษรพราหมี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ สมัยคุปตะ
Gaṇeśa imange, in Hindu temple, Kabul, Gupta perirod.

ในตำแหน่ง "วิฆเนศ" คือ ผู้เป็นใหญ่แห่งความชั่วร้ายหรืออุปสรรคขัดข้องทั้งหลายเมื่อเข้ามาเป็นเทพในสมัยปุราณะจึงมี ๔ กร ตามคุณสมบัติทางลัทธิตันตระ ที่กรจะเพิ่มจำนวนขึ้นและปรากฏคู่กับนางคู่บารมี (ศักติ) ของพระองค์ รูปพระคเณศที่สวยงามจะมีลักษณะอ้วนพุงพลุ้ยมี ๔ กร (ในช่วงหลังจะมีมากขึ้น) คือ ปรศู (ขวาน), ขนมลัฑฑุ (เนื้อหวาน) หรือ โมทกะ, งาหัก หรือเหล็กแหลมสำหรับเขียนหนังสือ, ปาศะ (เชือก) หรืออังกุศะ (ขอสับช้าง)[๖๑] หรืออยู่ในท่าประทานพร หรือประทานอภัย มีงูพันอยู่รอบกายเป็นเชือกศักดิ์สิทธิ์ และประทับบนหลังหนู ซึ่งเป็นสิ่งที่เพิ่งเข้ามาปรากฏในยุคหลัง พาหนะคือหนูนี้ได้ปรากฏขึ้นที่วัดมุกเตศวร ที่ภูพเนศวร พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ เป็นต้นมา[๖๒]

ลักษณะทางประติมานวิทยาของพระคเณศ

ลักษณะทางประติมานวิทยาของพระคเณศอาจแยกกล่าวได้เป็นส่วนต่าง ๆ ดังนี้

เศียร พระพิฆเนศวร์มักจะมี ๑ เศียร ซึ่งตามคัมภีร์ตันตระกล่าวว่าควรมีขนาด ๑/๕ ของความยาวของลำตัว แต่ก็อาจจะมี ๒, ๓, ๔, หรือ ๕ เศียรก็ได้ ในอินเดียมีรูปเคารพของพระคเณศปางหนึ่งมี ๒ เศียร เรียกว่า คเณศชยันติ (Gaṇeśa-Jayanti) โดยมีเศียรที่เป็นช้างอยู่ทางขวาและเศียรที่เป็นมนุษย์อยู่ทางซ้าย มี ๔ กร ถือสัญลักษณ์ตามปกติ เป็นที่นิยมกันในท้องถิ่นโดยเฉพาะในบอมเบย์ ส่วนพระคเณศ ๕ เศียรนั้นอยู่ในปางที่มีชื่อว่า

"เหรัมพะ" ซึ่งจะพบได้เพียง ๒ ประเทศเท่านั้น คือประเทศอินเดียและประเทศเนปาล[๖๓] ตามปกติพระคเณศจะมี ๒ ตา แต่ในลัทธิลึกลับของตันตระ พระคเณศจะมี ๓ ตา โดยตาที่ ๓ จะอยู่ในลักษณะตั้งตรงกลางหน้าผาก มีลักษณะรูปเปลวไฟ และทำนูนออกมา และบางทีก็อาจมีติลก (Tilaka) รูปจันทร์เสี้ยวอยู่บนหน้าผากด้วย บางครั้งจะปรากฏเส้นขนานในแนวนอนสีขาว ๓ เส้นบนหน้าผาก แสดงให้รู้ว่ารูปนี้เคารพนับถือโดยลัทธิไศวนิกาย[๖๔]

พระพิฆเนศวร์อาจทรงเครื่องทรงบนพระเศียรเหมือนของพระศิวะ คือ ชฎา-มงกุฎ แต่ตามปกติเครื่องทรงจะเป็นมงกุฎรูปแบนราบ เรียกว่า กรัณฑ-มุกุฏ (karaṇḍa-mukuṭa) จะไม่ค่อยพบรูปเคารพที่ไม่มีเครื่องทรงบนพระเศียร ยกเว้นในรูปแบบดั้งเดิมมากๆ ซึ่งจะสวมเพียงแถบเพชรพลอยพันรอบเศียรเท่านั้น เครื่องประดับพระเศียรจะพบได้กับรูปเคารพพระคเณศ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา[๖๕]

งา โดยทั่วไปกล่าวว่าพระคเณศมีงาเพียงข้างเดียว ซึ่งควรจะมีทางข้างขวา แต่รูปเอกทันตะก็มีทั้งที่มีงาข้างซ้ายข้างเดียว หรือมีทั้ง ๒ ข้าง บางทีก็มี ๓ ข้าง เรื่องเล่าที่กล่าวถึงสาเหตุที่พระคเณศมีงาข้างเดียวตามที่ปรากฏในปุราณะนั้นมีหลายเรื่อง แต่เรื่องที่นิยมมากที่สุดกล่าวว่า พระคเณศเสียงาไปเมื่อต่อสู้กับพระศิวะ ตามเรื่องเล่าที่ว่าพระนางปารวตีสร้างพระคเณศขึ้นมาด้วยพระองค์เอง และให้เฝ้าที่ประทับของพระนาง เมื่อพระศิวะเสด็จมา พระคเณศก็มิให้เข้า จึงเกิดการต่อสู้กันขึ้น พระคเณศต้องเสียงาไปข้างหนึ่งด้วยขวานของพระศิวะ บางเรื่องก็กล่าวว่า เนื่องมาจากการรบพุ่งกับคชมุขาสูร (Gajamukhāsūra) ที่หักงาข้างขวาของพระคเณศไป[๖๖] บ้างก็กล่าวว่ารบพุ่งกับอสุรภังคี ผู้มีขวานของพระศิวะ พระคเณศไม่กล้าต่อสู้ก้มเศียรลงรับขวานงาข้างขวาจึงหักไป

งวง งวงของพระคเณศมักจะห้อยลงมาตรงๆ และเพียงแต่หันส่วนปลายไปทางซ้ายหรือขวา แต่ก็มีบางตัวอย่างที่งวงหันไปทางซ้ายแล้วจึงห้อยตรง หรือยกขึ้นในระดับบ่าโดยปกติเมื่องวงหันไปทางซ้ายงวงจะอยู่ในลักษณะหยิบขนมบตสะ (Batasa) (หรือโมทกะ) จากถ้วยขนมที่ทรงถือไว้ในมือซ้าย แต่ถ้างวงหันไปทางขวาซึ่งพบได้น้อยมาก ส่วนปลายของงวงจะม้วนและถือสิ่งของที่มีลักษณะกลมๆ ซึ่งอาจเป็นขนมโมทกะหรือผลไม้จัมพู (ผลไม้ป่า) ก็ได้[๖๗]

กร พระคเณศอาจมี ๒ กร หรือ ๔ กร แต่ในลัทธิตันตระอาจมีถึง ๑๐ กรหรือมากกว่านั้น ซึ่งจะถือ

พระคเณศถือคณปติ-ลิงคะ
Gaṇeśa holding the Gaṇapati-liṅga.

สัญลักษณ์ของตันตระโดยทั่วไป สัญลักษณ์ที่พระคเณศทรงถืออยู่มีมากมายหลายอย่าง เช่นงาหัก, ผลมะนาวหรือจัมพู หมายถึง คณปติ-ลิงคะ (Gaṇapati-liṅga) มะ-ขวิด หรือลูกหว้า, หัวผักกาด, เหล็กแหลมสำหรับจาร, ถ้วยขนม, ขนม (โมทกะ[๖๘] และ/หรือบตสะ) เนื้อหวาน, ขวาน, เชือกบาศ, หนังสือ, ดาบ, ภาชนะใส่น้ำ, งู, ผลทับทิม, จินดามณี เป็นต้น[๖๙]

ท่าทาง พระพิฆเนศวร์ในยุคแรกๆ มักจะประทับยืน ในสมัยต่อมาโดยทั่วไปจะประทับนั่ง ลักษณะการนั่งมี ๔ ลักษณะคือ

๑. **ท่ามหาราชลีลา** คือ เข่าข้างหนึ่งยกขึ้นขณะที่อีกข้างหนึ่งงอพับอยู่บนอาสนะ ท่าพระคเณศประทับนั่งแบบนี้ที่เก่าที่สุด คงมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่วัลลัม (Vallam)[๗๐]

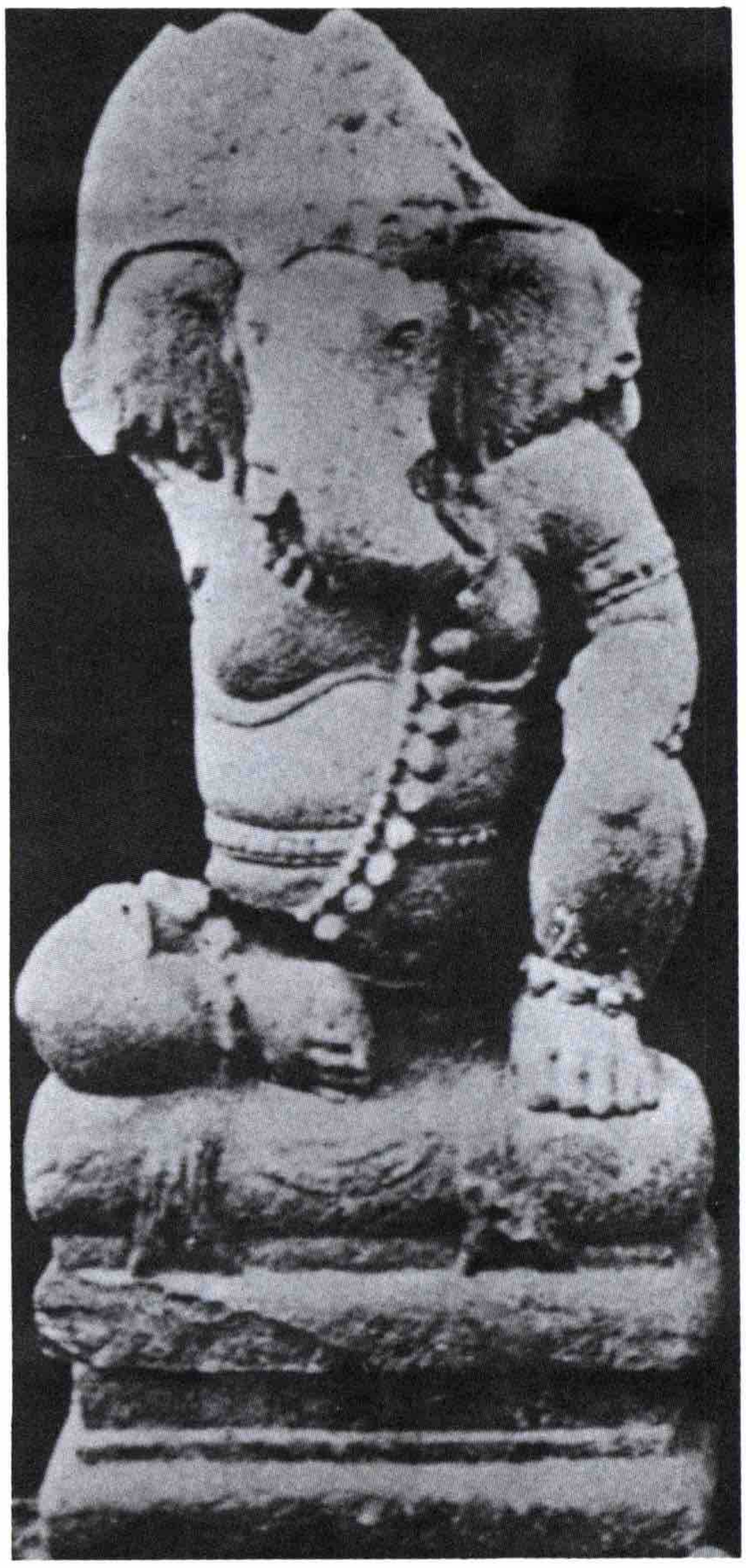
๒. **นั่งขาไขว้กัน**

๓. นั่งห้อยพระบาทข้างใดข้างหนึ่ง ส่วนอีกข้างหนึ่งพับวางอยู่บนอาสนะ

๔. นั่งโดยขาทั้งสองข้างพับอยู่ทางด้านหน้าฝ่าเท้าทั้งสองอยู่ชิดกัน ลักษณะเช่นนี้มักจะพบในชวาในท่านั่งมี ๒ รูปแบบคือ ท่าประทับนั่งที่มี ๒ กร และมี ๔ กร ส่วนมากจะอยู่ในท่าลลิตาสนะบนบัลลังก์สวมมงกุฎสวมสร้อยคอ สร้อยข้อมือ และนาค-ยัชโญปวีต ถ้ามี ๒ กร อาจถือถ้วยขนมในกรซ้าย และมีงวงแตะอยู่ กรขวาถือมูลกันทะ (ผักกาดชนิดหนึ่ง ใบและรากสีดำ)[๗๑] บางทีกรขวาอาจทำปางประทานอภัย กรซ้ายถือหม้อขนม ถ้ามี ๔ กร อาจถืออักษมาลา (สร้อยประคำ) ดอกบัวใน ๒ กรบน กรล่างซ้ายถือขนมโมทกะ กรล่างขวาวางอยู่บนพระนาภี บางทีอาจถือขวาน ดอกบัวใน ๒ กรบน ส่วน ๒ กรล่างถือขนมและทำปางประทานอภัย[๗๒] ถ้าประทับยืนอาจอยู่ในลักษณะยืนตรง (สมภังค์) ทวิภังค์ ตริภังค์ หรือท่าเต้นรำ[๗๓]

เครื่องประดับ ในยุคแรกๆ ที่พระคเณศอยู่ในฐานะใกล้เคียงกับยักษ์นั้น พระองค์มักจะอยู่ในลักษณะที่ไม่ทรงเครื่องประดับเลย ในสมัยต่อมาพระองค์ก็เริ่มทรงเครื่องประดับมากขึ้น เครื่องประดับตามปกติจะประกอบด้วย สายยัชโญปวีต หรือ สายศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์จากใต้แขนขวาพาดไปยังพระอังสาซ้าย บางทีก็ทำลักษณะเป็นงูธรรมดา รอบๆ ท้องจะมีเข็มขัดงูคาดอยู่อีกเส้นหนึ่ง ผ้านุ่งมีหลายรูปแบบขึ้นอยู่กับแต่ละท้องถิ่นที่ทำรูปเคารพขึ้น เช่นในอินเดียจะสวมโธตี หรือบางครั้งก็มีหนังเสือคลุมอยู่ ในอินโดจีนสวมสมพต (Sampot) ในเนปาลจะเป็นผ้านุ่งจีบแข็งลงมาคลุมเข่าในจีน-เตอรกีสถานจะเป็นกางเกงค่อนข้างแนบลำตัวเรียกว่า ไปจามะ (Paijamas) เป็นต้น[๗๔] นอกจากนี้ก็มีเครื่องประดับอื่นๆ เช่น มงกุฎ สร้อยคอ สร้อยข้อมือ สร้อยข้อเท้า เป็นต้น ในประติมากรรมบางรูป พระคเณศจะทรงเครื่องประดับที่มีกระดิ่งเข้ามาประกอบด้วยทั้งสร้อยที่พาดหน้าอก ประดับอยู่บนมงกุฎ สร้อยข้อมือ และข้อเท้า[๗๕]

พาหนะ พาหนะของพระคเณศคือ หนู ถูกนำมาเป็นสัญลักษณ์ควบคู่กับพระคเณศเทพผู้ขจัดอุปสรรค เนื่องจากสามารถกัดแทะทำลายเครื่องกีดขวางลงได้ นอกจากนี้ยังมีคติที่ว่าหนูเป็นสัญลักษณ์ของความมืดในขณะที่พระคเณศเป็นเทพแห่งแสงอาทิตย์ผู้ทำลายความมืด ในอินเดียเหนือได้ปรากฏรูปหนูคู่กับพระคเณศมาตั้งแต่ยุคแรกๆ แต่ลักษณะประติมานวิทยาแบบนี้เพิ่งถูกนำเข้ามาในอินเดียใต้ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ก่อนหน้านี้เราไม่พบการทำรูปพาหนะของเทพต่างๆ อยู่ในวัดของอินเดีย

พระคเณศทรงเครื่องประดับรูปกระดิ่ง จากภูมาระ
Gaṇeśa with the bells from Bhūmara

ใต้ ไม่ว่าจะเป็นนกยูงของสุพรหมณิยะ หงส์ของพระพรหม หรือนกแก้วของกามะ ยกเว้นเจ้าแม่กาลีเพียงองค์เดียว[๗๖] นอกจากนี้พระคเณศในปางเหรัมพะจะประทับนั่งบนหลังสิงห์

รูปแบบที่สำคัญๆ ของพระคเณศ

พระคเณศมีรูปแบบต่างๆ มากมาย ในคัมภีร์อการาทิ-กษการารานฺต มหาสรสวตี กล่าวว่า พระคเณศมีถึง ๕๑ ปาง[๗๗] แต่ที่น่าสนใจ ซึ่งพบเห็นได้ทั่วไปประมาณ ๑๔ รูปแบบ ซึ่งมีลักษณะดังนี้[๗๘]

๑. **สวยัมภู-มูรติ** เช่นเดียวกับพระศิวะที่บางครั้งพระคเณศก็ได้รับการเคารพบูชาในลักษณะที่ไม่มีรูปร่างหรือเกือบจะไม่มีรูปร่าง เรียกว่า สวยัมภู-มูรติ ใน

ลักษณะนี้สิ่งที่ได้รับการนับถือว่าเป็นพระคเณศนั้น มักจะทาสีแดง โดยมากมักจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เช่นศิลาจะถูกนำมาตั้งไว้กลางแจ้ง ใต้ต้นไม้ ข้างทาง หรือตามฝั่งแม่น้ำ ดินแดนที่นับถือพระคเณศในรูปแบบนี้มากที่สุดคือ แคว้นกัษมิระ (แคชเมียร์)[๗๙]

๒. **พาล-คณปติ** (Bala-Gaṇapati) พระคเณศในรูปแบบของเด็กมี ๔ กร เศียรเป็นช้าง ถือมะม่วง กล้วย ขนุน อ้อย ในงวงจะถือผลไม้ป่า เหล่านี้มีความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดิน[๘๐]

๓. **ตรุณ-คณปติ** (Taruṇa-Gaṇapati) พระคเณศในรูปของเด็กหนุ่ม มี ๖ กร ถือปาศะ, อังกุศะ, ผลไม้ป่า, ผลจัมพู, เมล็ดงา (Sesamum) และไม้ไผ่แสดงถึงการเจริญเติบโต รูปแบบนี้พระคเณศจะมีผิวสีแดง

๔. **ภักติ-วิฆนีศวร** (Bhakti- Vighnēśvara) มี ๔ กร ถือมะพร้าว, มะม่วง, ก้อนน้ำตาล, ถ้วยขนมปายสะ (Pāyasa) กายสีขาวดุจดังพระจันทร์ในฤดูใบไม้ร่วง รูปแบบนี้เป็นรูปแบบที่น่าดูและน่าสนใจ

๕. **วีร-วิฆนีศะ** (Vīra- Vighēśa) รูปเคารพนี้มี ๑๖ กร จับเวตาล (vetāla) หรือปิศาจ ถืออาวุธที่เรียกว่าศักติ (หอกชนิดหนึ่ง) ธนูและลูกศร ดาบและโล่ห์ ถือมุทคละ หรือฆ้อน คทา ขอช้าง เชือกบาศ ศูล กุนทะ (kunda) ขวานและ ธวัช กายสีแดง รูปแบบนี้เป็นรูปแบบที่แสดงความน่ากลัว

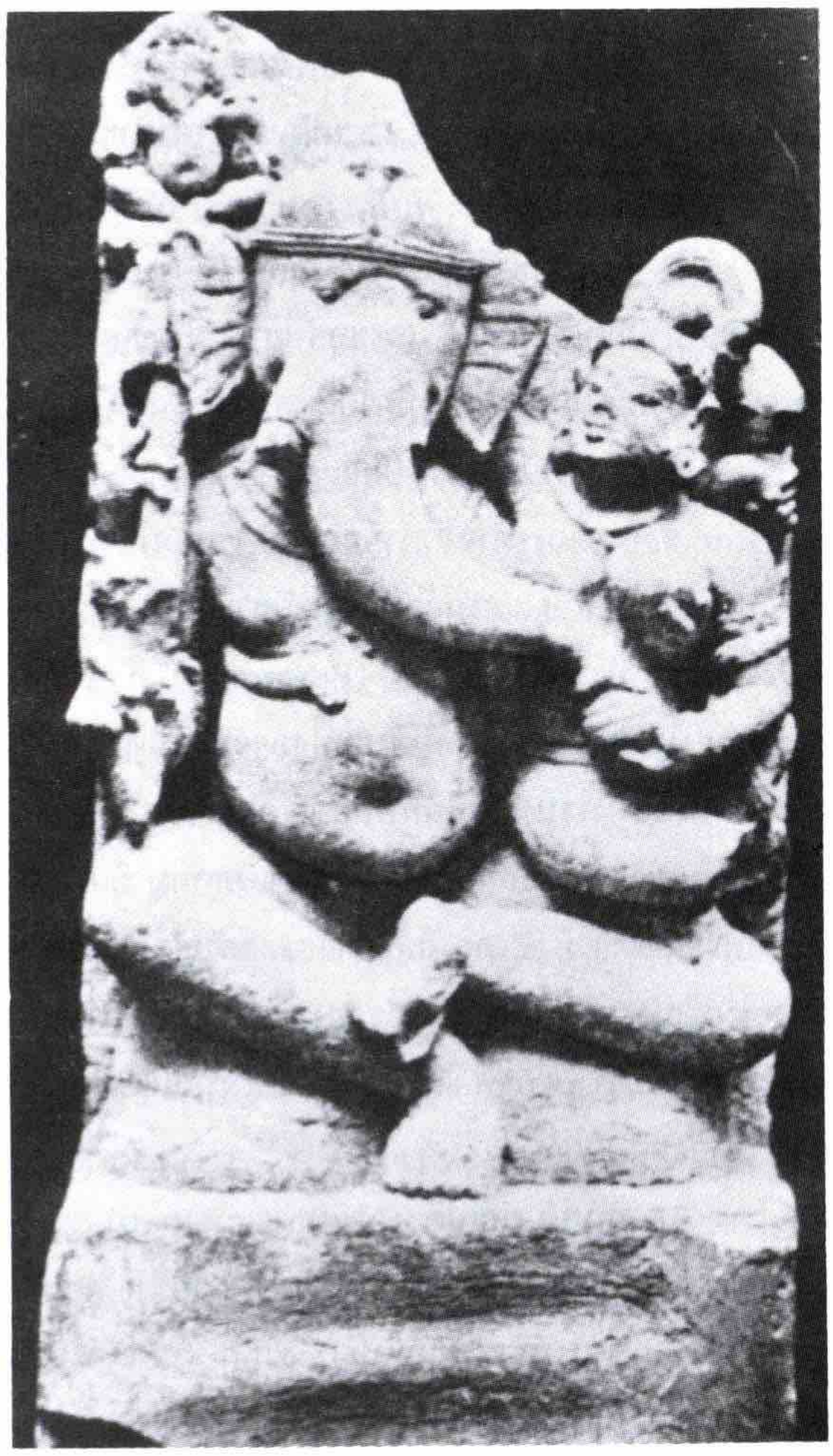
๖. **ศักติ-คณีศะ** (Śakti-Gaṇēśa) ในรูปแบบนี้พระคเณศจะปรากฏกายคู่กับเทวีประกอบด้วย ลักษมี-คณปติ, อุจฉหิษฏะ-คณปติ, มหา-คณปติ, อูรทธวะ-คณปติ และ ปิงคละ-คณปติ ลักษณะโดยทั่วไปของ ศักติ-คณปติก็คือ พระคเณศจะประทับนั่งบนบัลลังก์ดอกบัว มีศักติกายสีเขียวประทับอยู่เคียงข้าง โดยพระคเณศโอบรอบเอวอยู่ พระองค์จะทรงถือปาศะ และวัชระ และมีลักษณะหน้าตาน่ากลัว บางทีจะทรงถืองาหัก อังกุศะ ปาศะ อักษมาลา และมีขนมโมทกะอยู่ในงวง ศักติของพระองค์จะทรงเครื่องประดับมากมาย[๘๑] รูปเคารพพระคเณศคู่กับศักติที่เก่าที่สุดพบที่วัดภูมระ (Bhūmara) ในสมัยคุปตะ

๗. **เหรัมพะ** (Heramba) ในรูปแบบนี้พระคเณศจะมี ๕ เศียร ๔ เศียรหันตามทิศทั้ง ๔ อีกเศียรหนึ่งอยู่ด้านบนประทับอยู่บนราชสีห์ ถือปาศะ งาหัก อักษมาลา ปรศูและฆ้อน ๓ หัว อีกกรหนึ่งถือขนมโมทกะ อีก ๒ กรอยู่ในปางประทานพรและประทานอภัย สีกายของเหรัมพะจะเป็นสีเหลืองทอง

พาล - คณปติ
Bāla-Gaṇapati.

ศักติ - คณีศะ เก่าที่สุด จากภูมาระ สมัยคุปตะ
Stone statue of Gaṇeśa and Śakit from Bhūmara.

เหรัมพะ

Gaṇapati-Heramba

ประสันน - คณปติ

Prasanna-Gaṇapati.

๘. ธวัช-คณปติ (Dhvaja-Gaṇapati) มี ๔ กร ถือหนังสือ อักษมาลา งาหัก และกมัณฑลุ (คนโทน้ำ) มีลักษณะน่ากลัว

๙. วิฆนราช-คณปติ (Vighnarāja-Gaṇapati) พระคเณศทรงถือเชือกบาศ และขอสับช้าง กำลังเสวยผลมะม่วง ประทับอยู่บนหลังหนูมีกายสีแดงเข้ม

๑๐.ภูวนีศ-คณปติ (Bhūvanēśa-Gaṇapati) มี ๘ กรถือ สังข์ คันศรทำจากลำอ้อย ลูกศรดอกไม้ งาหัก เชือกบาศ ขอสับช้าง และกล้าขาว ผิวสีขาว[๘๒]

๑๑.ประสันน-คณปติ (Prasanna-Gaṇapati) พระคเณศในปางนี้จะประทับยืน ซึ่งอาจจะยืนตรงหรือเอียงเล็กน้อย ส่วนมากมีลักษณะตริภังค์ พระองค์จะประทับยืนเหนือบังลังก์ดอกบัว ผิวกายสีเลือดหมู มีเครื่องประดับกายสีแดง มี ๔ กร ถือบ่วงและขอสับช้าง อีกสองกรอยู่ในท่าประทานอภัย และประทานพร แต่รูปเคารพที่พบส่วนมากจะทำ ๒ กรหลังนี้ ถืองาหัก และขนมโมทกะที่กำลังใช้งวงหยิบอยู่แทน

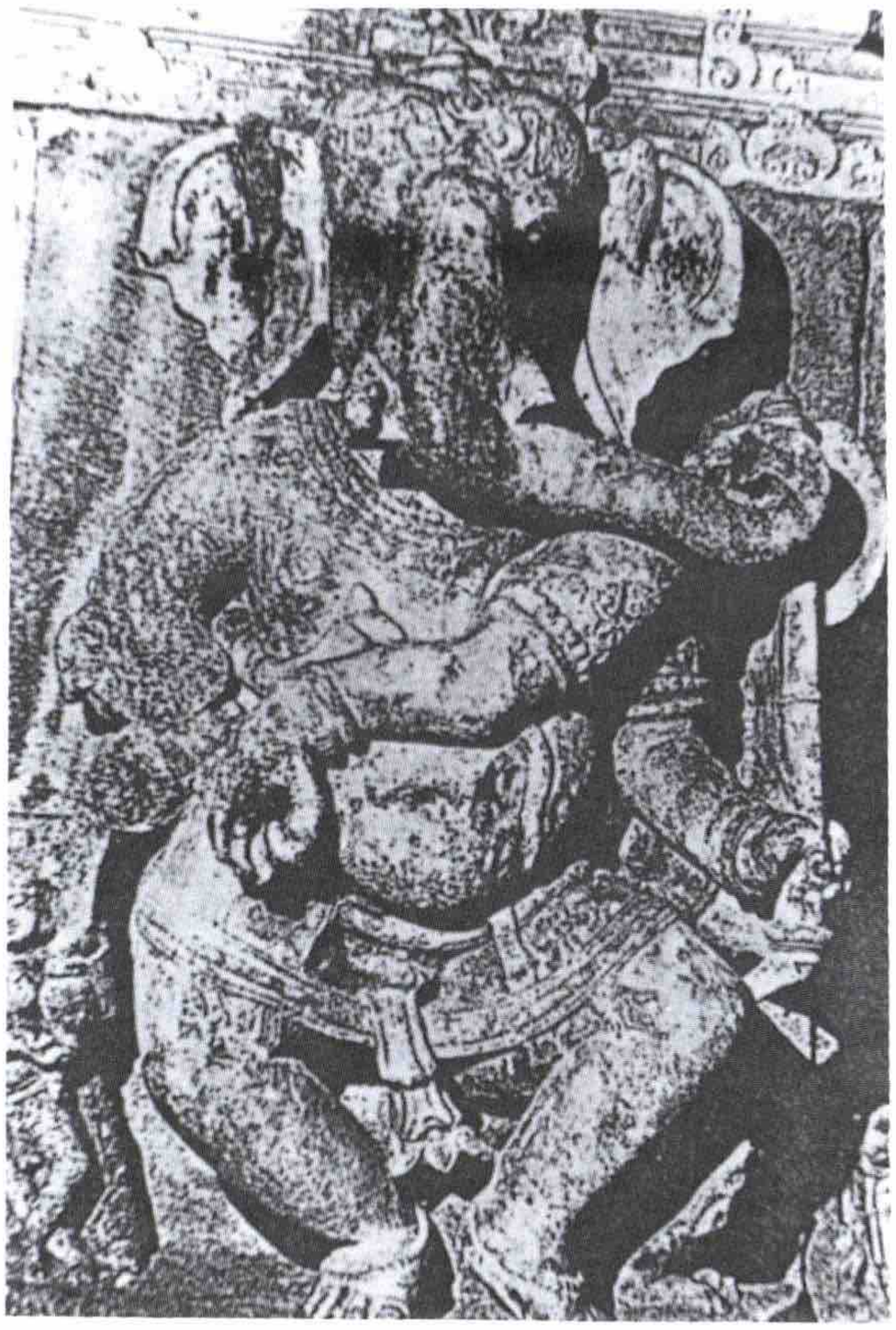
๑๒.นฤตต-คณปติ (Nṛitta-Gaṇapati) พระคเณศอยู่ในท่าเต้นรำ มี ๘ กร ถือเชือกบาศ, ขอช้าง, ขนม, กุฐาระ (Kuṭhāra) (ขวานชนิดหนึ่ง) งาหัก, วลยะ (ห่วงเหล็ก) (บางแห่งกล่าวว่าเป็นงู) อังคุฬิยะ (anguḷiya) (แหวน) อีกมือหนึ่งปล่อยตามสบายเพื่อใช้ในการเคลื่อนไหวขณะเต้นรำ ในปางนี้พระคเณศมีกายสีเหลืองทอง ขาข้างซ้ายจะงอเล็กน้อยและวางอยู่บนบัลลังก์ดอกบัว ส่วนขาขวาก็อยู่ในลักษณะงอเล็กน้อยแต่ยกขึ้นกลางอากาศ (พระคเณศในปางนี้บางครั้งอาจมี ๒, ๔, ๖, ๘, ๑๐ และ ๑๖ กร) แต่ที่พบโดยทั่วไปจะมีเพียง ๔ กรเท่านั้นไม่ใช่ ๘ กร ตามที่กล่าวไว้[๘๓]

๑๓.ภาฬจันทร (Bhāḷachadra) ในปางนี้พระคเณศมีรูปจันทร์เสี้ยวประดับอยู่บนหน้าผากเป็นติลกช่วยให้พ้นจากความโชคร้าย

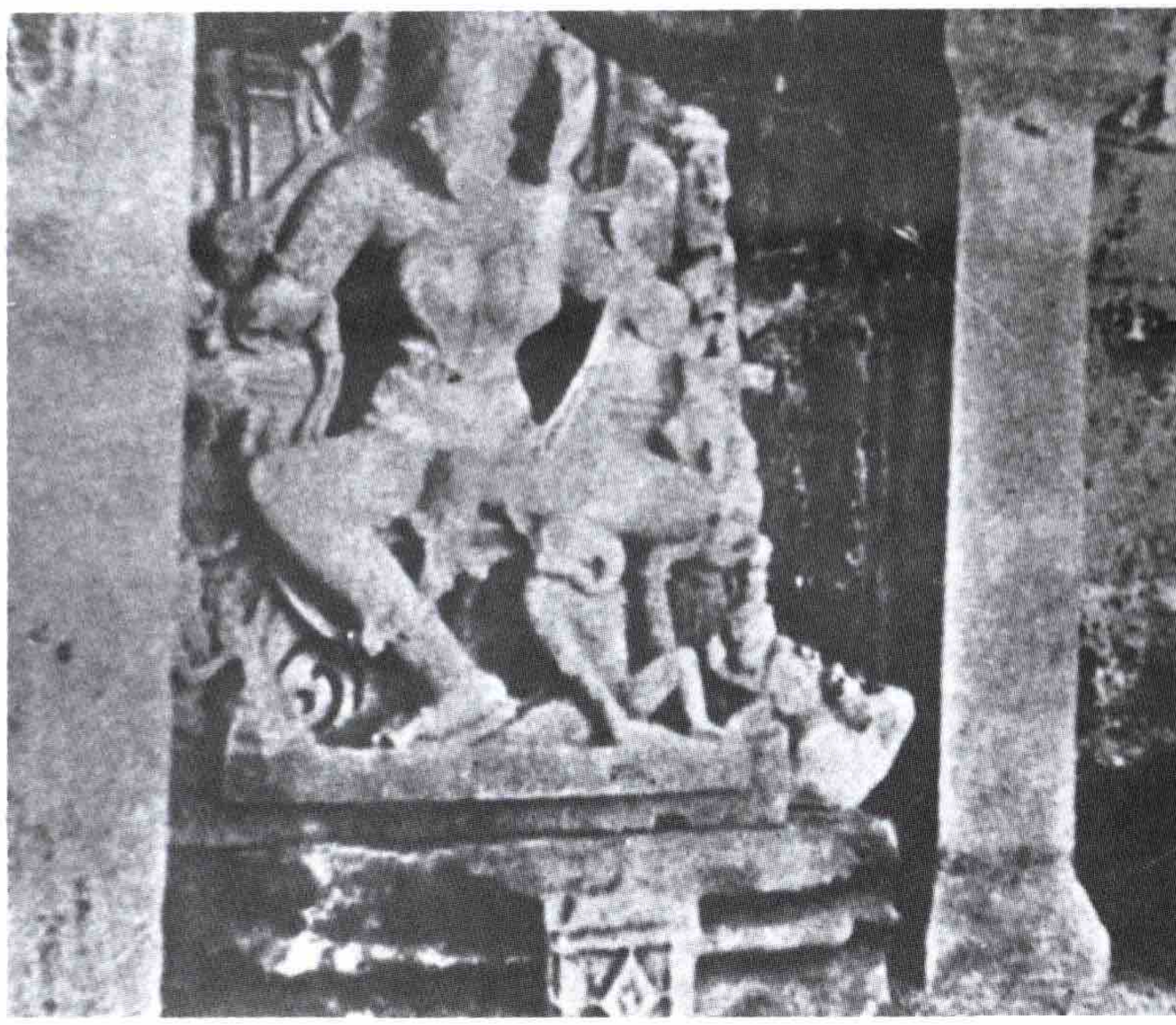
๑๔.สิทธิ (Siddhi) ในปางนี้พระคเณศทรงถือดอกบัว มะม่วง ชิ้นอ้อย (อ้อยควั่น) มีความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์โดยถ้วนทั่ว[๘๔]

นอกจากปางต่างๆ ของพระคเณศ ดังที่ได้ยกตัวอย่าง ที่สำคัญๆ มากล่าวแล้วนี้ เรายังได้พบรูปเคารพของพระคเณศในลักษณะเทพนิยายที่แปลกๆ ออกไป ซึ่งจะพบได้ไม่มากนัก ดังเช่น

๑. คเณศานี (Gaṇesānī) พระคเณศในรูปแบบเพศหญิง พบเพียงชิ้นเดียวในอินเดียที่วัดเคารี-ศังกะระ (Gaurī-Śaṅkara) ซึ่งภายในมีภาพโยคินีประทับนั่ง ๖๔ องค์ ในจำนวนนี้มี "คเณศานี" ด้วย มีลักษณะต่างจาก

นฤตต - คณปติ
Nṛtta-Gaṇapati.

คเณศานี จากวัดเการี - ศังกระที่เภระ - ฆาต
Gaṇeśānī in the arcade of the temple of the Gaurī-Śaṅkara at Bhera-ghat

พระคเณศ คือ เอวเล็กบาง หน้าอกใหญ่ อันเป็นลักษณะของเทพีฮินดู ท่อนบนเปลือย สวมโธตี เครื่องประดับเพชรพลอย ประทับนั่งขาข้างขวาห้อยลง ขาซ้ายพับอยู่บนอาสนะ ที่เข่าซ้ายมีมือซ้ายของเทพหน้าช้าง ซึ่งนั่งอยู่หน้าแท่นรองรับแตะอยู่ เทพีองค์นี้มี ๔ กรแต่ชำรุดแค่ข้อศอกทั้ง ๔ กร จึงไม่สามารถบอกได้ว่าถืออะไร หรือทำท่าใดบ้าง เศียรทำได้อย่างประณีตมาก งวงหักแค่ระดับงา แต่ก็พอที่จะบอกได้ว่าหันไปทางซ้าย เครื่องประดับศีรษะเป็นแถบเพชรพลอยคาดเหนือหน้าผาก ประกอบกับมงกุฎหูมีลักษณะกางใหญ่[๘๕]

๒. ปัญจ-คเณศ (Pañca-Gaṇeśa) ได้ปรากฏภาพคเณศในลักษณะหนึ่ง คือ ปรากฏกาย ๕ องค์พร้อมกัน เชื่อว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของพระคเณศ พบหลายชิ้นจากพาราณสี ราชสถาน มัธยมประเทศ เป็นต้น แต่มีลักษณะรายละเอียดแตกต่างกัน มีแนวหลักคือ ภาพของเทพที่มีเศียรเป็นช้าง (คเณศ) ปรากฏกับภาพช้างธรรมดา ลักษณะของคณปติ ๔ องค์กับช้าง ๑ เชือก, คณปติทั้ง ๕ องค์ ซึ่งบางภาพ ๓ องค์กลางอยู่ในลักษณะเต้นรำ มีหนูอยู่ที่พระบาท (อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖) คณปติที่กล่าวถึงงวงจะหันไปทางซ้าย ถือสัญลักษณ์ของพระคเณศ เหตุที่ทำเป็นรูปช้างประกอบ อาจแสดงถึงคณปติในรูปของสัตว์ ตามที่ปรากฏในวายุ ปุราณะ และสกันทปุราณะที่กล่าวว่า พระคเณศได้รับการบูชาในรูปของช้าง (คช-รูป) บนริมฝั่งแม่น้ำฤษิโตยา (Ṛṣitoya) ในประภาสะ (Prabhasa)[๘๖]

ต่อมายังปรากฏเทพองค์ที่ ๖ ร่วมกับคณปติทั้ง ๕ องค์ด้วย เทพนั้นอาจเป็นพระพรหม พรหมณัสปติ ซึ่งในปุราณะบางฉบับกล่าวว่าเป็นต้นแบบของพระคเณศ, วิษณุ หรือศิวะในรูปแบบของศิวลึงค์ หรือบางทีเป็นเทพที่ไม่สามารถตีความได้ ซึ่งอาจหมายถึงพระคเณศในรูปมนุษย์ก็ได้ จากลักษณะประติมานวิทยาดังที่ได้กล่าวมา อาจสัมพันธ์กับเทพนิยายกำเนิดของพระคเณศในสกันทปุราณะที่กล่าวว่าพระองค์ประสูติมาจากอสูรที่มีเศียรเป็นช้าง ชื่อ มาลินี ในรูปของทารกเพศชายมีเศียรเป็นช้าง ๕ เศียร ซึ่งพระศิวะรวมให้เป็นเศียรเดียว คตินิยมนี้เป็นที่นิยมกันในช่วงสมัยกลาง[๘๗]

๓. ทวิมุข-วินายกะ พระคเณศ ๒ งวง พบในประติมากรรมจากพาราณสีมีอายุตั้งแต่สมัยกลางลงมา พระคเณศประทับนั่งในท่าปัทมาสนะมี ๔ กร คู่ปกติวางอยู่บนตักกร คู่บนถือขวาน และมูลกะ (หรืออาจเป็นงาหักหรือขอช้าง) งวงทั้งสองอยู่ในลักษณะม้วนหันไปคนละด้านผิดธรรมดา[๘๘]

๔. ตรีมุข-วินายกะ พบในพาราณสี ประทับนั่งในท่าลลิตาสนะ มี ๔ กร ขวาบนถือขวาน ซ้ายบนถือมูลกะ ขวาล่างปางประทานอภัย ซ้ายล่างคล้ายกับถือลูกประคำ

วางบนพระเพลา หลังพระบาทขวามีรูปหนู พระคเณศมี ๓ งวง งวงกลางห้อยตรง อีก ๒ ด้านหันไปทางตรงกันข้าม คงมีอายุไม่เก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙[๘๙]

รูปแบบของพระคเณศกับกลุ่มเทพต่าง ๆ ของฮินดู จากความนิยมในยุคแรก ๆ ของพระคเณศในฐานะผู้ขจัดอุปสรรค จึงปรากฏรูปพระคเณศอยู่ร่วมกับเทพอื่น ๆ ของฮินดูอีก คือ ปรากฏเป็นกลุ่มเทพอีกกลุ่มหนึ่ง เช่น นวครหะ (นพเคราะห์) (Navagrahas) และ สัปตมาตฤกา (พระแม่ทั้ง ๗)

ปัญจ - คเณศ จากพาราณสี ราว พ.ศ. ๑๓๕๐
Pañca-Gaṇeśā from Varanasi about 807 A.D.

๑. **นวครหะ หรือนพเคราะห์** (Navagrahas) เชื่อว่าเป็นผู้บงการโชคชะตาของมนุษย์โดยต้องมีการบูชาเป็นกลุ่ม ก่อนที่จะทำการบูชานวครหะ ผู้นับถือจะสวดอ้อนวอนต่อ "ผู้ขจัดอุปสรรค" คือ วิฆนานตกะเสียก่อน จึงปรากฏรูปเคารพของพระคเณศอยู่ร่วมกับเทพกลุ่มนี้ รูปของพระองค์จะอยู่ทางขวาสุดของเทพนพเคราะห์

ทวิมุข - วินายกะ จากพาราณสี สมัยกลางตอนปลาย
Dvimukha Vināyaka with two heads, Varanasi, Late Medievai Period.

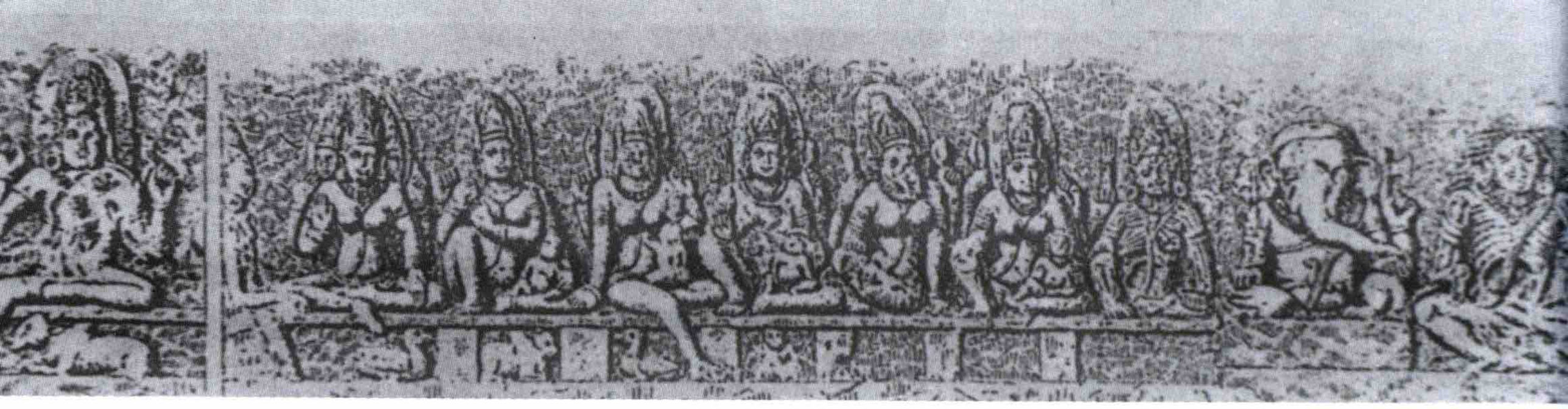

ตรีมุข - วินายกะ จากพาราณสี สมัยกลางตอนปลาย
Trimukha Vināyaka with three heads, Varanasi, Late Medieval period

---

พระคเณศกับเทวดานพเคราะห์ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖
Standing Gaṇeśa with row of Nine Planets, About 11 th century A.D. From Kankandighi

ภาพสลักสัปตมาตฤกา ถ้ำเอลโลรา
Saptamātṛās : Ellora Cave 14, 7th century A.D.

(เนื่องจากจะมีบนสวดก่อน) รูปเคารพจะมีขนาดเท่ากับเทพอื่น ๆ[๙๐]

๒. สัปตมาตฤกา (Saptamātṛkās) ลัทธิการบูชาพระแม่ทั้ง ๗ นี้ เป็นลัทธิหนึ่งที่เก่าแก่ที่สุดในอินเดีย เทพทั้ง ๗ นี้เชื่อกันว่าเป็นพลังเพศหญิงส่วนหนึ่งของเทพผู้ยิ่งใหญ่ทั้ง ๗ ของฮินดู เทพีทั้ง ๗ ได้แก่ พราหมณี (ของพระพรหม), มเหศวรี หรือ โยเคศวรี (ของพระศิวะ), ไวษณวี (ของพระวิษณุ), เกามารี (ของสกันทะ หรือกุมาระ), วราหี (เทพีของหมูป่า อวตารของวิษณุ) อินทราณี (ของพระอินทร์), จามุณฑา หรือนรสิมหี (ของพระยม)[๙๑] เทพีทั้ง ๗ นี้ ทรงอาวุธและพาหนะของเทพคู่แต่ละองค์ และล้วนแต่มีลักษณะที่ชั่วร้าย

พระคเณศจะประทับอยู่ทางซ้ายของเทพีองค์สุดท้ายคือ จามุณฑา เข่าขวาจะยกขึ้น ส่วนข้างซ้ายอาจอยู่ในลักษณะห้อยลงหรืออยู่ข้างหน้าบนอาสนะ เศียรจะตกแต่งด้วยกรัณฑ-มุกุฏ เช่นที่พบที่ถ้ำเอลโลร่า หรืออาจสวมชฎามุกุฏเช่นของพระศิวะ พระคเณศจะมี ๔ กร ส่วนใหญ่จะถือขวาน ชามขนม ส่วนสัญลักษณ์อื่นตีความได้ยาก ใต้อาสนะของเทพีทั้งหลายจะมีช่องซึ่งมีรูปพาหนะของเทพซึ่งเทพีนั้น ๆ เป็น ศักติ สำหรับพระคเณศนั้น ในช่องใต้อาสนะจะเป็นรูปหนู หรือ ชามขนม[๙๒]

การบูชาพระคเณศควบคู่กับสัปตมาตฤกาก็เพื่อขจัดอุปสรรคต่าง ๆ และทำให้คำอ้อนวอนของผู้บูชาต่อพระแม่ทั้ง ๗ ประสบผลสำเร็จ ซึ่งในบางหมู่บ้าน (ในอินเดียใต้) จะบูชาพระแม่ทั้ง ๗ ที่มีจามุณฑาอยู่กลางโดยมีจุดประสงค์ เพื่อเพิ่มพลเมืองในหมู่บ้าน บางแห่งสวดอ้อนวอนให้พระแม่ทั้ง ๗ ปกป้องคุ้มครองเด็ก ๆ ในลักษณะนี้จึงมักปรากฏว่ามีรูปของเด็ก ๆ อยู่ข้าง ๆ หรือนั่งอยู่บนตักของพระแม่ทั้ง ๗ นี้ด้วย รูปเคารพพระแม่ทั้ง ๗ (สัปตมาตฤกา) ที่ปรากฏร่วมกับพระคเณศนี้จะมีการบูชากันในโบสถ์ของพระศิวะ แต่ในอินเดียจะแยกไปต่างหาก[๙๓]

๓. ไววาหิก-มูรติ (Vaivāhika-mūrti) การแต่งงานของพระศิวะกับพระนางปารวตี ปรากฏภาพของพระคเณศอยู่ข้างซ้ายของพระนางปารวตี มี ๔ กร งวง

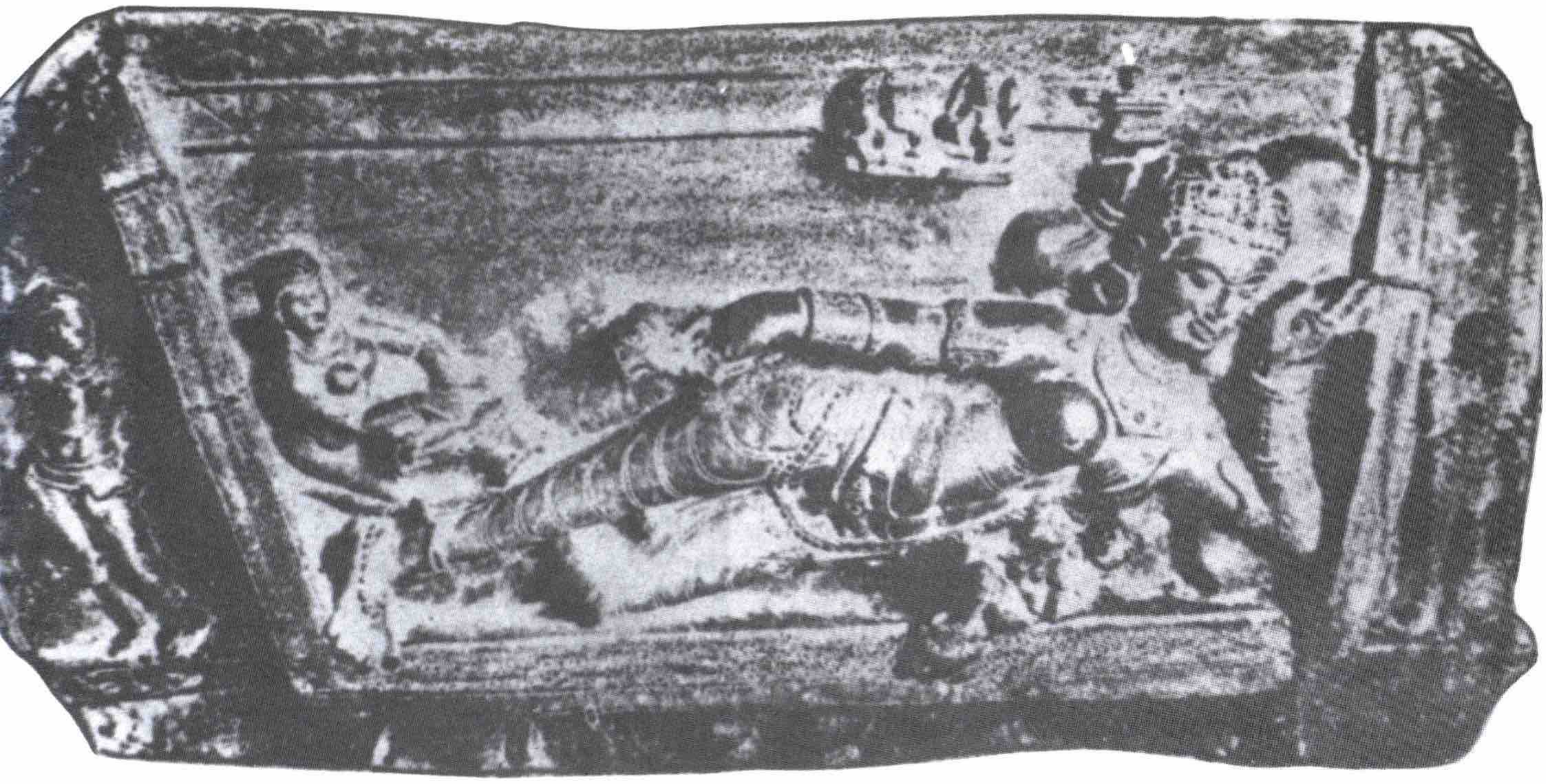

ภาพอภิเษกระหว่างพระศิวะกับพระนางปารวตี ถ้ำเอลโลรา
Marriage ceremony of Śiva and Parvafi at Ellara.

กำลังหยิบขนมจากถ้วยในมือซ้าย ทางขวาเป็นภาพของกรรติเกยะ พระศิวะมี ๔ กร สวมชฎามงกุฎ กรขวาล่างจับกรขวาของพระนางปารวตี[๙๔]

๔. สทะโยชาตะ (Sadyojāta) พบมากในเบงกอลเหนือ มักพบในที่แห้งแล้ง ใต้ต้นไม้เช่น ต้นไทร เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ไม่ค่อยพบในวัด ภาพประกอบด้วยพระนางปารวตีนอนตะแคงซ้าย กรขวารองรับพระเศียรกรซ้ายถือดอกบัว ข้างพระนางปารวตีมีภาพเด็กชายอยู่บนดอกบัว ซึ่งหมายถึงการประสูติของเทพ เหนือพระนางปารวตีขึ้นไปมีภาพ ลิงคะ และรูปคเณศ กับกรรติเกยะ รูปแบบนี้พบในเบงกอลเท่านั้น[๙๕]

๕. พระคเณศกับสุริยะเทพ แผ่นศิลาสลักที่พบที่โสนรัง (Sonarang) ในดักกา เป็นภาพสุริยะเทพปรากฏร่วมกับเทพอื่น ๆ คือทางกรขวามี นวครหะ สัญลักษณ์ ๑๒

สทะโยชาตะ จากเบงกอล
Sdayajāta from Bengal.

ราศี รูปพระคเณศและกรรติเกยะขนาดเล็ก เหนือขึ้นไปมีภาพของชาย ๖ คน ทางด้านซ้ายมีสัปตมาตฤกา[๙๖]

ลักษณะรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ตามภาคต่าง ๆ ของอินเดีย

เนื่องจากประเทศอินเดียโบราณมีอาณาเขตกว้างขวางมาก ลักษณะภูมิประเทศและดินฟ้าอากาศในแต่ละภาคแตกต่างกันอย่างเด่นชัด อันเป็นสาเหตุที่ทำให้ลักษณะศิลปกรรมแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิศาสตร์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อศิลปิน ทั้งในด้านจิตใจ และขีดจำกัดของการกำหนดรูปแบบศิลปะ เกิดเป็นสกุลช่างทั้งหลายขึ้นตามภาคต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย ซึ่งเซอร์อเลคซานเดอร์ คันนิงแฮม นักโบราณคดีชาวอังกฤษได้อาศัยหลักฐานจากจดหมายเหตุของจีน กำหนดเขตชมพูทวีปออกเป็น ๕ เขต คือ อินเดียตอนเหนือ อินเดียตะวันตก อินเดียตอนกลาง อินเดียตะวันออก และอินเดียตอนใต้ บริเวณของอินเดียตอนเหนือนั้นได้แก่พื้นที่ที่ประกอบด้วยแคว้นปัญจาบ รวมทั้งแคว้นกัษมีระและรัฐต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณเขตภูเขาต่อเนื่องกันเรื่อยไปถึงดินแดนที่เป็นอาฟกานิสถาน ตะวันออก ซึ่งตั้งอยู่ตรงกันข้ามกับแม่น้ำสินธุทั้งหมด รวมทั้งรัฐที่มีชื่อในปัจจุบันว่า จิสสุตเตช ซึ่งอยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำสรัสวดี ส่วนอินเดียตอนกลาง ได้แก่เขตพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำคงคาทั้งหมด เริ่มตั้งแต่เมืองถาเนศวรลงไปจนถึงปลายสุดของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ และจากภูเขาหิมาลัยลงไปจนถึงฝั่งแม่น้ำนัมทา อินเดียตะวันตกได้แก่พื้นที่ที่เรียกว่าสินธุ์ และราชปุตนะตะวันตกคลุมไปถึงคุตชะ และคุชราคา เรื่อยไปถึงฝั่งทะเลทางตอนใต้ของแม่น้ำนัมทา ส่วนภาคใต้ได้แก่พื้นที่ที่เป็นแหลมทั้งหมด[๙๗]

ในที่นี้จะได้กล่าวถึงลักษณะรูปเคารพของพระคเณศจากภาคต่าง ๆ ของอินเดีย เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเหมือนหรือแตกต่างของรูปแบบศิลปะที่ต่างภูมิภาคกันที่สำคัญ ๆ นั้นแบ่งออกได้เป็น

อินเดียเหนือและอินเดียภาคกลาง ประติมากรรมที่แสดงถึงรูปเคารพพระคเณศอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก ได้แก่ พระคเณศจากสังกิสะ (Sankisa) มีรูปร่างไม่ได้สัดส่วน งวงและเศียรมีขนาดใหญ่ มี ๒ กร หัตถ์ซ้ายบนถือถ้วยขนมมีส่วนปลายงวงแตะอยู่ หัตถ์ขวาถืองา ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์ เฟอ โวกเคอร์ คุณเด (Fur Volker Kunde) ในสมัยคุปตะตอนต้น รูปเคารพพระคเณศแสดงถึงวิวัฒนาการทางรูปแบบมากขึ้น แต่ยังคงเกี่ยวพันกับยักษ์ เช่น รูปเคารพคเณศจากมถุรา มีลักษณะของคนแคระอ้วนพุงพลุ้ยคล้ายรูปยักษ์ โดยทั่วไปสวมสายยัชโญปวีต พระกรรณมีขนาดใหญ่ มี ๒ กร ถือถ้วยขนมในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนพระหัตถ์ขวาหัก งวงหันไปทางซ้ายแตะที่ถ้วยขนม

ในสมัยคุปตะรูปเคารพพระคเณศในอินเดียเหนือ (ภาคกลางของชมพูทวีป) ได้เริ่มพัฒนาขึ้นสู่รูปแบบที่คลาสสิก ขึ้น เช่นภาพพระคเณศที่ปรากฏในลวดลายวงกลมที่ศาสนสถานเทาครหะ (Deogarh) แสดงภาพ

พระคเณศ ประทับนั่งท่าลลิตาสนะ พระกรรณมีขนาดใหญ่ มีงาข้างเดียว งวงอยู่ในลักษณะหันไปทางซ้ายตามปกติ มี ๔ กร ถืองา อักษมาลาในหัตถ์ขวา และถ้วยขนมกับขวานในหัตถ์ซ้าย มีรูปชายคนแคระยืนถือตะกร้าขนมอยู่เบื้องล่าง ที่น่าสังเกตคือ ได้ทิ้งลักษณะเทอะทะอันเป็นอิทธิพลจากรูปแบบของยักษ์ที่มีมาแต่เดิมลงอย่างสิ้นเชิง[๙๘]

ในสมัยหลังคุปตะ พระคเณศในท่าประทับนั่งมี ๒ รูปแบบ คือมี ๒ และ ๔ กร ที่มี ๒ กร เช่น ที่ชเคษวาร์ (Jageshwar) พระคเณศประทับนั่งท่าลลิตาสนะบนแท่น ทรงศิราภรณ์มีรูปพระจันทร์ประดับ ทรงกรองศอ กำไลมือ สายยัชโญปวีตรูปงู มีงาเพียงข้างเดียว พระกรทั้งสองถือถ้วยขนม (ซ้าย) ที่มีงวงแตะอยู่ และหัวผักกาดในพระหัตถ์ขวา (แต่บางแห่ง เช่นที่จันทปุระ (Chandpur) พระหัตถ์ขวายกขึ้นในท่าประทานอภัย) พระคเณศที่ชเคษวาร์นี้มีประภามณฑลอยู่เบื้องหลัง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ สำหรับพระคเณศ ๔ กรนั้น มีลักษณะโดยทั่วไปคล้ายคลึงกัน กรทั้ง ๔ ถืออักษมาลาและดอกบัวในพระหัตถ์บน หัตถ์ซ้ายล่างถือขนมโมทกะ ส่วนขวาล่างวางที่พระอุทร ตัวอย่างเช่น พระคเณศในพิพิธภัณฑ์อัลลหบัด (Allahabad) หรืออาจถือปรศู ขวาน ถ้วยขนม และทำท่าประทานอภัยตามที่กล่าวไว้ในอปราชิต-ปฤฉฉหะ (Aparājitapṛichchha) และอัคนิปุราณะ (Agni-Purāṇa) เช่น พระคเณศจากมถุรา ในภาพอาจมีภาพคณะประกอบที่ด้านข้างด้วย อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕[๙๙]

สำหรับพระคเณศปางนฤตต-คณปติ (Nṛitta-Gaṇapati) หรือปางนาฏราชนั้น ในอินเดียภาคกลางและภาคเหนือแบ่งแยกออกได้เป็นหลายรูปแบบ มีตั้งแต่ ๒-๑๖ กร แต่ถ้ากล่าวตามอาคม (Agamas) แล้ว พระคเณศในปางนี้ควรมี ๘ กร หัตถ์ทั้งเจ็ดถือบ่วง ขอช้าง ขนม ขวาน งาหัก งู และห่วงวงแหวน ส่วนอีกกรหนึ่งอยู่ในลักษณะฟ้อนรำ งอพระชงฆ์ซ้ายเล็กน้อย ส่วนพระชงฆ์ขวายกขึ้นในท่าเต้นรำ สำหรับพระคเณศปางนาฏราช ซึ่งทำขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยคุปตะนั้นจะมี ๒ กร มีลักษณะอ้วนพุงพลุ้ยมีงาข้างเดียว ส่วนประติมากรรมจากเทวสถานชเคษวาร์ (Jageshwar) ที่อัลโมระ (Almora) นั้นเป็นพระคเณศเต้นรำที่มี ๔ กร ถือขวานและงาในสองกรหลัง ส่วนสองกรหน้าอยู่ในท่าฟ้อนรำ ยกพระชงฆ์ขวา ส่วนพระชงฆ์ซ้ายงอเล็กน้อยตามจังหวะ ทรงมงกุฎขนาดเล็ก พร้อมทั้งเครื่องประดับต่าง ๆ ตามปกติ รวมทั้งสายสรรป-ยัชโญปวีต (sarpa-yajnopavita สายศักดิ์สิทธิ์รูปงู) มีงาข้างเดียว งวงหันไปทางซ้าย พระกรรณมีขนาดใหญ่ ในภาพยังปรากฏรูปนักดนตรีและวิทยาธรด้วย จากรูปแบบสันฐาน

นฤตต - คณปติ ชเคษวาร์ แคว้นอัลโมรา ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

Nṛtta-Gaṇapati Jageshwar, District Almora, (U.P.) C 9th-10th century A.D.

ประติมากรรมชิ้นนี้ควรมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕[๑๐๐] ส่วนพระคเณศปางนาฏราช ๖ กร ๖ ลักษณะ มีลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน สวมเครื่องประดับตามปกติ ถือถ้วยขนมในหัตถ์ขวา มีส่วนปลายงวงแตะอยู่ อีก ๕ กรอยู่ในลักษณะฟ้อนรำ พระชงฆ์ขวายกขึ้นเล็กน้อยในท่าเต้นรำได้แก่ ประติมากรรมพระคเณศจากกาโนช (Kanauj) ซึ่งจากรูปแบบกำหนดได้ว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ เช่นกัน

ในสมัยกลาง กรของพระคเณศในปางเต้นรำมักจะเพิ่มขึ้นเป็น ๘, ๑๐, ๑๖ กร หรือมากกว่านั้น รวมทั้งมีเครื่องประดับมากมายขึ้นด้วย กรทั้ง ๘ ถือดอกบัว คทา ไม้เท้า ขนมโมทกะ อยู่ในท่าฟ้อนรำ และวางบนพระโสณี นอกจากนี้อาจถือขวาน บ่วง ถ้วยขนม งาหัก งู นอกจากนี้บางกรอาจอยู่ในท่าตรรชนิ แต่ต้องมีบางกรที่อยู่ในท่าฟ้อนรำ เช่น พระคเณศจากพิพิธภัณฑ์รัฐ (State Museum) ภรตะ กละ ภวัน (Bharat Kala Bhawan) อัลลหบัด (Allahabad) ไพชนาถ (Baijanath) เป็นต้น ภายในอาจมีรูปบุคคลอื่นประกอบด้วย เช่น อัศวินี-กุมาระ และวิทยาธร นักดนตรี หรือชายา คือฤทธิและพุทธิอยู่ด้วย เช่น

นฤตต - คณปติ กาโนช อินเดียภาคเหนือ ประมาณพุทธศวรรษที่ ๑๔-๑๕

Nṛtta-Gaṇapati, Kanauj, District Farrukhabad (U.P.) C 9th-10th century A.D.

ภาพสลักจากมถุรา ดังที่ได้กล่าวไว้ในมัตสย-ปุราณะ เป็นต้น[๑๐๑] นอกจากนี้อาจมีรูปหนูปรากฏในบางรูปด้วย ส่วนรูปที่มี ๑๐ กรนั้น สัญลักษณ์ที่ถือมีดังนี้ งู ใน ๒ กร บนในลักษณะชูขึ้นเหนือเศียร อีก ๒ กรจับที่อาภรณ์ และถือขวาน กลอง ๒ หน้า และอยู่ในท่าฟ้อนรำ หรืออาจถือคทา ถ้วยขนม ในภาพมักมีรูปวิทยาธรและคณะ หรือมีรูปหนูปรากฏอยู่ด้วย มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เช่นพระคเณศจากพุรหคอน (Burhagaon) และชหันสิ (Jhansi) เป็นต้น[๑๐๒]

สำหรับพระคเณศที่ปรากฏร่วมกับศักตินั้น ตามคัมภีร์วิฆเนศวร-ประติษฐา-วิธิ (Vighneśvara-pratishṭhā-vidhi) กล่าวว่า ศักติ-คณปติ ควรประทับบนบัลลังก์ดอกบัว ศักติมีกายสีเขียว ประทับนั่งอยู่ข้างองค์พระคเณศ ซึ่งพระองค์ควรโอบรอบเอวของศักติ พระคเณศจะถือบ่วง วัชระและอยู่ในท่าดุร้าย น่ากลัว ในมันตรมันตรารณวะ (Mantramantrārṇava) กล่าวว่า พระคเณศในปางนี้ควรถืองา อังกุศะ บ่วง และอักษมาลา ส่วนงวงนั้นกำลังหยิบขนมโมทกะ ศักตินั้นสวมเครื่องประดับมากมาย ประทับนั่งอยู่ข้าง ๆ

ภาพที่แสดงพระคเณศร่วมกับศักติในท่าอลิงคะนั้น ที่ปรากฏครั้งแรกสุด คงจะเป็นที่เทวาลัยภูมระ (Bhūmara Temple) ซึ่งอยู่ในสมัยคุปตะ

ประติมากรรมสมัยกลางจากจันทรปุระ (ชหันสิ) เป็นภาพพระคเณศกับศักติประทับนั่งบนบัลลังก์ในท่าลลิตาสนะ เทพมีพระกรรณขนาดใหญ่ มีงาข้างเดียว และพุงพลุ้ย มี ๔ กร ถือขวานในหัตถ์ขวาด้านบน งาในหัตถ์ขวาล่าง ถ้วยขนมในหัตถ์ซ้ายบน และโอบกอดศักติด้วยกรซ้ายล่าง ศักติประทับนั่งบนพระเพลาของพระคเณศ ทรงกรัณฑมุกุฏ กรองศอ กำไลต้นแขนและกำไลข้อมือ หัตถ์ขวาโอบรอบศอของพระคเณศ ส่วนกรซ้ายถือดอกบัววางบนพระเพลาของพระนาง งวงของพระคเณศหันไปทางซ้ายเชยพระพักตร์ของศักติ ประติมากรรมอีกชิ้นหนึ่งจากทุธัย (Dudhai) ชหันสิพระคเณศมี ๔ กร ถือขวานตังกะ (Tanka) อีก ๒ กร คือกรขวาล่างถือสัญลักษณ์มองได้ไม่ชัดเจน ส่วนกรซ้ายล่าง ซึ่งคงจะอยู่ในท่าโอบกอดศักตินั้นหักไปงวงอยู่ในลักษณะห้อยลง ศักติประทับนั่งบนพระเพลาของพระคเณศ ถือดอกบัวในหัตถ์ขวา และโอบกอดพระคเณศด้วยหัตถ์ซ้าย จากลักษณะรูปเคารพชิ้นนี้มีลักษณะบางประการตรงที่มีกล่าวไว้ในมัตสยปุราณะ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖[๑๐๓]

ประติมากรรมจากศาสนสถานขชุราโห (Khajuraho) อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ แสดงภาพพระคเณศกับศักติประทับบนเบาะรองนั่ง(ลักษณะคล้ายเก้าอี้มีเสาขนาดใหญ่ขนาบ ๒ ข้าง) ศักติประทับบนพระเพลาของพระคเณศ ในลักษณะพระบาทซ้ายวางบนพระชานุขวา พระกรซ้ายล่างของพระคเณศโอบกอดศักติ กรซ้ายบนถือถ้วยขนม และกรขวาบนถือขวาน เช่นเดียวกับประติมากรรม จากจันทรปุระ งวงอยู่ในลักษณะห้อยลงแตะที่พระบาทซ้ายของศักติ พระคเณศทรงมงกุฏทรงเตี้ยประกอบกับสร้อยเพชรพลอยห้อยลงมาประดับบริเวณพระนลาฏ ทรงนาคยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย ที่ฐานด้านล่างใต้พระชานุซ้ายของพระคเณศ มีรูปหนูประดับอยู่[๑๐๔]

อินเดียภาคตะวันออก ได้แก่พื้นที่ที่เป็นแคว้นอัสสัม และที่ราบลุ่มแคว้นเบงกอล รวมทั้งพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำคงคาทั้งหมด เรื่อยไปจนถึงเมืองสัมบัลปุระ โอริสสา และคันชัม[๑๐๕]

ในแคว้นอัสสัม ซึ่งเป็นดินแดนทางตะวันออกสุดของอินเดีย ไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีที่น่าสนใจนัก แม้ว่าเราได้พบรูปเคารพของพระศิวะและเทพในลัทธิไศวนิกายเป็นจำนวนไม่น้อย สำหรับรูปเคารพพระคเณศที่พบ

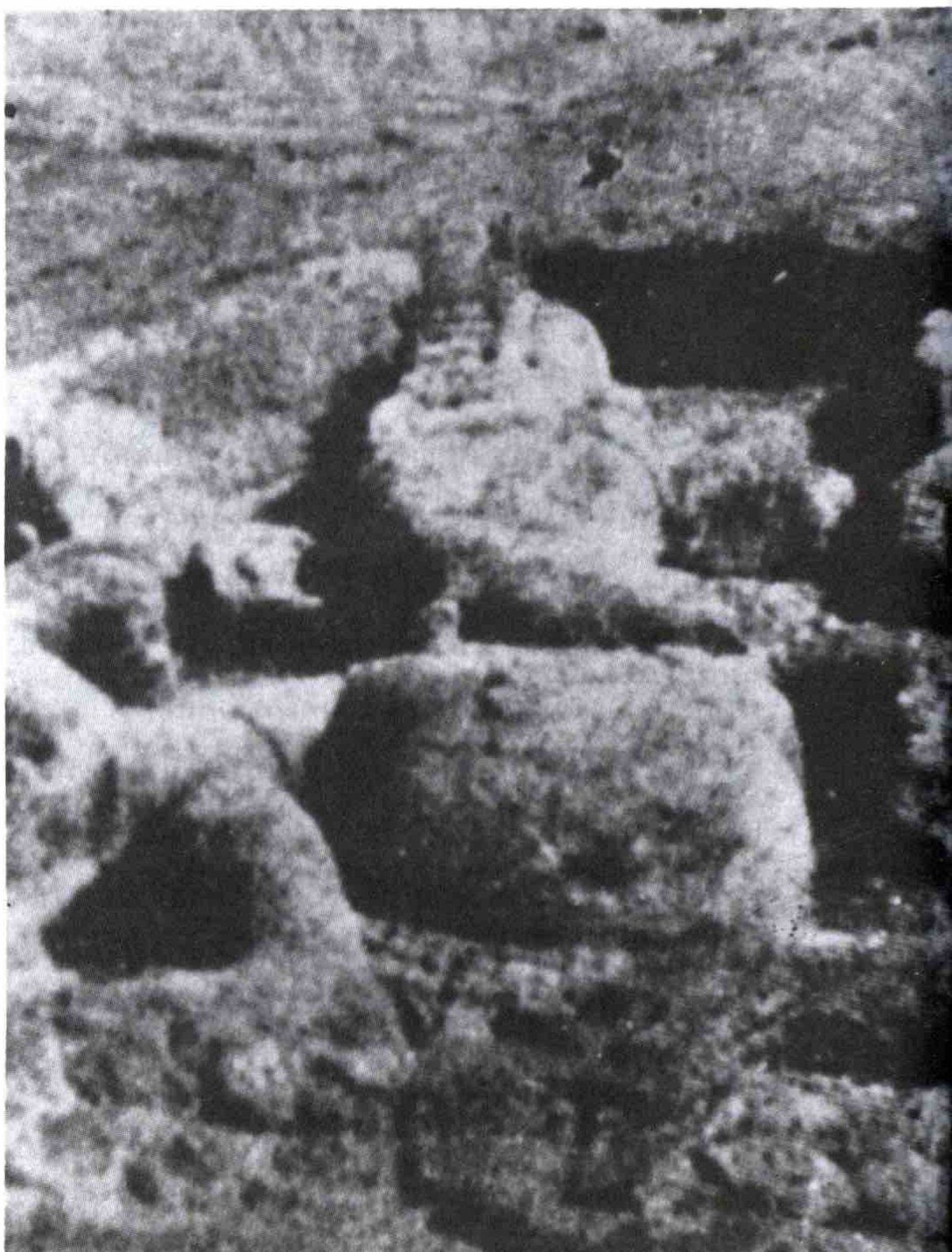
คเณศกับศักติ ขชุราโห พุทธศตวรรษที่ ๑๕
Stone statue of Gaṇesa and śakti, Khjuraho 10th century A.D.

ในอัสสัมนั้น แบ่งได้เป็น ๒ รูปแบบคือ ในท่าประทับนั่งและเต้นรำ ลักษณะที่น่าสนใจประการหนึ่งของประติมากรรมรูปพระคเณศในอัสสัมก็คือ นิยมสลักภาพพระคเณศไว้บนแผ่นหินตามเพิงผา เช่น พระคเณศที่อุรวศี (Urvaśī) ตอนกลางของแม่น้ำพรหมบุตรใกล้กับเมืองเกาหติ (Gauhati) มีภาพสลักของพระคเณศอยู่บนหน้าผา ๒ องค์ สูงประมาณ ๖๔ และ ๗๕ เซนติเมตร ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา มี ๔ กร หัตถ์ขวาล่างถือลูกประคำ ขวาบนถือดอกบัว หัตถ์ซ้ายบนถือขวาน และซ้ายล่างถือขนม งวงหันไปทางซ้าย ปลายแตะอยู่ที่ขนม สวมสายยัชโญปวีตและมงกุฎซึ่งสลักอย่างสวยงาม ลักษณะของรูปเคารพทั้งสองนี้สันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นตามธยานะในมัตสยปุราณะ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖[๑๐๖] นอกจากนี้ ภาพสลักของพระคเณศบนเนินเขากามาขะยา (Kāmākhyā) เป็นภาพสลักพระคเณศประทับนั่ง ๒ องค์เช่นกัน มีลักษณะคล้ายคลึงกับที่กล่าวมาแล้ว คือประทับด้วยท่ามหาราชลีลา มี ๔ กร ถือคทา ดอกบัวในหัตถ์บน และงูกับขนมในหัตถ์ล่าง แต่งวงอยู่ในลักษณะหันไปทางขวา ปลายแตะที่ขนม ภาพสลักของพระคเณศที่ใหญ่ที่สุดใน

อัสสัม ได้แก่ พระคเณศที่ศุกเรศวร (Śukreśvara) ภาพสลักนี้ปรากฏอยู่ทางใต้ของเทวสถาน ในลักษณะของปัญจเทวดา คือ กลุ่มเทพ ๕ องค์ ได้แก่ พระวิษณุ พระศิวะ ศักติ สูรยะ และพระคเณศ ซึ่งพระคเณศมักจะปรากฏเป็นองค์แรก คงเนื่องจากต้องบูชาพระคเณศก่อนเทพองค์อื่น ๆ ทรงมี ๔ กร ถือลูกประคำในหัตถ์ขวาล่าง และก้านดอกบัวในหัตถ์ซ้ายบน ส่วนอีก ๒ กรชำรุด ภาพสลักนี้มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘[๑๐๗] สำหรับรูปเคารพของพระคเณศในท่าเต้นรำนั้นมีทั้งในท่าเต้นรำธรรมดาและเต้นรำอยู่บนพาหนะ คือหนู (ถือสัญลักษณ์ต่างออกไปคือ หัวผักกาด) พระคเณศในท่าเต้นรำ ส่วนใหญ่มี ๔ กร แต่ที่มี ๖ กรก็มี เช่นพระคเณศที่พบบนฝั่งแม่น้ำพรรปุกุระ (Barpukur) พระคเณศอยู่ในท่าเต้นรำบนแท่นบัวคว่ำบัวหงาย หัตถ์ทั้งหกชำรุดจึงไม่ทราบสัญลักษณ์ที่ถือ งวงหันไปทางซ้าย ที่ฐานด้านข้างมีรูปบุคคลอยู่ ๒ ข้าง ถือเครื่องดนตรี พระคเณศองค์นี้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เช่นกัน [๑๐๘]

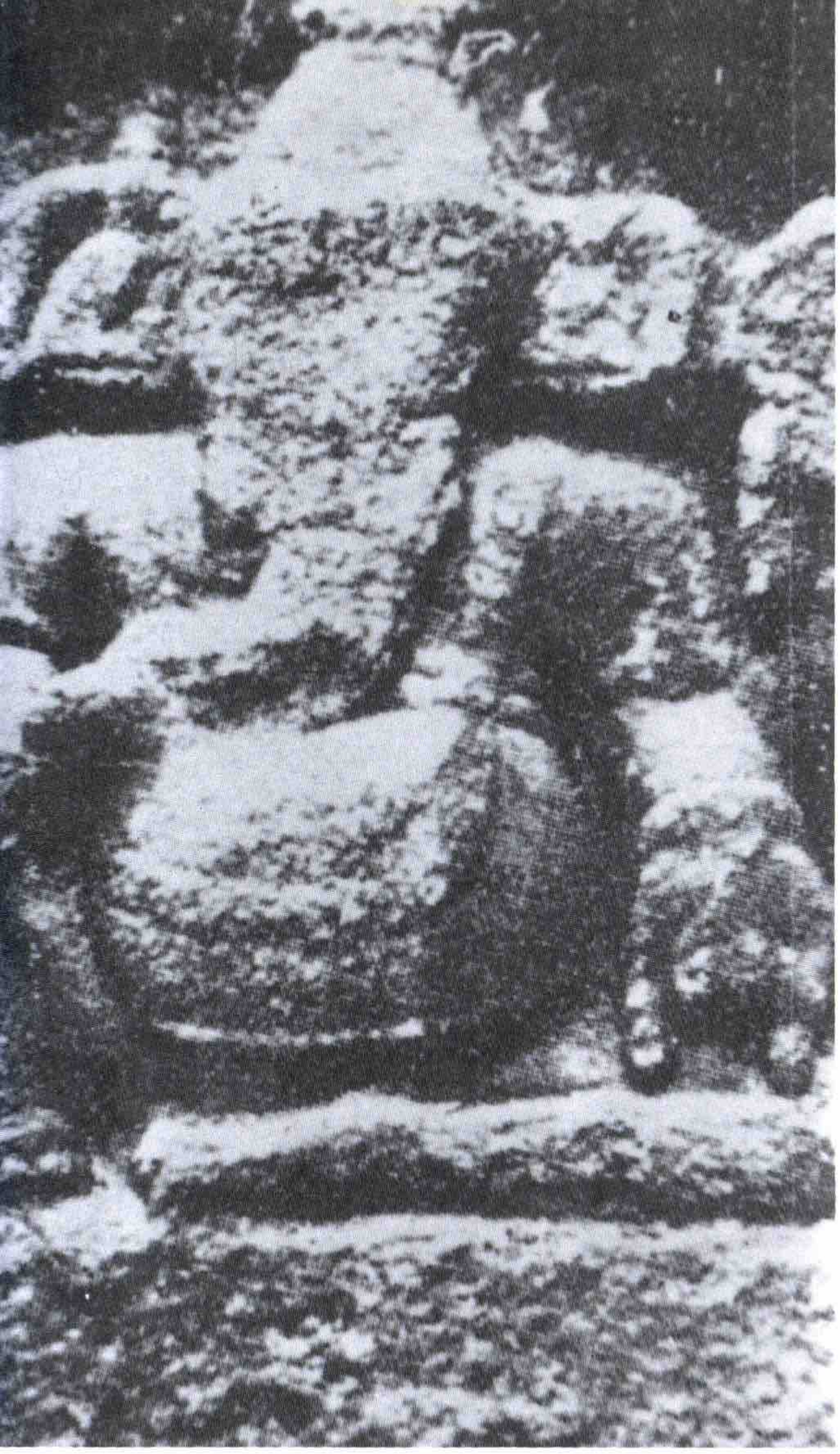
ในเบงกอลตะวันออกมีประติมากรรมศิลารูปพระคเณศประดับอยู่บนผนังของศาสนสถานที่ปหรรปุระ (Paharpur) ซึ่งเป็นเทวสถานในสมัยปาละ พระคเณศประทับนั่งมี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือกิ่งไม้ (?) ซ้ายบนถือตรีศูล ขวาล่างถืออักษมาลา และซ้ายล่างถืองู ที่ฐานสลัก

ภาพสลักรูปพระคเณศบนเพิงผาที่อุรวศีใกล้เมืองเกาหติ อินเดียภาคตะวันออก
Urvaśī, Gaṇeśa, Rock-cut, Near Gauhati Eastern India.

ภาพหนูอยู่อย่างคร่าว ๆ เครื่องประดับของพระคเณศมีไม่มากนัก บนพระนลาฏมีเพียงแถบเพชรพลอยคาดอยู่ ไม่ได้ทรงศิราภรณ์

ในพิพิธภัณฑ์ดักกา (Dcca Museum) มีรูปเคารพพระคเณศที่น่าสนใจหลายรูป เช่นรูปเคารพพระคเณศพบที่ธานุกา (Dhānukā) ในพฑทีฆิ (Baḍadīghi) เป็นภาพสลักบนแผ่นศิลาสีดำ สูงประมาณ ๖๙ เซนติเมตร พระคเณศประทับนั่งบนบัลลังก์ดอกบัวในท่าปัทมาสนะ ห้อยพระบาทขวาวางบนดอกบัวเบื้องล่าง มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือหัวผักกาดพร้อมใบ ขวาล่างถืออักษมาลา ซ้ายบนถือตรีศูลมีขวานติดอยู่ด้วย ส่วนหัตถ์ซ้ายล่างถือขนมซึ่งพระองค์กำลังใช้งวงหยิบอยู่ ที่ฐานมีรูปหนูประดับ งาขวาหัก สิ่งที่น่าสนใจคือ ถือหัวผักกาด ซึ่งพบได้ไม่มากนักในรูปเคารพของพระคเณศในอินเดีย อีกรูปหนึ่งเป็นภาพพระคเณศในท่าเต้นรำ มี ๖ กร ถือสัญลักษณ์ที่แปลกออกไปเรียงตามลำดับดังนี้ อักษมาลา ตังกะ (ขำรุด) งาหัก

ภาพสลักรูปพระคเณศบนเนินเขากามาขะยา อินเดียตะวันออก
Kāmākhyā, Gaṇeśa, Rock-cut Eastern India.

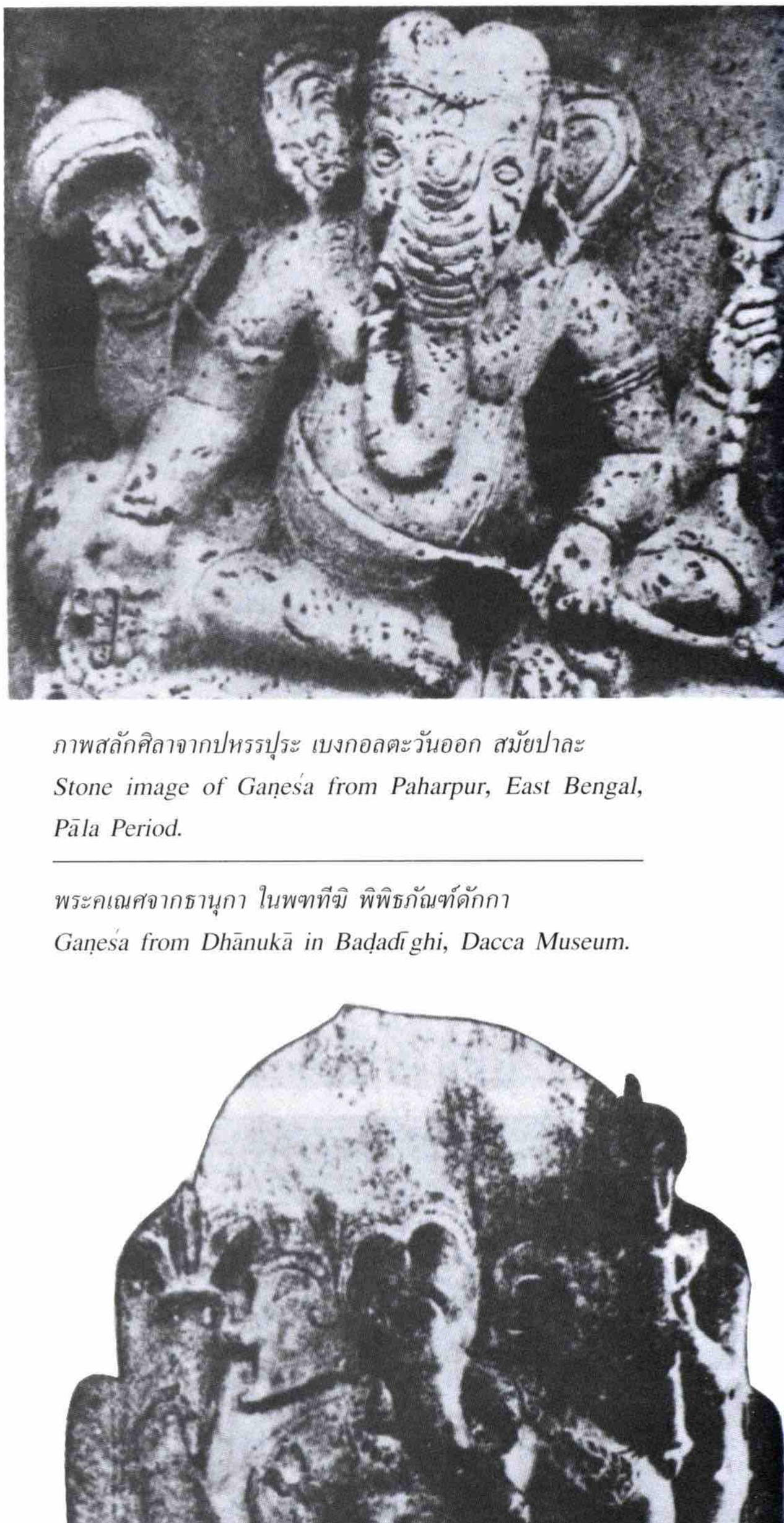
ภาพสลักรูปพระคเณศใหญ่ที่สุดในแคว้นอัสสัม จากศุกเรศวร
Sukreśvara, Gaṇeśa, Rock-cut. The Biggest Gaṇeśa image in Assam.

พระคเณศเต้นรำ แคว้นอัสสัม
Nṛtta-Gaṇapati, Assam

ถ้วยขนม หัตถ์ชำรุดและเถาไม้เลื้อย (?) (กัลป-ลตา kalpa-latā?) เหนือเศียรมีช่อมะม่วงมีผลมะม่วง ๕ ใบ ที่ฐานมีรูปหนู แผ่นภาพสลักชิ้นนี้พบจาก Deul ที่ราณีหาฏี (Rāṇīhāṭī) นอกจากนี้ก็มีพระคเณศในปางอื่น ๆ เช่น ปางเหรัมพะ ซึ่งขุดได้จากซากโบราณสถานที่ รามปาล (Rāmpāl) ลักษณะส่วนใหญ่ตรงตามที่กล่าวไว้ในธยานะ คือ พระคเณศ ๕ เศียร ประทับนั่งท่าลลิตาสนะบนหลังสิงหโตคำราม แต่ละเศียรมี ๓ เนตร สัญลักษณ์ที่ถือเรียงตามลำดับคือ

ภาพสลักศิลาจากปหรรปุระ เบงกอลตะวันออก สมัยปาละ
Stone image of Gaṇeśa from Paharpur, East Bengal, Pāla Period.

พระคเณศจากธานุกา ในพฑทีฆิ พิพิธภัณฑ์ดักกา
Gaṇeśa from Dhānukā in Baḍaḍīghi, Dacca Museum.

ภาพพระคเณศเต้นรำ ที่ราณีหาฎี
Dancing Gaṇeśa from Rāṇīhādi

ซ้ายบนหัก ต่อลงมาทำปางประทานพร ถืออักษมาลา ลูกศรตังกะ งาหัก? ปาศะ ปางประทานอภัย และขนม ถ้าดูตามสาธนะกรที่หักไปน่าจะถือขอช้าง[๑๐๙] ที่แผ่นเบื้องหลังมีรูปพระคเณศขนาดเล็ก ๖ องค์ปรากฏอยู่

จากลักษณะของภาพสลักในพิพิธภัณฑ์ดักกาที่กล่าวมาแล้ว ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นประติมากรรมนูนสูงมีแผ่นเบื้องหลัง ซึ่งเป็นลักษณะที่นิยมมากในศิลปะแบบปาละ

นอกจากนี้ในพิพิธภัณฑ์ดักกา ยังมีรูปเคารพของพระคเณศปรากฏร่วมกลุ่มกับเทพอื่นๆ อีก เช่น ปรากฏร่วมกับพระอาทิตย์[๑๑๐] กับพรรณศวรี[๑๑๑] เป็นต้น

จากเทวสถานภูวเนศวร (Bhūvaneśavra) ในรัฐโอริสสา มีประติมากรรมพระคเณศที่สวยงามองค์หนึ่งทำจากงาช้าง ศิลปะการแกะสลักงาช้างนั้นเป็นศิลปะที่สำคัญอย่างหนึ่งของรัฐโอริสสา ในราวตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ประติมากรรมชิ้นนี้แกะสลักอย่างสวยงาม เป็นรูปพระคเณศ ประทับนั่งห้อยพระบาทขวาอยู่บนแท่นรูปดอกบัว มี ๔ กร หัตถ์ขวาล่างถืองาหักในลักษณะคว่ำลง หัตถ์ซ้ายล่างถือผะอบหรือหม้อน้ำมนตร์ ส่วนอีก ๒ กร ไม่อาจตีความหมายได้ ทรงเครื่องประดับมากมาย ศิราภรณ์มีลักษณะลดหลั่นเป็นชั้นๆ ประดับด้วยสร้อยกระดิ่งเล็กๆ เช่นเดียวกับที่ข้อมือ ข้อเท้า และเข็มขัด ลักษณะนี้เคยพบในประติมากรรมจากโกนารัก ลักษณะสำคัญของประติมากรรมชิ้นนี้คือ การเน้นลวดลายซึ่งเป็นส่วนละเอียดต่างๆ เช่น ลวดลายของอาภรณ์ที่ทรงอยู่ ซึ่งมองเห็นจากเบื้องหลัง ลักษณะของเกศา ซึ่งทำลดหลั่นเป็นชั้นๆ ส่วนปลายถักเป็นเปียห้อยไปด้านหลัง และ

ประติมากรรมรูปพระคเณศสลักจากงาช้าง เทวสถานภูวเนศวร รัฐโอริสสา พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๒๐
Ivory Ganeśa Bhūvaneśvara, Orissa 14th-15th century A.D.

ลักษณะรายละเอียดของเส้นเลือดที่พระกรรณ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงลักษณะที่เหมือนจริง พระคเณศองค์นี้จัดอยู่ในศิลปกรรมสมัยราชวงศ์คงคา (Gaṅgā dynasty) อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐[๑๑๒]

อินเดียภาคใต้ ดินแดนทางภาคใต้ของอินเดียเรียกว่า แหลมเดคข่าน หรือทักษิณบถ มีทิวเขาวินธัยคั่นไว้จากดินแดนทางภาคเหนือ ซึ่งแต่ก่อนเรียกว่า แคว้นฮินดูสถาน ภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูง เต็มไปด้วยภูเขาและแห้งแล้ง ดินแดนทางตะวันออกเฉียงใต้ของแหลมเดคข่าน เป็นที่ราบกว้างใหญ่ อันเป็นที่อยู่ของชนชาติทมิฬ ซึ่งมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง

ในดินแดนตอนใต้ของเทือกเขาวินธัยนี้ ได้ปรากฏหลักฐานการนับถือลัทธิไศวนิกายมาเป็นเวลานานแล้ว โดยมีความรุ่งเรืองอย่างสูงสุดตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๑๐๐๐ เป็นต้นมา และอิทธิพลก็ได้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เช่นเดียวกับลัทธิไวษณพนิกาย วรรณคดีต่าง ๆ ของอินเดียใต้ล้วนกล่าวสรรเสริญพระศิวะ และกล่าวถึงความรักและศรัทธาอย่างยิ่งในพระองค์ โดยเฉพาะวรรณคดีของสมัยสังคม (Sangam) กล่าวถึงพระศิวะว่าเป็นเทพสูงสุด

ราชวงศ์จาลุกยะ (Chālukya) มีอำนาจขึ้นในแหลมเดคข่านในราว พ.ศ. ๑๐๙๓-๑๑๘๕ มีเมืองหลวงอยู่ที่พาทามิ (Bādāmi) ในสมัยแรก ๆ ของราชวงศ์นี้นับถือศาสนาฮินดูทั้งไวษณพนิกายและไศวนิกาย แต่สมัยต่อมาลัทธิไวษณพนิกายได้ค่อย ๆ เสื่อมความนิยมลง เหลือเพียงลัทธิไศวนิกายเท่านั้นที่ยังเป็นที่นิยมอยู่ ประติมากรรมในสมัยนี้มีการแกะสลักอย่างสวยงาม ประดับอยู่ตามส่วนต่าง ๆ ของสถาปัตยกรรมอย่างมีระเบียบและมีระยะที่พอเหมาะ ไม่อัดแน่น ศาสนสถานที่สำคัญได้แก่ศาสนสถานที่ไอโหเล (Aihole) พาทามิ (Bādāmi) ศิลปกรรมในตอนปลายบางส่วนได้รับอิทธิพลจากราชวงศ์ปัลลวะ (Pallava) ซึ่งมีอำนาจขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ มีเมืองหลวงตั้งอยู่ที่กาญจีปุรัม (Kañchipuram) ประติมากรรมสมัยปัลลวะบางส่วนได้อิทธิพลมาจากศิลปะคุปตะ แต่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ประติมากรรมปัลลวะมีการออกแบบอย่างสวยงาม ซึ่งแตกต่างจากสมัยคุปตะในด้านรูปร่างที่เพรียวมาก และมีการเคลื่อนไหวอย่างอิสระ รูปเคารพของเทพและมนุษย์มีลักษณะที่มีความเมตตากรุณาอย่างยิ่ง สามารถทำรูปสัตว์ต่าง ๆ ได้อย่างดียิ่ง[๑๑๓]

ศิลปกรรมในอินเดียใต้ที่สำคัญอีกสกุลหนึ่ง คือ สกุลช่างในสมัยโจฬะและปาณฑยะ (Chola and Pāndya) ซึ่งเป็นสมัยที่ดินแดนทางภาคใต้ของอินเดียมีอำนาจมากที่สุดเท่าที่เคยมีมา[๑๑๔] สมัยนี้เป็นสมัยที่สถาปัตยกรรมและประติมากรรมรูปเคารพเจริญรุ่งเรืองที่สุด ลักษณะของประติมากรรมมีขนาดเล็กลง แต่มีส่วนประกอบต่าง ๆ เพิ่มขึ้น แต่ในบางแห่งก็มีลักษณะของประติมากรรมหยาบ ๆ ไม่ประณีต ทำให้ประติมากรรมมีลักษณะปราศจากชีวิตจิตใจ มีส่วนสัดและส่วนปลีกย่อยที่เปลี่ยนแปลงไป

แม้ดินแดนแถบอินเดียใต้จะนับถือพระศิวะเป็นเทพสูงสุด มีการเคารพบูชาในลักษณะที่มีความเลื่อมใสศรัทธาในชั้นสูง นิยมสร้างรูปเคารพพระศิวะในรูปแบบต่าง ๆ อย่างมากมาย แต่เราก็ได้พบรูปเคารพของพระคเณศเป็นจำนวนไม่น้อยเช่นกัน เนื่องจากพระคเณศเป็นเทพโอรสของพระศิวะ และเป็นเทพในลัทธิไศวนิกายเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ยังเนื่องจากพระองค์ทรงเป็นเทพผู้สามารถขจัดอุปสรรคต่าง ๆ จึงได้รับความนิยมค่อนข้างสูงเช่นกัน ในอินเดียใต้นั้นรู้จักพระคเณศในนามว่า พุลลิยะร์ (Pulliar) ซึ่งมาจากคำว่า พิลเลยะร์ (Pilleyar) อันเป็นภาษาทมิฬแปลว่า ลูกชาย[๑๑๕]

รูปเคารพพระคเณศในอินเดียใต้ส่วนใหญ่มักประทับนั่ง แต่บางครั้งก็อาจอยู่ในท่ายืน หรือเต้นรำ มีลักษณะอ้วนพุงพลุ้ย มีกายสีขาว (เนื่องจากขี้เถ้าของมูลโค) มักมี ๔ กร หัตถ์ขวาข้างหนึ่งถืออังคุสัม (อังกุศะ) (อันเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะและพระนางปารวตีด้วย) หัตถ์ซ้ายข้างหนึ่งถือปาศะ พระคเณศจึงได้ชื่อว่า "อังคุสปัฉมีนทิ (Aṅgusapachamīndi)" หมายถึงผู้ถืออังคุสัมและปฉัม (pacham-เชือกบาศ) หัตถ์ขวาอีกข้างหนึ่งถืองาหัก หัตถ์ซ้ายถือขนมโมทกะของโปรดของพระคเณศ จนได้ชื่อว่า "โมทกปิริยัน (Modakapiriyan)" ส่วนปลายงวงมักจะอยู่ที่ขนม[๑๑๖] สัญลักษณ์อื่นที่อาจพบได้บ้างไม่มากนักคือ ขวาน ซึ่งอาจอยู่แทนที่ขอช้าง

รูปเคารพของพระคเณศสมัยจาลุกยะส่วนมากเป็นประติมากรรมศิลา เช่น พระคเณศจากถ้ำพาทามิในเดคข่านตอนใต้ อายุราว พ.ศ. ๑๑๖๓ ภาพพระคเณศประทับนั่งท่ามหาราชลีลา ขันพระบาทซ้ายอยู่ข้างที่ประทับของทุรคามหิษสุรมรรทินี เหนือที่ประทับของคณะทางด้านซ้ายของนางทุรคาเป็นรูปของกรรติเกยะเทพแห่งสงคราม ประทับอยู่เหนือนกยูง อีกด้านเป็นรูปพระคเณศดังที่ปรากฏ คือมี ๒ กร ถือถ้วยขนมด้วยหัตถ์ซ้าย และงาหักทางหัตถ์ขวาทรงมงกุฎเตี้ย ๆ รูปดอกบัว เชื่อกันว่าภาพนี้เป็นภาพพระคเณศที่ปรากฏเป็นครั้งแรกในอินเดียใต้[๑๑๗] โดยปกติแล้วมักปรากฏร่วมกับเทพมารดาทั้งเจ็ด

ในสมัยปัลลวะ พบรูปเคารพพระคเณศไม่มากนัก

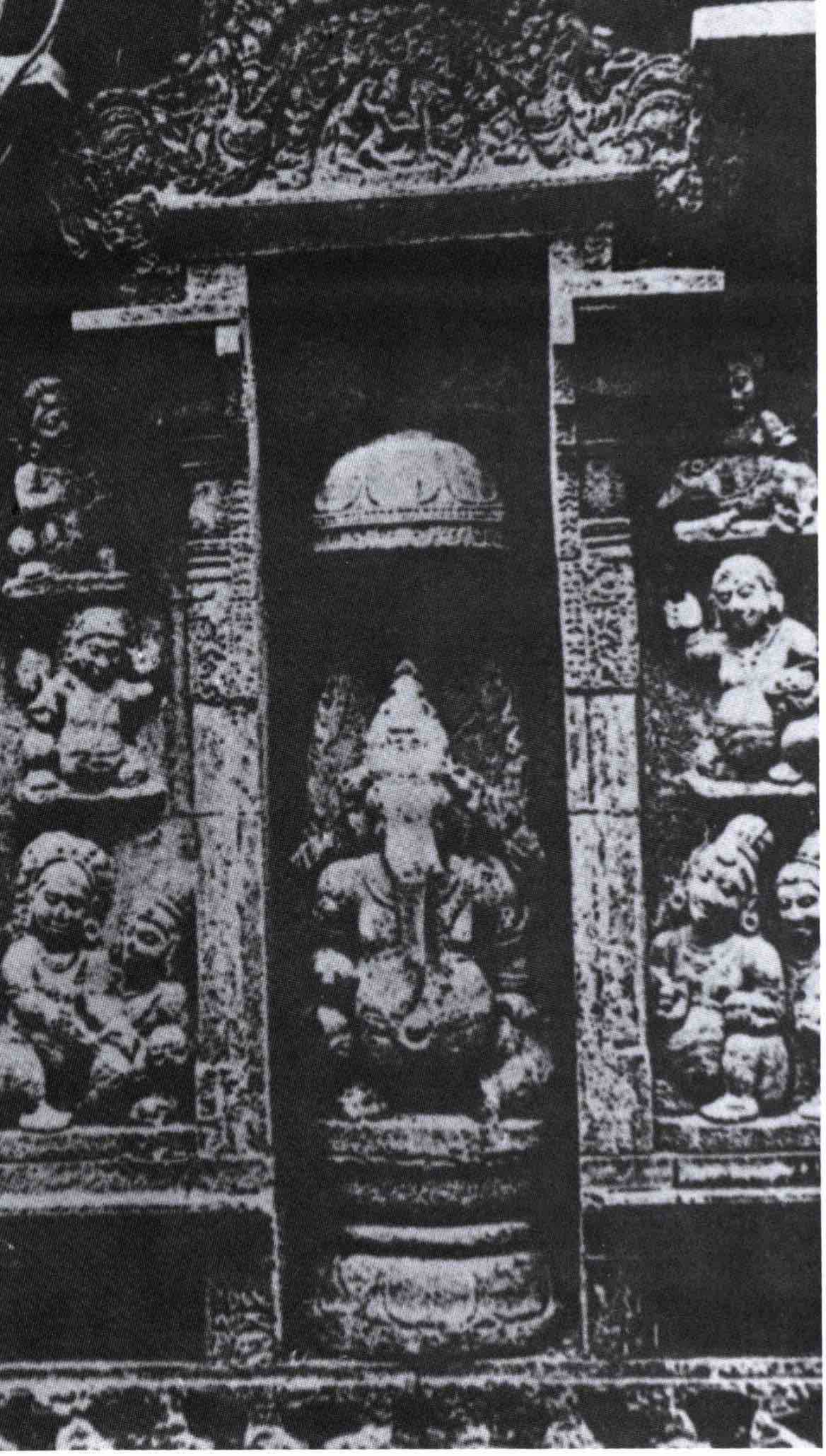
ภาพสลักพระคเณศ จากถ้ำพาทามิ ๑ เดคข่านตอนใต้
Gaṇeśa from Badāmi (Bijapur) Cave I, South Deccan, Chalukya about 620.

ภาพสลักพระคเณศที่วัลลัม อินเดียใต้
Gaṇeśa at Vallam, South India.

ที่ตริจิโนโปลีและวัลลัม (Trichinopoly and Vallam) มีภาพนูนต่ำของพระคเณศอยู่บนเสาหินในวัด อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ที่ตริจิโนโปลีมีรูปเคารพขนาดใหญ่ของพระคเณศอยู่ในถ้ำ แต่ไม่มีจารึก พระคเณศประทับยืนล้อมรอบด้วยคณะ สัญลักษณ์ที่ถืออยู่สังเกตได้ยาก เพราะศิลาอยู่ในลักษณะสึกกร่อน แขนหักไปข้างหนึ่ง ประติมากรรมชิ้นนี้อยู่ข้างๆ สุพรหมณิยะใกล้แท่นบูชาของพระศิวะ ส่วนที่วัลลัม (Vallam) นั้นมีรูปเคารพพระคเณศอยู่ในท่าประทับนั่ง งวงหันไปทางขวาต่างไปจากที่มักปรากฏในปัจจุบัน ไม่ได้ถือสัญลักษณ์ปาศะและอังกุศะซึ่งเป็นที่นิยม แต่ถือบางสิ่งที่แปลกออกไป ซึ่งอาจจะเป็นงาหัก จากรูปเคารพทั้งสองนี้ ไม่ปรากฏหนูราชพาหนะของพระคเณศ เนื่องจากเทวสถานในดินแดนทมิฬก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นั้น ไม่ปรากฏการทำพาหนะเลย ไม่ว่าจะเป็นนกยูงของสุพรหมณิยะ (ขันธกุมาร) หงส์ของพระพรหม หรือนกแก้วของกามเทพ แม้แต่พระศิวะก็ไม่อยู่ในลักษณะทรงโค ยกเว้นเจ้าแม่กาลีเพียงองค์เดียวที่ขี่หลังสิงห์โต กล่าวได้ว่าการทำรูปพาหนะคู่กับเทพต่างๆ นั้นนิยมอยู่ในอินเดียเหนือและเพิ่งเข้ามาสู่อินเดียใต้ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗[๑๑๘]

ในสมัยโจฬะเป็นช่วงที่เราได้พบรูปเคารพพระคเณศจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมสำริด ซึ่งเป็นที่นิยมสร้างกันอย่างจริงจังในสมัยนี้(ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕) ในขณะเดียวกันในช่วงแรกก็ปรากฏภาพสลักศิลารูปพระคเณศประดับศาสนสถาน มีลักษณะได้สัดส่วนที่สวยงามภาพหนึ่ง ได้แก่ประติมากรรมนูนสูงของพระคเณศและบริวาร ที่เทวสถานพรหมปุริศวร (Brahmapurisvara) ในแคว้นพุลละมันคัย (Pullamangai) เป็นลวดลายประดับช่องประตู แสดงถึงการสรรเสริญพระคเณศ ภาพพระคเณศประทับนั่งบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย (ซึ่งเป็นที่

ภาพสลักรูปพระคเณศประดับศาสนสถาน จากเทวสถานพรหมปุริศวรอินเดียใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕
Gaṇeśa and host, Brahmapurisvara Pullamangi (Tanjavur), South India, 10th century A.D.

ประติมากรรมสำริด จากปัลลเวศวรอินเดียใต้ ประมาณ พ.ศ.๑๕๔๐
Bronze Gaṇeśa Pallaveśvara. South India about 997 A.D.

นิยมเช่นกันในสมัยนี้) ด้วยท่ามหาราชลีลา ทรงมี ๔ กร (มองเห็นสัญลักษณ์ได้ไม่ชัดเจน) ที่ช่องด้านข้างมีรูปคณะผู้ภักดีกำลังร้องเพลง เล่นดนตรีและจูงพาหนะของพระคเณศคือหนูอยู่ ภาพสลักชิ้นนี้มีอายุประมาณ พ.ศ. ๑๔๕๓-๑๔๖๓[๑๑๙]

ประติมากรรมสำริด ซึ่งมีจำนวนมากนั้น ส่วนใหญ่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ ประทับยืนบนภัทราสนะ (bhadrāsana) ซึ่งมีฐานปัทมาสนะ (ฐานรูปดอกบัว) หรือฐานกลมธรรมดา ซ้อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง มี ๔ กร ถืออังกุศะ ปาศะ ถ้วยขนม และงาหัก งวงมักหันไปทางซ้ายแตะอยู่ที่ถ้วยขนม สวมมงกุฎรูปกรวยแหลม คาดสายยัชโญปวีต พาดพระอังสาซ้าย คาดสายอุทรพันธะ ซึ่งคล้ายกับเป็นส่วนหนึ่งของอาภรณ์ มีแถบผ้าผูกเป็นโบว์อยู่ ๒ ข้างองค์ ลักษณะเหล่านี้จะเป็นรูปแบบพื้นฐานของประติมากรรมรูปพระคเณศสำริดในอินเดียภาคใต้สืบต่อมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพียงแต่มีรายละเอียดต่างกันเล็กน้อย

ประติมากรรมสำริด อินเดียใต้
จากติรุเวนกทุ
ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๘
Bronze Gaṇeśa from Tiruvenkadu.
Tanjavur District. South India.
First half of 11th century A.D.

ประติมากรรมสำริด อินเดียใต้ สมัยโจฬะ
Bronze Gaṇeśa. South India. Chola Art.

พระคเณศในศาสนาอื่น

นอกจากพระคเณศจะเป็นเทพที่สำคัญที่สุด มีบทบาทมากที่สุดของชาวฮินดู ไม่ว่าจะนับถือลัทธิใดโดยเฉพาะแล้ว ยังปรากฏว่าพระคเณศมีบทบาทสำคัญในศาสนาอื่นอีกด้วยคือ

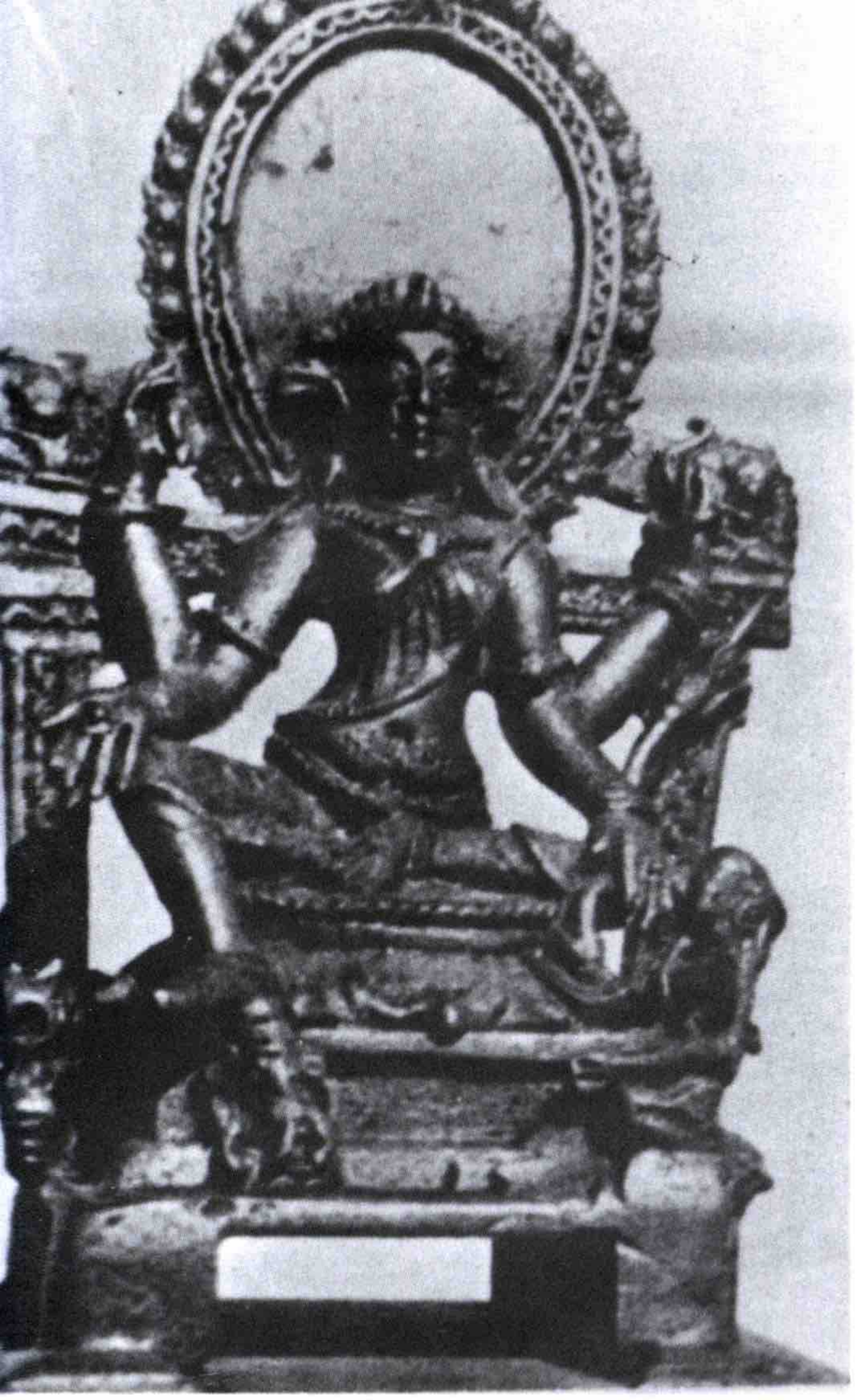
ศาสนาเชน พระคเณศปรากฏในวรรณคดีและศิลปะของศาสนาเชนในยุคหลังลงมา โดยเป็นที่นิยมอยู่ในลัทธิศเวตามพร (Svetambara) ปรากฏพระองค์ในฐานะยักษะ ที่มีชื่อว่า ปารศวยักษะ (Pārśvayakṣa) หรือ ธรรเมนทรา (Dharmendrā) มีลักษณะที่สังเกตได้ชัดคือ นาคปรก และประทับบนหลังเต่า นอกจากนี้พระคเณศยังถูกจัดเป็นเทพองค์หนึ่งในศาสนาเชน มี ๒, ๔, ๖, ๘, ๑๘ หรือ ๑๐๘ กร ถือของต่างกัน ที่สำคัญคือ ขวาน ขนม โมทกะ ทำปางวรทะ และปางประทานอภัย มีพาหนะคือ หนู[๑๒๐] ได้พบรูปเคารพของพระคเณศในถ้ำเชนที่อุทยคีรีและฆันทคีรี ในแคว้นโอริสสาวรรณคดีเชนที่กล่าวถึงพระคเณศที่เก่าที่สุดพบอยู่ในอภิทาน-จินดามณีของเหมจันทรา มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗[๑๒๑]

พุทธศาสนา ศาสนาพุทธได้ยอมรับนับถือพระคเณศด้วยความมีชื่อของพระคเณศในทางที่เป็นสิทธิธาตา หรือผู้ประทานความสำเร็จ ดังที่ปรากฏบทสวดต่อพระคเณศในมนตร์ที่ลึกลับ เรียกว่าคณปติ-หฤทยะ (Gaṇapati-hṛdaya)[๑๒๒] ในสาธนะบรรยายไว้ว่าชาวพุทธนับถือพระคเณศทั้งในด้านการทำลายและในลักษณะที่ให้คุณประโยชน์ ได้พบรูปเคารพของพระคเณศในประติมากรรมทางพุทธศาสนาสมัยคุปตะตอนปลายเช่นที่ สารนาถ เป็นภาพตอนที่พระพุทธองค์ปรินิพพาน จะมีภาพของพระคเณศทรงหนูปรากฏอยู่กับเทพอื่น ๆ แต่ในตอนนี้พระคเณศยังไม่เป็นเทพในพุทธศาสนา แต่ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของ ๒ ศาสนา ในสมัยต่อมาเราจึงพบภาพของพระคเณศในรูปของเทพทางพุทธศาสนา มีชื่อว่า วินายกะ ในขณะเดียวกันก็เป็นปิศาจในศาสนาฮินดูที่ชื่อ วินายกะ เช่นกัน รูปเคารพของพระคเณศที่พบในพุทธศาสนายุคแรก ๆ จะมีฐานะค่อนข้างต่ำ โดยจะพบภาพของพระองค์หมอบอยู่ใต้บัลลังก์ดอกบัว มีเทพในพุทธศาสนาประทับอยู่ ประติมากรรมรูปหนึ่งพบในเบงกอล มีภาพของพระคเณศอยู่ใต้บัลลังก์ของเทพีทางพุทธศาสนา ชื่อ ภฤกุฏีตารา หรืออยู่ใต้บัลลังก์ของพรรณศวรี[๑๒๓] ในสาธนะบทหนึ่งของสาธนะมาลา กล่าวถึงเทพผู้รักษาของลัทธิลึกลับคือ อปราชิตา เหยียบอยู่บนพระคเณศด้วย

ลักษณะรูปเคารพของพระคเณศในพุทธศาสนามีตัวอย่างที่น่าสนใจดังนี

๑. พระคเณศกับเทพีพรรณศวรี (Parṇaśabari)

เทพีพรรณศวรี เป็นเทพีของกลุ่มเทพมหายาน เพราะองค์เป็นเทพีในตระกูลอักโษภยะ และอโมฆสิทธิ มักจะปรากฏองค์ในลักษณะยืนเหยียบพระคเณศ ในคัมภีร์สาธนมาลามีสาธนะและธยานะที่กล่าวถึงพระองค์ในลักษณะที่แตกต่างกันบ้าง ในมนตร์กล่าวว่าพระองค์เป็น

พรรณศวรี จากรัฐพิหาร สมัยปาละ พุทธศตวรรษที่ ๑๔
Parṇaśabarī Pāla 9th century A.D. Bihar, Patna Museum.

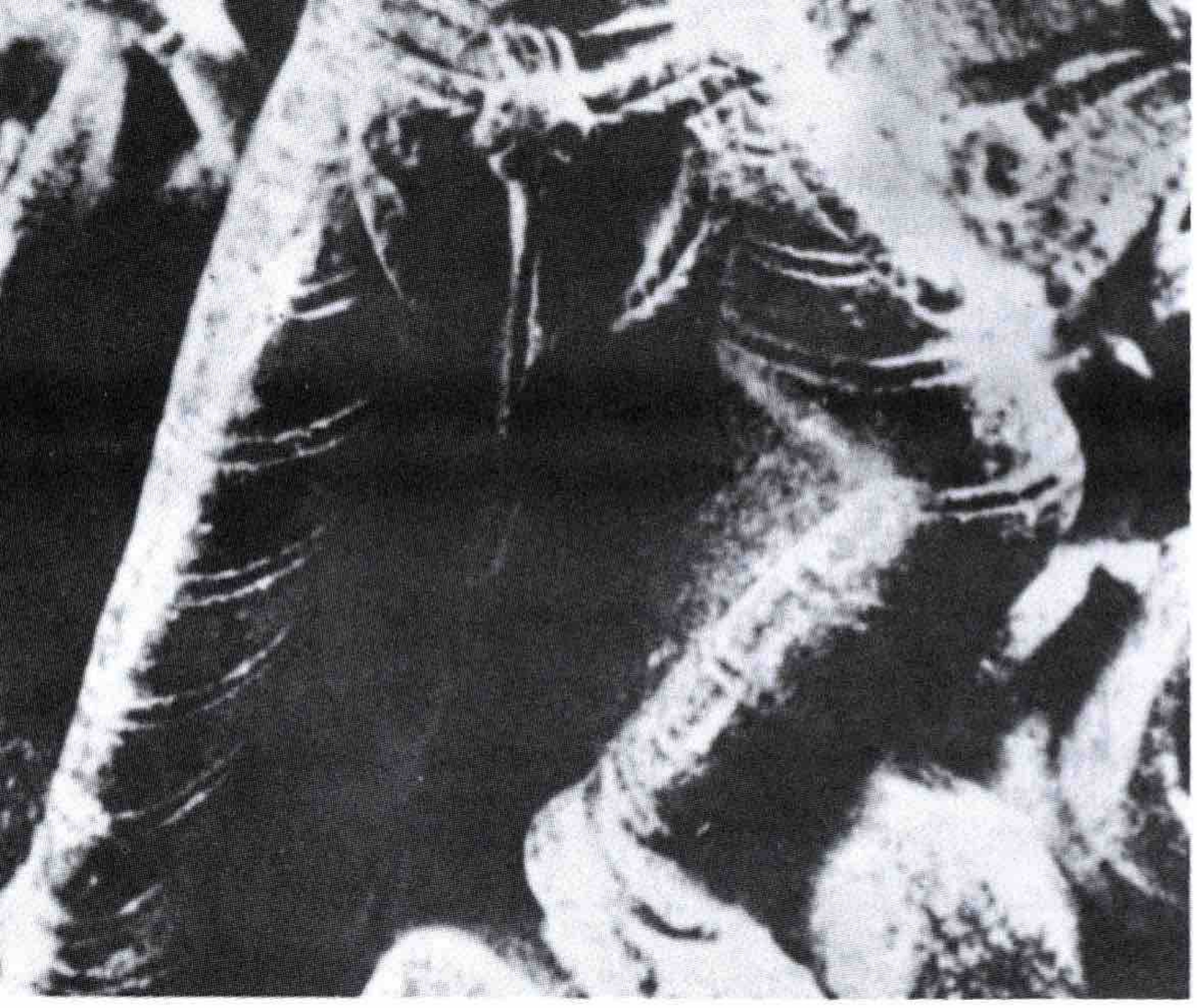
ไพสาจี (Paisāchi) คือ เป็นยักษ์และผู้ปราบปรามการระบาดของโรคร้าย จึงอาจอธิบายได้ถึงสาเหตุที่พระองค์ยืนเหยียบอยู่บนพระคเณศ อันเป็นตัวแทนของอุปสรรค ซึ่งประดุจโรคร้าย เทพีมีกายสีเหลือง มี ๓ พักตร์ ๖ กร สวมมงกุฎ ที่ทำจากใบไม้ ซึ่งทำให้สันนิษฐานว่า พระองค์อาจได้รับการบูชาจากชนเผ่าพื้นเมืองของอินเดีย ลักษณะรูปเคารพรูปหนึ่ง แสดงภาพ เทพีพรรณศวรีประทับบนบัลลังก์ดอกบัวในท่ามหาราชลีลา พระบาทขวาห้อยลงมาวางบนเศียรเทพีมี ๔ กร ถือวัชระ ปาศะ ๒ กรล่างทำปางประทานพรโดยมีของบางอย่างอยู่ในมือ อีกข้างวางอยู่บนพระชานุ ใบหน้ามีลักษณะกริ้วโกรธ บนแท่นเบื้องหน้า มีรูปบุคคลนั่งพนมมืออยู่ทางด้านซ้าย[๑๒๔] จะพบรูปเคารพพรรณศวรีในลักษณะนี้ได้ในธิเบต และจีนด้วย

๒. พระคเณศกับเทพีอปราชิตา (Aparājitā)

เทพีอปราชิตา เป็นเทพีในพุทธศาสนาที่น่าสนใจมาก สาธนะบทหนึ่งในสาธนมาลากล่าวว่า พระนางมีผิวกายสีเหลือง มี ๒ กร ๑ พักตร์ ทรงเครื่องประดับเพชรพลอยมากมาย ประทับยืนอยู่บนพระคเณศ จนได้รับฉายาหนึ่งว่า "คณปติสมากรานตา" (Gaṇapatisamākrāntā) คือ ผู้มีชัยชนะเหนือคณปติกรขวายกขึ้นในท่าฟาด (ปาง ฉเปตทาน-chapetadāna) กรซ้ายถือบ่วงอยู่ในระดับพระอุระ นิ้วชี้แตะพระอุระ พระพักตร์ดุร้าย น่าเกลียดน่ากลัว พระนางเป็นผู้ทำลายความชั่วทั้งปวง ร่มที่เห็นปรากฏอยู่เหนือเศียรยกขึ้นโดยหัวหน้าเทพแห่งความชั่วร้าย คือ พระพรหม พระอินทร์ และเทพอื่น ๆ พระคเณศอยู่ในท่านอน บาทขวาถูกเหยียบโดยพระบาทซ้ายของเทพี หัตถ์ทั้งสองวางอยู่บนพระชงฆ์ ลักษณะของเทพีอยู่ในอารมณ์โกรธ จากลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงการดูถูกเหยียดหยามเทพของฮินดู โดยเทพของพุทธศาสนา[๑๒๕] เทพีปราชิตาเป็นที่รู้จักกันดีในประเทศจีน

อปราชิตา จากรัฐพิหาร สมัยปาละ พุทธศตวรรษที่ ๑๔
Aparājitā. Pāla 9th century A.D. Bihar, Patna Museum.

อปราชิตา จากนาลันทา สมัยปาละ
Aparājitā. Nālandā, Pāla.

๓. วิฆนานตกะ (Vighnāntaka)

เทพในพุทธศาสนาสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับเทพอีก ๓ องค์ คือ ปัทมานตกะ ยมานตกะ และปรัชญาณตกะ ทำหน้าที่เป็นทวารบาลในมัณฑละมี ๒ กร ๑ พักตร์ (บางครั้งมากกว่านี้) ผิวกายสีฟ้า กรซ้ายถือ ตชนีปาศะ (Tajanīpāśa) แกว่งวัชระอยู่ในกรขวา ท่าทางดุร้าย พระเกศาสีน้ำตาลตั้งขึ้น เหยียบพระคเณศอยู่ใต้เท้า เนื่องจากพระคเณศเป็นเทพเจ้าผู้ขจัดอุปสรรคของพวกฮินดู แต่ก็เป็นอุปสรรคที่น่ากลัวของพุทธศาสนิกชน ยังมีเรื่องเล่าถึงว่าพระคเณศเข้าขัดขวางการเข้าถึง "สิทธิ" ของโอฑิยานะบัณฑิต (Oḍiyānapaṇḍit) ผู้ปฏิบัติธรรมตามลัทธิตันตระ ในที่สุดบัณฑิตผู้นั้นต้องสวดอ้อนวอนต่อวิฆนานตกะผู้ขจัดอุปสรรค ซึ่งได้มาปรากฏกายในลักษณะที่ดุร้ายน่ากลัว มือถืออาวุธแห่งการทำลายล้าง ขับไล่พระคเณศไป[๑๒๖]

๔. คณปติหฤทยา (Gaṇapatihṛdayā)

เทพีที่มีเศียรเป็นช้างในศาสนาพุทธตันตระเป็นศักติของคณปติ ในสาธนะบทหนึ่งกล่าวว่ามี ๑ พักตร์ ๒ กร ทำปางวรทะ และปางประทานอภัยอยู่ในท่าเต้นรำ[๑๒๗]

๕. คณปติ (Gaṇapati)

เทพในพุทธศาสนา ในสาธนะบทหนึ่งของสาธนมาลากล่าวถึงรูปแบบของคณปติว่ามีผิวกายสีแดง ๑ พักตร์ ๒ กร มีหนูเป็นพาหนะ อยู่ในท่าเต้นรำ อรรธปรยังกะ (Ardhaparyaṇ×ka) สวมชฎามงกุฎ และเครื่องประดับมากมาย มี ๓ เนตร งา ๒ ข้าง หัตถ์ขวาถือกุฐาระ (Kuṭhāra) ลูกศร ประตัก (ขอช้าง) วัชระ ดาบ และศูล หัตถ์ซ้ายถือมูษละ (Mūsala) คันศร ขัฏวางคะ กปาละเปื้อนเลือด

วิฆนานตกะเหยียบบนพระคเณศ สำริด สมัยปาละ
Vighnāntaka standing Gaṇeśa. Nepalese Bronze.

กปาละมีเศษเนื้อแห้งกรังติดอยู่ และภฏกะ (Phaṭaka) (อาวุธสงครามชนิดหนึ่ง) ทรงหนูอยู่บนดอกบัวสีแดง[๑๒๘]

นอกจากนี้ยังปรากฏภาพพระคเณศถูกเหยียบโดยเทพมหากาลซึ่งเป็นเทพแห่งกฎและระเบียบ พระคเณศถูกเหยียบโดยพระโพธิสัตว์มัญชูศรี เทพแห่งปัญญาของธิเบต ผู้ซึ่งเป็นธยานิพุทธโพธิสัตว์ผู้ยิ่งใหญ่ แสดงถึงพุทธศาสนามีชัยเหนือศาสนาฮินดู[๑๒๙]

ในสาธนะอีกแห่งหนึ่งกล่าวถึงพระคเณศในฐานะเป็น "สิทธิ" คือผู้สร้างความสำเร็จและขจัดอุปสรรคในเอเชียตอนเหนือ เช่นที่โกสถาน เนปาล และธิเบต จัดให้พระคเณศเป็นทวารบาลอยู่คู่กับเทพมหากาล เหนือประตูทางเข้าวัด ทั้งในศาสนาพุทธและฮินดู พระคเณศจะมี ๒ กร บางแห่งทำเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนัง อยู่เหนือประตูทางเข้าหลักของโบสถ์[๑๓๐]

มหากาลยืนเหนือพระคเณศ สำริด จากธิเบต
Mahākāla overcoming Gaṇeśa. Tibetan Bronze.

มัญชูศรีมีชัยเหนือพระคเณศ สำริด จากธิเบต
Mañjuśrī treading on Gaṇeśa. Tibetan Bronze.

สรุปแนวความคิดเกี่ยวกับพระคเณศในอินเดีย

จะเห็นได้ว่า พระคเณศเป็นเทพที่มีชื่อเสียงที่นิยมแพร่หลายมากที่สุดองค์หนึ่งในอินเดีย อาจมากกว่าพระศิวะ หรือวิษณุ เสียอีก เพราะเทพทั้งสองนั้น แม้จะเป็นเทพสูงสุดของลัทธิใหญ่ ๒ ลัทธิในศาสนาฮินดู คือ ไศวนิกาย และไวษณพนิกาย แต่เทพทั้งสองก็เป็นเทพที่มีอำนาจเป็นที่นิยมเฉพาะในลัทธินั้น แต่พระคเณศเป็นเทพที่ชาวฮินดูไม่ว่าลัทธินิกายใดบูชานับถือทั้งนั้น อาจแตกต่างกันเพียงลักษณะของรูปเคารพและรายละเอียดปลีกย่อยอื่น ๆ นอกจากนี้ศาสนาอื่น ๆ นอกจากศาสนาฮินดูก็ยังรับเอาพระคเณศไปเป็นเทพองค์หนึ่งในศาสนาของตน ทั้งศาสนาเชน และพุทธศาสนา ดังนั้นพระคเณศดูจะเป็นเทพที่มีผู้เคารพนับถือที่ต่างลัทธิมากที่สุด กล่าวได้ว่าเป็น "เทพสากล" (Universal God) ทีเดียว

สาเหตุที่ทำให้พระคเณศมีชื่อเสียงมากมายเช่นนี้ก็เนื่องมาจากเหตุผลหลัก หรือแนวความคิดหลักประการสำคัญ นั่นคือ การเป็นเทพแห่งอุปสรรค ผู้สามารถสร้างอุปสรรคให้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ สัตว์ เทวดา มารร้ายต่าง ๆ และขณะเดียวกันก็สามารถขจัดสิ่งกีดขวาง หรืออุปสรรคทั้งปวงได้ หรือกล่าวได้ว่า พระคเณศเป็นเทพผู้ประทานความสำเร็จให้แก่บุคคลผู้ทำพลีกรรมบูชาเป็นที่พอพระทัย ไม่ว่าจะเป็นความสำเร็จในกิจการประเภทใดก็ตาม ทุกด้าน ทุกประเภท (ยกเว้นในการเผาศพ)

พระคเณศจึงถูกยกย่องว่าเป็นเทพเจ้าในด้านต่าง ๆ มากมาย เช่น เทพแห่งศิลปวิทยา (ประทานความสำเร็จในการศึกษาศิลปวิทยาทุกแขนง) เทพแห่งความฉลาดรอบรู้ เทพแห่งอักษรศาสตร์การประพันธ์ เทพประจำหมู่บ้าน ประจำเรือน เทพแห่งการเก็บเกี่ยว ประทานความอุดมสมบูรณ์ เทพผู้คุ้มครองป้องกันขัดขวางสิ่งชั่วร้ายทั้งปวงหรือกล่าวได้ว่า พระคเณศเป็นเทพแห่งจักรวาล ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากแนวความคิดหลักประการสำคัญดังได้กล่าวมาแล้ว

เชิงอรรถ

๑. เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป (นามแฝง), "พระคเณศ", **วารสารศิลปากร ปีที่ ๑ เล่มที่ ๕, พ.ศ. ๒๔๘๐, หน้า ๘.**

๒. Alice Getty, Gaṇeśa (New Delhi: Mehta Offset Works, 1971), p.l.

๓. J. N. Banerjea, Pauranic & Tantric Religion (Calcutta: Sibendranath Kanjilal, 1966), p. 15.

๔. ผาสุข อินทราวุธ, **รูปเคารพในศาสนาฮินดู** (นครปฐม: แผนกบริการกลาง สำนักงานวิชาการ พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๒), หน้า ๑๘.

๕. คณ-หมู่เหล่า, ปติ-ผู้เป็นใหญ่, คณปติ-ผู้เป็นใหญ่ในหมู่คณะ (ดูรายละเอียดตอนที่กล่าวถึง "ชื่อ และ ความหมาย").

๖. S.M. Michael, "The Origin of the Ganapati Cult," Asian Folklore Studies Vol.42-1 (Tokyo: Anthropological Institute Nanzan University, Nagoya, 1983), p. 100.

๗. อย่างไรก็ตาม ไม่มีการกล่าวถึงพระคเณศที่มีเศียรเป็นช้างเลย จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งในโคลงบทแรกของ "มาลตีมาธวะ" ได้กล่าวว่ามีหน้าเป็นช้าง Alice Getty, op. cit., pp.1-3.

๘. S. M. Michael, op. cit., pp.104-106.

๙. Ibid., p.107.

๑๐. Ibid., p.108.

๑๑. Alice Getty, op. cit., p.3

๑๒. S. M. Michael, op. cit., pp.98-113.

๑๓. Alice Getty, op. cit., p.l.

๑๔. ดู S. M. Michael, op. cit., p.96.

๑๕. ดำรงค์ ฐานดี, **มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐), หน้า ๑๕๐.

๑๖. Herbert H. Risely, The people of India (Delhi: Oriental Books, 1969), p. 113.

๑๗. B.A. Gupte, Hindu Holidays and Ceremonials (Calcutta: Thacker, Spink & Co., 1919), p.55.

๑๘. S.M. Michael, op. cit., p.92-93.

๑๙. Ibid. p.95.

๒๐. Ananda K. Coomaraswamy, Yakṣas Past 2 (Delhi: Skylark Printers, 1971), p.32.

๒๑. Y. Krishan, "The Origin of Gaṇeśa," Artibus Asiae Vol.XI III, 4 (Switzerland: New York University, 1982), p.300.

๒๒. T.A. Gopinatha Rao, Elements of Hindu Iconography Vol.I, Part I, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1958), p.46.

๒๓. Pictorial Feature, "Shodasa Ganapatis," Bhavan's Journal Vol.XVI No.3 (Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan, 1969), p.23.

๒๔. S. M. Michael, op. cit., p.92.

๒๕. คงเดช ประพัฒน์ทอง, "พระพิฆเนศวร์," **วารสารโบราณคดี ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ ตุลาคม, พ.ศ. ๒๕๑๕, หน้า ๑๒๙.**

๒๖. Alice Getty. op. cit., p.l.

๒๗. S. M. Michael, op. cit., pp.104-106.

๒๘. Alice Getty. loc. cit.

๒๙. Ibid., p.2.

๓๐. Ibid., p.23.

๓๑. Ibid.

๓๒. T.A. Gopinatha Rao, op. cit., pp.35-36.

๓๓. Ibid., p.36-39.

๓๔. เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, **เรื่องเดิม, หน้า ๒๔.**

๓๕. T.A. Gopinatha Rao, op. cit., pp.41-43.

๓๖. เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, **เรื่องเดิม, หน้า ๒๔.**

๓๗. **เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔-๑๕.**

๓๘. Alice Getty, op. cit., pp.3-4.

๓๙. Alice Getty, op. cit., pp.3-4.

๔๐. Alice Getty, op. cit., p.4.

๔๑. The Ramakrishna Mission Institute of Culture, The Cultural Heritage of India Vol.II (Calcutta: S. Antool & Co. private Ltd., 1975), p.212.

๔๒. Ibid., p.214.

๔๓. Ibid., pp.284-285.

๔๔. Ibid., p.285.

๔๕. P. Thomas, Hindu Religion, Custom and Manners (Bombay: Leader's Press Private Ltd., 1960) p.24.

๔๖. Alice Getty. op. cit., pp.3, 10.

๔๗. Ibid., p.20.

๔๘. Sheo Bahadur Singh, Brahmanical Icons in Northern India (New Delhi: Sagar Printers & Publishers, 1977), p.134.

๔๙. Alice Getty, op. cit., p.21.

๕๐. Ibid., p.5.

๕๑. คงเดช ประพัฒน์ทอง, **เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๙.**

๕๒. T.A. Gopinatha Rao, op. cit., p.47.

๕๓. P. Thomas, op. cit., pp.27-28.

๕๔. Ibid., p.135.

๕๕. คงเดช ประพัฒน์ทอง, **เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๖.**

๕๖. Sheo Bahadur Singh, op. cit., pp.136-137.

๕๗. Alice Getty. op. cit., p.25.

๕๘. Y. Krishan, op. cit., p.288.

๕๙. Alice Getty. op. cit., p.26.

๖๐. Y. Krishan, op. cit., p.289.

๖๑. หมายถึง อำนาจกษัตริย์บนพื้นโลก, ดู ภูธร ภูมะธน,

"เหรียญเงินตราสมัยทวารวดี พบที่จังหวัดลพบุรี," นิตยสารศิลปากร, ปีที่ ๒๘ เล่ม ๔ (กันยายน ๒๕๒๗), หน้า ๕๗.

๖๒. Ibid.

๖๓. Alice Getty. op. cit., pp.14-15.

๖๔. Ibid., p.16.

๖๕. Ibid., p.17.

๖๖. Ibid., p.15.

๖๗. Ibid., p.16.

๖๘. บางนิกายถือว่าขนมโมทกะเป็นสัญลักษณ์ของมหาพุทธิ หรือความเฉลียวฉลาดอย่างสูงสุดบางทีกล่าวว่าเป็นสัญลักษณ์ของชีวธาตุ พระอุทรอันใหญ่ของพระคเณศหมายถึงพื้นที่อันกว้างใหญ่ที่สามารถบรรจุชีวธาตุทั้งหลายในจักรวาลไว้ได้หมด นั่นคืออุทรที่ใหญ่พอที่จะบรรจุขนมโมทกะจำนวนมากไว้ได้

๖๙. Ibid., p.18.

๗๐. Ibid., p.31.

๗๑. Sheo Bahadur Singh, op. cit., p.49.

๗๒. Ibid., p.210.

๗๓. T.A. Gopinatha Rao, op. cit., pp.138-139.

๗๔. Alice Getty. op. cit., pp.19-20.

๗๕. Ibid., p.26.

๗๖. G. Jouveau-Dubreuil, Iconography of Southern India (Delhi: Delux Offset Printers, 1978), p.43.

๗๗. คงเดช ประพัฒน์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๒.

๗๘. T.A. Gopinatha Rao, op. cit., p.52.

๗๙. Alice Getty. op. cit., p.22.

๘๐. Pictorial Feature, op. cit., p.23.

๘๑. T.A. Gopinatha Rao, op. cit., p.56.

๘๒. Ibid., p.59.

๘๓. Ibid., p.59.

๘๔. Pictorial Feature, op. cit., p.23.

๘๕. Alice Getty. op. cit., pp.29-30.

๘๖. Prithvi K. Agrawala, "Some Varanasi Images of Gaṇapati and their Iconographic Problem," Artibus Asiae Vol. xxxix, 1(Switzerland : New York University Press, 1977), p.151.

๘๗. Ibid., p.155.

๘๘. Ibid., p.153.

๘๙. Ibid., p.154.

๙๐. Alice Getty. op. cit., p.10.

๙๑. Y. Krishan, op. cit., p.289.

๙๒. Alice Getty. op. cit., p.11.

๙๓. Ibid., p.12.

๙๔. Ibid., p.33.

๙๕. Ibid., p.33-34.

๙๖. Nalini Kanta Bhattasali, Iconography of Buddhist and Brahmanical Sculpture in the Dacca Museum (Delhi: New Era Offset Printers, 1972), pp.172-173.

๙๗. ทรงวิทย์ แก้วศรี, เรียบเรียง, พุทธสถานในเอเชียใต้ พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกหลวงกัมปนาทแสนยากร ๑๑ ธันวาคม ๒๕๑๘ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙), หน้า ๓-๔.

๙๘. Sheo Bahadur Singh, op. cit., pp.137-138.

๙๙. Ibid., p.139.

๑๐๐. Ibid., pp.139-140.

๑๐๑. Ibid., p.141.

๑๐๒. Ibid., p.142.

๑๐๓. Sheo Bahadur Singh, op. cit., p.143.

๑๐๔. Stella Kramrirh, Indian Sculpture (U.S.A.: University of Pensylvania Press, 1960), p.94.

๑๐๕. ทรงวิทย์ แก้วศรี, เรื่องเดิม, หน้า ๔.

๑๐๖. Arun Bhattacharjee, Icons and Sculptures of Early and Medieval Assam (Delhi: S.P. Printers, 1979), pp.41-42.

๑๐๗ Ibid.,

๑๐๘. Ibid., p.44.

๑๐๙. Ibid., p.147.

๑๑๐. Ibid., p.173.

๑๑๑. Ibid., p.60-61.

๑๑๒. Aschwin de lippe, The Freer Indian Sculptures (Washington: Bruder Hartmann Company, 1970), p.45.

๑๑๓. Vasudeva S. Agrawala, The Heritage of Indian Art (Bombay: The Times of Indian Press, 1964), pp.22-23.

๑๑๔. S.R. Balasabrahmanyam, Early Chola Art Part I, (India: Sangam Press Private Ltd., 1966), p.7.

๑๑๕. G. Jouveau Dubreuil, Iconography of Southern India (Delhi: Delux Offset Printers, 1978), p.40.

๑๑๖. Ibid., p.43.

๑๑๗. Aschwin de Lippe, Indian Mediaeval Sculpture (Netherland: North Holland, 1978), p.138.

๑๑๘. op. cit., p.43.

๑๑๙. Lippe. op. cit., p.173.

๑๒๐. R.S. Gupte, Iconography of the Hindus, Buddhists and Jains (Bombay: Leaders Press Private Limited, 1972), p.184.

๑๒๑ Y. Krishan, op. cit., pp.299-300.

๑๒๒. Alice Getty. op. cit., p.37.

๑๒๓. Alice Getty. op. cit., pp.37-38.

๑๒๔. Bhagwant Sahai, Iconography of minor hindu and buddhist deities (Delhi: Vishal Printers, 1975), pp.239-242.

๑๒๕. Ibid., pp.235-237.

๑๒๖. Benoytosh Bhattacharyya, The Indian Buddist Iconography (Calcutta: Sri Ramakrishna Printing Works, 1968), pp.180-181.

๑๒๗. Ibid., p.349.

๑๒๘. Ibid., pp.348-349.

๑๒๙. Alice Getty. op. cit., pp.44-45.

๑๓๐. Ibid., p.42.

๒ รูปเคารพพระพิฆเนศวร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ศาสนาพราหมณ์
ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นักปราชญ์บางท่านเชื่อว่าได้มีการติดต่อระหว่างประชาชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กับประเทศอินเดียมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่หลักฐานทางโบราณคดียังไม่ปรากฏแน่ชัดนัก จนประมาณพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ จึงมีการติดต่อกันมากขึ้น มีพระภิกษุและพวกพราหมณ์ตลอดจนผู้มีความรู้เดินทางเข้ามามากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทำให้เกิดมีหลักฐานทางวรรณคดี คือศิลาจารึกภาษาสันสกฤตขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๘ และทางศิลปะ คือพระพุทธรูปตามแบบศิลปะอมราวดี ทางภาคใต้ของอินเดียอันอาจมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๙[๑]

วิธีการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียในภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น เป็นไปอย่างสงบ ในขั้นต้นพวกพ่อค้าชาวอินเดียคงเดินทางมาก่อน เข้าทำการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของ จนกระทั่งตั้งหลักแหล่งลงตามเมืองท่าต่าง ๆ เพื่อคอยฤดูลมมรสุมกลับไปยังประเทศอินเดีย ต่อจากนั้นพวกพราหมณ์และพวกพระภิกษุในพระพุทธศาสนาชาวอินเดียก็คงเดินทางออกมาบ้าง บุคคลทั้งสองจำพวกนี้เป็นบุคคลที่เหมาะสมที่สุดที่จะเผยแพร่อารยธรรมชั้นสูงของอินเดีย ซึ่งคงมาจากทั่วทุกภาคในอินเดีย แต่ภาคใต้นั้นมีมากที่สุด[๒] เราได้พบร่องรอยและหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวเนื่องกับศาสนาพราหมณ์ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ เป็นต้นมา[๓]

จากการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียทำให้เกิดมีอาณาจักรเล็ก ๆ ขึ้นทั่วไปในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาณาจักรที่สำคัญและเก่าแก่ที่สุดในดินแดนแถบนี้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ ก็คืออาณาจักรฟูนัน ศูนย์กลางของอาณาจักรนี้เดิมเชื่อกันว่าคงตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ หรือที่ราบปากแม่น้ำโขง มีอาณาเขตครอบคลุมไปถึงประเทศเวียดนามภาคใต้ ลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลางตลอดจนส่วนใหญ่ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และแหลมมลายูในปัจจุบัน มีผู้สันนิษฐานว่าศูนย์กลางดั้งเดิมของอาณาจักรฟูนัน อาจตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในบริเวณเมืองอู่ทอง[๔] เมืองท่าที่สำคัญของอาณาจักร คือเมืองออกแก้ว (Oc-èo) ในแหลมโคชินไชนา ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศเวียดนาม อาณาจักรฟูนันได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในแหลมอินโดจีนถึง ๕๐๐ ปี และได้แตกสลายลงในราวปี พ.ศ. ๑๑๐๐-๑๑๕๐[๕] ศาสนาที่นับถืออยู่ในอาณาจักร มีทั้งศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย

และไวษณพนิกาย รวมทั้งพุทธศาสนาลัทธิหินยานที่ใช้ภาษาสันสกฤตด้วย ซึ่งต่อมาถูกรวมเข้าอยู่ในอำนาจของอาณาจักรเขมร

นอกจากนี้อาณาจักรอื่นที่ค่อยๆ เจริญรุ่งเรืองขึ้นมีอยู่อีกมากทั้งในบริเวณคาบสมุทรอินโดจีน บริเวณแหลมมลายู และบริเวณหมู่เกาะต่างๆ เช่น อาณาจักรทวารวดี อาณาจักรเขมร อาณาจักรศรีเกษตร และพม่า อาณาจักรศรีวิชัย และอาณาจักรมัชปาหิต เป็นต้น

ดินแดนต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับอารยธรรมอินเดียแล้วก็ได้นำมาดัดแปลงแก้ไข ผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมทางสังคมของตน เกิดมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้น เช่นเดียวกับทางด้านศาสนา ซึ่งชาวอินเดียได้นำลัทธิศาสนาที่ตนนับถือเข้าไปในดินแดนเหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศาสนาพราหมณ์ลัทธิต่างๆ ทำให้ประเทศเหล่านี้ซึ่งบางแห่งยังคงนับถือผีสางเทวดา หรืออาจนับถือพุทธ-ศาสนาลัทธิมหายาน ซึ่งมีการนับถือเทพและเทพีอยู่แล้ว รับเอาวัฒนธรรมทางลัทธิศาสนาพราหมณ์ ทั้งในด้านการประกอบพิธีกรรม เทพนิยาย เรื่องเล่าและการนับถือเทพเทพีของศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระพิฆเนศวร์ ซึ่งเป็นที่นิยมนับถือกันมากในหมู่พ่อค้าอินเดีย เมื่อจะเดินทางไปค้าขายแดนไกลก็มักจะนำรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ไปด้วย เพื่อประทานความสำเร็จในการเดินทางและการค้าขาย ดังนั้นในดินแดนที่ติดต่อค้าขายกับชาวอินเดีย จึงมักพบรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ ทั้งขนาดใหญ่ซึ่งมักสลักจากหินหรือหล่อจากสำริด และขนาดเล็กซึ่งทำด้วยโลหะ เช่น สำริดหรือตะกั่ว รูปเคารพขนาดเล็กคงเป็นของที่พวกพ่อค้านำติดตัวเข้ามา ส่วนขนาดใหญ่คงเป็นของพวกนักบวชที่ใช้สำหรับบูชาในกลุ่มนักบวช แต่แรกนั้นคงนำเข้ามาจากอินเดีย ต่อมาก็สร้างขึ้นโดยชนพื้นเมืองเลียนแบบของเก่าในช่วงแรกและค่อยๆ พัฒนาขึ้นโดยมีคตินิยม และรูปแบบศิลปะพื้นเมืองเข้าผสมผสานตามแต่ละภูมิภาค เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นขึ้น

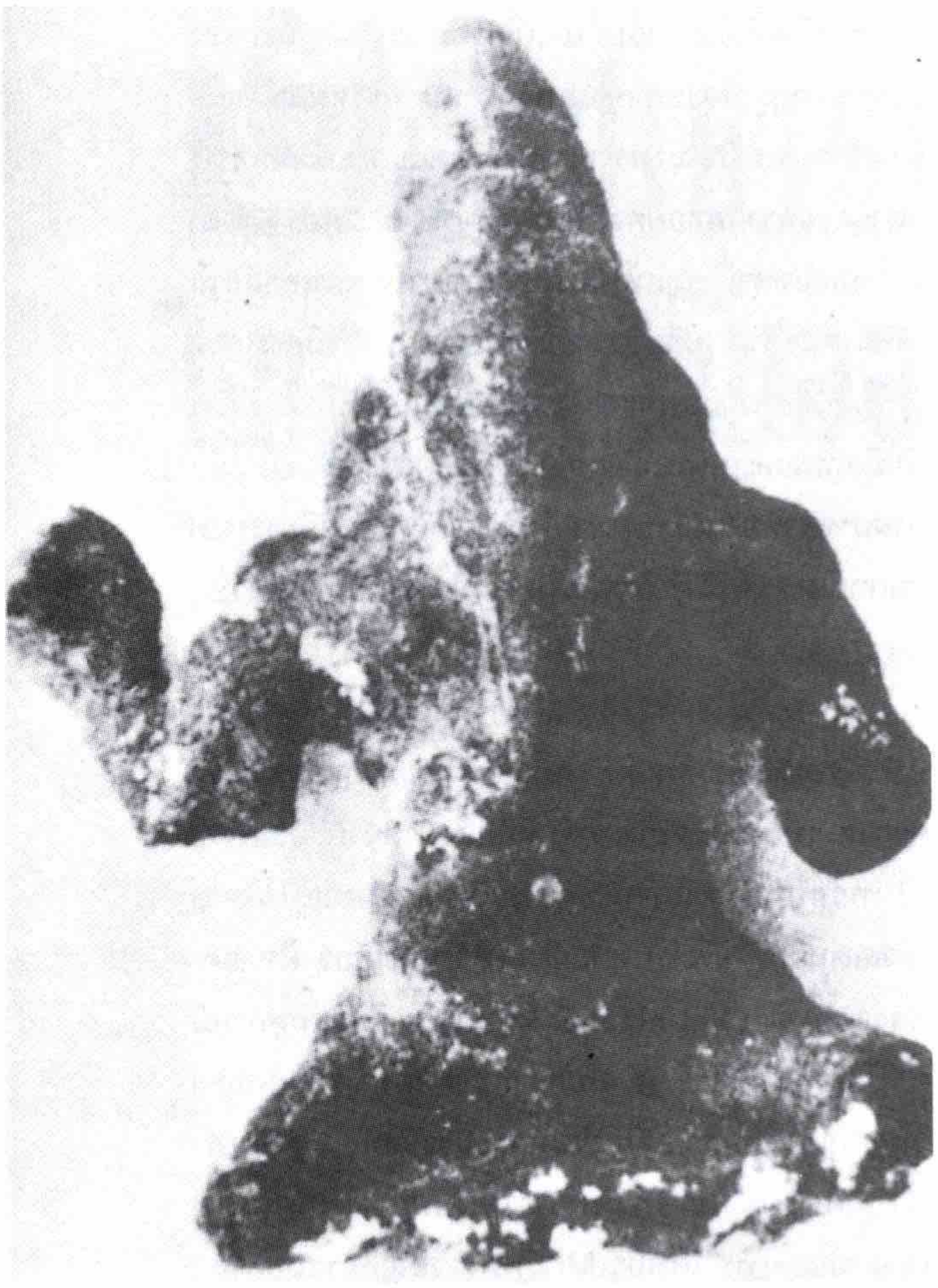
พม่า

พม่านับเป็นประเทศแรกทางตะวันออกที่พวกฮินดูอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามา โดยเฉพาะจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย โดยข้ามอ่าวเบงกอลมาขึ้นฝั่งที่พม่าตอนใต้ ซึ่งเป็นดินแดนของชนชาติมอญ ที่ยอมรับนับถือพุทธศาสนามาแต่โบราณ มีเมืองที่สำคัญคือ เมืองสุธัมมวดี หรือสุธัมมปุระ คือเมืองสะเทิม หรือถะทน ที่ปากแม่น้ำสะโตง แต่เราก็ได้พบร่องรอยของศาสนาพราหมณ์ในดินแดนแถบนี้เช่นเดียวกัน เราได้พบหลักฐานโบราณวัตถุรูปเคารพของเทพในศาสนาพราหมณ์จำนวนมาก เช่น พระวิษณุ พระพรหม พระคเณศ และเทพอื่นๆ มีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ แต่เทพในศาสนาพราหมณ์เหล่านี้จะถูกห้ามไม่ให้นำเข้ามาในเขตพุทธสถานเลย[๖] ตรงกันข้ามกับในพม่าตอนเหนือ ณ เมืองพุกาม (Pagan) ซึ่งนับถือพุทธศาสนามหายานและตันตระ มีการนับถือเทพและเทพีมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมื่อศาสนาพราหมณ์แพร่กระจายไปถึงภาคเหนือ ก็มีการยอมรับเทพและเทพีในลัทธิศาสนาพราหมณ์เข้าไปนับถือควบคู่กัน

อย่างไรก็ตามศาสนาพราหมณ์ไม่ได้เป็นศาสนาประจำชาติหรือมีความสำคัญมากสำหรับประชาชนส่วนใหญ่ หากแต่มีเพียงกลุ่มชนบางกลุ่มที่นับถือศาสนานี้ ส่วนใหญ่เป็นพวกไวษณพนิกาย ซึ่งนับถือพระวิษณุเป็นใหญ่ เทวสถานฮินดูในพม่าโบราณซึ่งมีเพียงแห่งเดียว คือ นัต-หลวง-กยวง (Nat-hlaung kyaung) ซึ่งอยู่ที่พุกามมีพระวิษณุเป็นประธาน นอกจากนี้เราได้พบรูปสลักของวิษณุอีกจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ มอว์ซาเก่า (Hmauza) หรือที่รู้จักกันแต่เดิมว่า พิสสุนัมโย (Bissunamyo) ได้พบรูปเคารพพระวิษณุศิลาแบบต่างๆ กันอย่างน้อย ๓ รูปแบบ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ โดยพบร่วมกับรูปพระคเณศ พระพรหม และเทพฮินดูอื่นๆ เช่นเดียวกับที่เมอกุย (Mergui) ในรัฐเทนนาสเซอริม (Tennasserim)[๗]

รูปเคารพพระคเณศ ในศิลปะพม่า พม่ารู้จักพระคเณศ ในชื่อที่เก่าที่สุด คือ มหาพินายปุรหา (Mahā pinay purhā) อันเป็นต้นกำเนิดของชื่อ "มหาพินาย"[๘] ได้พบรูปเคารพของพระองค์เป็นจำนวนมาก บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ซึ่งเป็นบริเวณเมืองท่าที่มีการติดต่อค้าขายกับชาวอินเดีย รูปเคารพส่วนใหญ่มักมีขนาดเล็กและทำขึ้นอย่างหยาบๆ เหมาะสำหรับการนำติดตัวไปมาในการเดินทาง

ที่พุกามได้พบรูปพระคเณศขนาดเล็กจำนวนมาก และพบในส่วนที่เก็บอัฐิธาตุ ร่วมกับพระพุทธรูป มีทั้งที่ทำจากศิลา ไมกา หินปูน สำริด ดินเผา และปูนพลาสเตอร์ บางองค์มีการทาสี ประทับนั่งในท่าปัทมาสนะ หรือมหาราชลีลา บางองค์มีลักษณะพุงพลุ้ย มี ๔ กร มีงาทั้งสองข้าง สัญลักษณ์ที่ถือนั้น หัตถ์บนอาจถือ ขอ จักร ผลไม้ หรือสังข์ หัตถ์ล่างจับที่งวง หรือพระนาภี บางทีหัตถ์ขวาล่างถือลูกประคำ หรือทำปางมารวิชัย ข้างหน้าแท่นมี

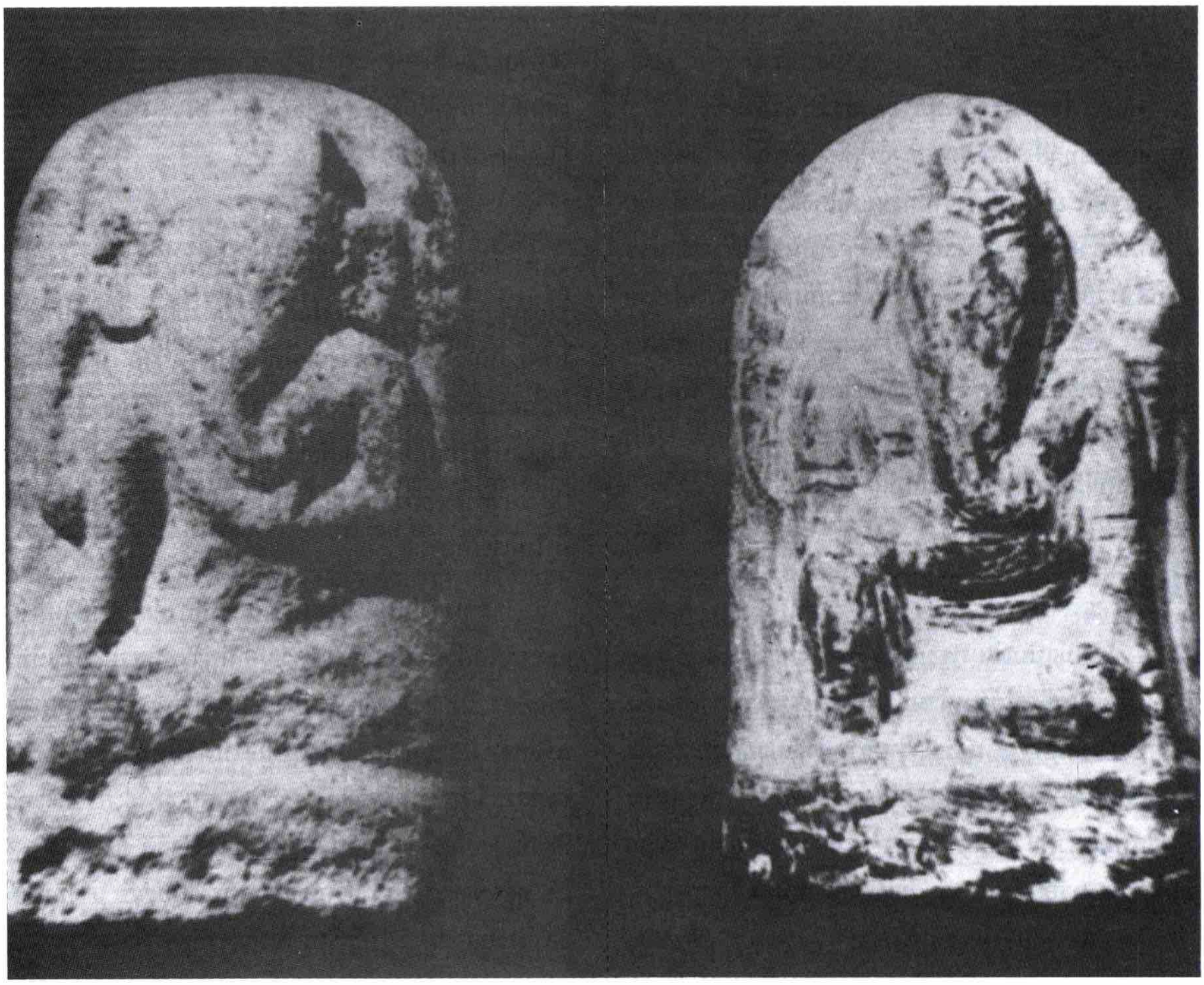
รูปหนู หรือพังพอน[๙]

จากพุกามมีภาพพระคเณศอีก ๒ รูป เป็นภาพพิมพ์ขนาดเล็ก ซึ่งพบเป็นจำนวนมากในพุกาม คงจะเป็นของที่พ่อค้าอินเดียนำติดตัวมา ชิ้นที่หนึ่ง สลักจากศิลาอย่างหยาบ ๆ อยู่ในสภาพสึกกร่อน พระคเณศประทับนั่งท่าปัทมาสนะ มี ๔ กร หัตถ์ขวาล่างถืออักษมาลา วางอยู่ในลักษณะแตะพื้น หัตถ์ขวาบนถือตรีศูล หัตถ์ซ้ายบนถือสังข์และหัตถ์ซ้ายล่างถือผลมาตุลิงคะ (mātu linga fruit) อีกชิ้นหนึ่งทำจากปูนพลาสเตอร์สีขาว มีลักษณะหยาบและสึกกร่อน พระคเณศมี ๔ กร ถือสัญลักษณ์เหมือนองค์แรก แต่ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา อยู่ในสภาพชำรุด[๑๐]

รูปเคารพพระคเณศที่น่าสนใจที่สุดชิ้นหนึ่ง เป็นภาพพระคเณศซึ่งค้นพบจากเนินดินด้านตะวันตกของเจดีย์โซ-มิน-คยี (So-min-gyi) ในพุกาม[๑๑] เป็นภาพประติมากรรมนูนต่ำขนาดเล็ก สูงเพียง ๑๗ เซนติเมตร ทำจากซีเมนต์สีขาว พระคเณศประทับนั่งในท่าปัทมาสนะพุงพลุ้ย พระกรรณมีขนาดใหญ่ งวงยาวถึงพระนาภี มี ๔ กร ๒ หัตถ์บนถือสังข์ และตรีศูล หัตถ์ขวาล่างถืออักษ-

---

ประติมากรรมพระคเณศขนาดเล็ก ศิลปะพม่า
Miniature Gaṇeśa. Burmese Art.

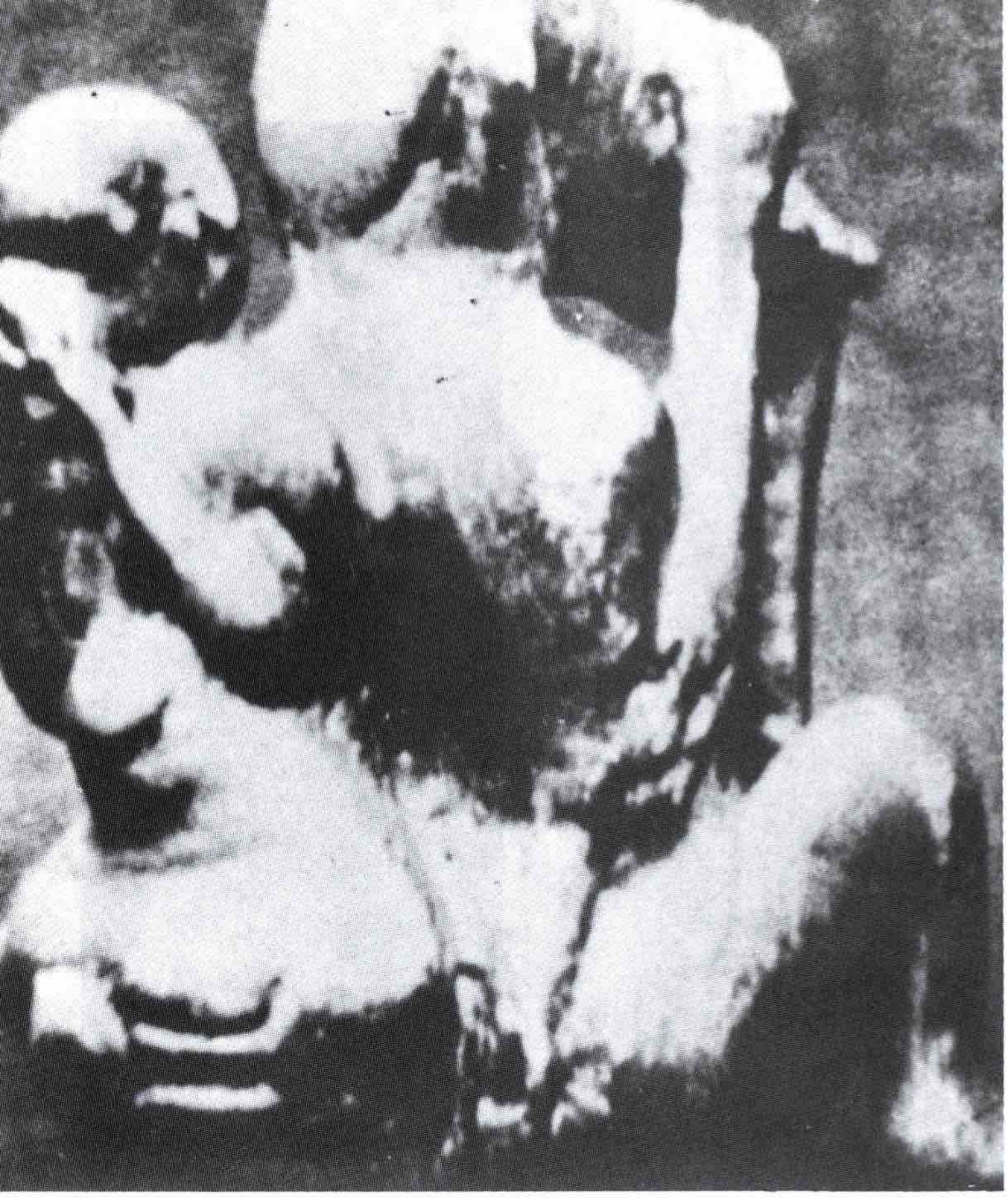

ประติมากรรมนูนต่ำรูปพระคเณศสลักภาพจรเข้ ปลา และเต่าที่ฐาน
Bas-relief Gaṇeśa wity crocodile, fish and turtoise carved on the base.

มาลา ทัตถ์ซ้ายล่างถือผลวิลวาหรือผลมาตุลิงคะ วางอยู่ใต้พระอุทร ที่น่าสนใจที่สุดคือ ที่ด้านหน้าของแท่น สลักเป็นภาพจระเข้อย่างเลือน ๆ ทางด้านซ้ายและขวาของแท่นเป็นเต่า และปลา ตามลำดับ ลักษณะนี้เป็นลักษณะเฉพาะซึ่งไม่เคยพบที่ใดมาก่อน (โดยเฉพาะในอินเดีย) แต่อาจอธิบายได้ว่า เนื่องมาจากพ่อค้าชาวอินเดียได้เดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลมาค้าขายยังพม่า คงต้องผจญกับจระเข้ เต่า และสัตว์น้ำอื่น ๆ เพื่อเป็นการป้องกันภัยจากสิ่งเหล่านี้ จึงนำเข้ามาประกอบกับรูปพระคเณศ ซึ่งเป็นเทพที่พวกตนนับถือในฐานะเทพผู้บันดาลให้เกิดความสำเร็จ ซึ่งได้นำติดตัวเข้ามาอยู่แล้ว[๑๒]

ที่เจดีย์ชเวซันดอร์ (Shwehsandaw) ซึ่งพระเจ้าอนิรุทธทรงสร้างขึ้นที่พุกามในพม่าตอนเหนือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ปรากฏรูปพระคเณศร่วมกับเทพอื่น ๆ อยู่ตามมุมทั้งห้าของเจดีย์ในลักษณะของเทพ ผู้ดูแลรักษาพุทธสถาน สันนิษฐานว่าภาพเหล่านี้อาจอยู่ในลักษณะของเทพ ๒ องค์ นั่งหันหลังชนกัน เพื่อให้องค์หนึ่งหันหน้าเฝ้าเจดีย์ ส่วนอีกองค์หนึ่งจะหันหน้าออกเพื่อดูแลบริเวณโดยรอบ

ในพม่าได้ปรากฏรูปเคารพของพระคเณศอีกลักษณะหนึ่ง คือ พระองค์ปรากฏร่วมกับ "ควัมปติ" ควัมปตินั้นเป็นอรหันต์ผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาของพม่า ลัทธิของพระองค์เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในพุกามเฉพาะช่วงหลังจากเมืองถะทน (Thaton) เสื่อมอำนาจลงในปี พ.ศ. ๑๖๐๐ ควัมปตินี้ได้รับการนับถือว่าเป็นเทพแห่งเวทมนตร์คาถา ในคัมภีร์มหยะซวิน (Mahayazawin) ของพม่ากล่าวถึงการสร้างรัฐ ซึ่งฤษีผู้มีหน้าที่จัดสร้างได้รับความช่วยเหลือจากเทพ ๖ องค์ คือ ควัมปติ อินทระ นาค ครุฑ จัณฑี และปรเมศวร ซึ่งปัจจุบันควัมปติก็ยังเกี่ยวพันกับประวัติศาสตร์การสร้างเมืองหรือวัดอยู่เสมอ[๑๓] ได้พบรูปเคารพของพระคเณศกับพระควัมปติในลักษณะแปลกจากเจดีย์กุธนลน (Guthônlôn) ที่เมืองกโยกโสก (Kyauksauk) ใกล้พุกามในซากโบราณสถานที่พังทลายนั้นเราได้พบประติมากรรมสำริด สูงประมาณ ๔.๓ เซนติเมตร เป็นรูปที่ชาวพม่าเรียกว่า ควัม-กโย : ขยัง : กัป (Gawam-kyo : khyaṅ : kap) หมายถึงพระคเณศ ซึ่งชาวพม่ารู้จักกันในชื่อ มหาพินนัย (Mahapinnai) ในลักษณะนั่งหันหลังชนกัน ซึ่งควัมปตินั้นจะมีขนาดเล็กกว่า

พระคเณศกับควัมปติ จากเจดีย์กุธนลน ใกล้พุกาม ราวพุทธ-ศตวรรษที่ ๑๗

Gaṇeśa with Gavampati. Kuthonlon near Pagan 12th century A.D.

เล็กน้อย ลักษณะพิเศษของประติมากรรมสำริดขนาดเล็กเหล่านี้ก็คือ รูปทั้งสองจะอยู่ในลักษณะยกมือปิดตา การนำรูปอรหันต์ในพุทธศาสนาและเทพในศาสนาฮินดูมาไว้ด้วยกัน เป็นลักษณะของการผสานกลมกลืน นำมาใช้ในเวทมนตร์คาถา ซึ่งพม่านิยมเชื่อถือโชคลางทั้งพุทธและพราหมณ์[๑๔]

อย่างไรก็ตามแม้ว่าเราจะพบรูปเคารพพระพิฆเนศวร์ทั้งในพม่าตอนเหนือและตอนใต้จำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่มักมีขนาดเล็ก เนื่องจากเป็นของที่พ่อค้าชาวอินเดียนำติดตัวเข้ามาเมื่อเดินทางมาค้าขาย หรือมิฉะนั้นก็เป็นของที่ทำขึ้นโดยคนพื้นเมืองตามความต้องการของชาวอินเดีย เพื่อผลประโยชน์ในการค้า แต่รูปเคารพเหล่านี้ก็ไม่มีชิ้นใดที่น่าสนใจเป็นพิเศษ ส่วนใหญ่มีลักษณะทำขึ้นอย่างหยาบ ๆ ลักษณะทางศิลปกรรมส่วนใหญ่เป็นแบบอินเดียใต้รุ่นหลัง น่าจะมีอายุตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ ถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘[๑๕] ซึ่งเป็นช่วงที่มีการติดต่อค้าขายกับอินเดียมาก

จะเห็นได้ว่าของที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏในพม่านั้น มีความน่าสนใจน้อยมาก ทั้งในด้านจำนวนและรูปแบบ เมื่อเปรียบเทียบกับที่พบในดินแดนอื่นที่มีอิทธิพลอารยธรรมอินเดีย เนื่องจากศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนในพม่าน้อยมาก คงจะเนื่องมาจากพุทธศาสนานิกายหินยานที่พม่านับถืออยู่นั้นไม่เข้ากันกับการนับถือเทพเจ้า ทั้งยังปฏิเสธและต่อต้านแนวความคิดเรื่องเทพและเทพีทั้งสิ้น ต่างจากประเทศอื่นที่มีการนับถือพุทธศาสนานิกายมหา-ยานอยู่แล้ว ทั้งสองศาสนาต่างก็มีการนับถือเทพจำนวนมากเหมือนกัน จึงผสมผสานกันได้อย่างดี ในพม่านั้นอนุญาตให้พวกพราหมณ์ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาของตนได้ แต่ไม่ยอมอนุญาตให้เทพของศาสนาพราหมณ์เข้าไปยังเขตพุทธสถานอันศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุนี้ศาสนาพราหมณ์จึงไม่รุ่งเรืองในประเทศพม่า

จัมปา

อาณาจักรจัมปามีกำเนิดสืบต่อมาจากอาณาจักรลินยี่ มีอาณาเขตทางทิศใต้จรดอาณาจักรฟูนัน จดหมายเหตุจีนกล่าวว่าอาณาจักรลินยี่คงตั้งขึ้นในราว พ.ศ.๗๓๕[๑๖] จนกระทั่งราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ชื่อจัม-ปาจึงปรากฏเป็นครั้งแรกในจารึก หลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าศูนย์กลางอำนาจของจัมปาอยู่ใต้เมืองเว้ลงไปเล็กน้อย ในมณฑลกวางหนำปัจจุบัน อาณาจักรจัมปาถูกแบ่งออกเป็นหลายแคว้น ตามที่ราบริมฝั่งทะเลจังหวัด

กวังนัม (Quangnam) ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของโบราณสถาน ณ ตราเกียว (Tra-Kieû) มิเซิน (Mi-Sön) และดงเดือง (Dong-Düöng) ดูจะเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ของอาณาจักรจัมปา

ศาสนาในอาณาจักรจัมปานั้น มีทั้งการนับถือศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธซึ่งเข้าไปสู่อินโดจีน ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ได้ปรากฏความนิยมขึ้นในจัมปาตั้งแต่ในช่วงแรก ๆ นี้และได้เจริญขึ้นควบคู่ไปกับศาสนาพราหมณ์ ได้ปรากฏพุทธสถานที่สำคัญขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ สำหรับศาสนาพราหมณ์นั้นได้แผ่เข้าไปในอาณาจักรจัมปาราวพุทธศตวรรษที่ ๙ ลัทธิศาสนาหลักคือไศวนิกาย เช่นเดียวกับในเขมรโดยเฉพาะอย่างยิ่งการนับถือศิวลึงค์นั้น มีความสำคัญมากกว่าในเขมรเสียอีก มีหลักฐานจำนวนมากเกี่ยวกับการสร้างมุขลึงค์ ซึ่งเป็นการนับถือตามแบบอย่างอินเดีย ซึ่งยกย่องกษัตริย์ประดุจพระศิวะ สำหรับพระคเณศนั้นได้รับการยกย่องนับถือทั้งในฐานะบริวารของพระศิวะ และในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยาดังที่พบในเขมร จารึกที่พบในเขมรและจัมปาจะเรียกชื่อพระคเณศเมื่อปรากฏอยู่รวมกับเทพอื่น ๆ ว่า "คเณศ" แต่ถ้ากล่าวถึงพระคเณศเมื่ออยู่ร่วมกับพระศิวะโดยเฉพาะในรูปแบบของ "ศิวลึงค์" เช่นที่ "โพนาคาร์" (Ponagar) หรือที่ปราสาทตระปางรุน (Trapāṅ Run) จะเรียกว่า "ศรี วินายกะ" (Śri Vināyaka)[๑๗]

รูปเคารพพระคเณศในศิลปะจัมปา ที่มิเซิน (Mi-Sön) ซึ่งมีเทวสถานถึง ๖๗ แห่งนั้นได้พบรูปพระคเณศองค์หนึ่งจากมิเซิน อี ๕ โดยพบอยู่ใกล้กับแท่นบูชาศิวลึงค์ พระคเณศองค์นี้เป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญทำให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่มีกล่าวไว้ในจารึก มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓[๑๘] พระคเณศอยู่ในลักษณะประทับยืน มี ๔ กร ๒ กรหลังหักหายไป หัตถ์ซ้ายล่างถือถ้วยขนมหัตถ์ขวาล่างเมื่อพบนั้นถือสัญลักษณ์อย่างหนึ่งรูปร่างคล้ายกิ่งใบไม้ ซึ่งศจ.บวสเซอลิเยร์ (Boisselier) ได้ให้ความเห็นว่าน่าจะเป็นผักกาดชนิดหนึ่ง หรือที่เรียกว่ามูลกะ (Mulaka) อันเป็นลักษณะของพระคเณศในเอเชียอาคเนย์ที่บางครั้งอาจเป็นต้นแบบโบราณที่มีวิธีการถือโดยเอาใบหันลงเบื้องล่าง ไม่น่าจะเป็นงาที่มีส่วนรากกระจายออกไป[๑๙] สัญลักษณ์เช่นนี้ พบมากในรูปเคารพพระคเณศจากเนปาล ธิเบต และญี่ปุ่น

พระคเณศองค์นี้อยู่ในลักษณะเปลือยถึงเอว สวมสมพตจีบยาวเกือบถึงพื้น แล้วสวมหนังเสือทับ มีชายผ้าห้อยอยู่ ๒ ข้างพระโสณี คาดเข็มขัดเชือกถัก ๓ เส้น มีหัวเข็มขัดซึ่งมีลักษณะลวดลายที่เลียนแบบมาจากการตกแต่งของสถาปัตยกรรมคือลวดลายที่ฐานของเทวสถานมิเซินอี ๑[๒๐] เข็มขัดเชือกถักนี้คล้ายกับที่พบในพระคเณศจากพิพิธภัณฑ์รอชฟอร์-ซูร์-แมร์ (Rochefort-Sur-Mer) ซึ่งเป็นศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร นอกจากนี้พระคเณศองค์นี้ยังทรงกรองศอ สายยัชโญปวีต และกำไลรูปหัวนาคด้วย แต่ไม่ทรงเครื่องศิราภรณ์อันเป็นลักษณะของพระคเณศในยุคแรก ๆ มีงาข้างขวาเพียงข้างเดียว งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงมีปลายงวง ซึ่งตวัดไปทางซ้ายอยู่ใน

ประติมากรรมรูปพระคเณศ จากมิเซิน อี ๕ ศิลปะจัมปา
Cham standing figure from Mi-so'n E 5. Tourane Museum.

ประติมากรรมรูปพระคเณศ จากมิเซิน บี ๓ ศิลปะจัมปา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓
Gaṇeśa from Mi-so'n B 3. Tourane Museum.

ถ้วยขนมในพระหัตถ์ซ้าย ที่พระนลาฏมีเนตรที่สามอันเป็นลักษณะของพระศิวะ

เทคนิคการทำประติมากรรมรูปพระคเณศองค์นี้ทำให้นึกถึงประติมากรรมแบบก่อนเมืองพระนคร แต่มีลักษณะที่เหมือนจริงมากขึ้น คือ ลักษณะท่ายืน และกรบนที่ไม่มีสิ่งยึดติดดังที่พบในประติมากรรมสมัยก่อนเมืองพระนคร ทั้งยังทำให้นึกถึงประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในศิลปะทวารวดี ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ยกเลิกแกนที่ยึดกรบนไว้ ส่วนกรล่างทั้งสองอยู่ในลักษณะอิสระเช่นเดียวกับศิลปะแบบเขมร อาจกล่าวได้ว่าพระคเณศจากมิเซิน อี ๕ องค์นี้เป็นประติมากรรมจามเพียงชิ้นเดียวที่ประสบผลสำเร็จในด้านสัดส่วนที่เหมือนจริง[๒๑]

พระคเณศอีกองค์หนึ่งจากโบราณสถานมิเซิน บี ๓ เป็นพระคเณศประทับนั่งในท่าวัชรสนะ แลเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง ซึ่งไม่ค่อยได้พบในประติมากรรมแบบจาม มี ๒ กร หัตถ์ขวาถืองาหัก หัตถ์ซ้ายถือถ้วยบรรจุขนมโมทกะ ซึ่งมีงวงของพระคเณศแตะอยู่ เครื่องแต่งองค์คล้ายได้อิทธิพลจากประติมากรรมรูปพระศิวะ สวมสายนาคยัชโญปวีต และมีศิราภรณ์ลายดอกไม้สวมทับบนเกศาที่ถักเป็นเกลียว บนส่วนของตระพองมีเนตรที่สาม[๒๒] ตระพองนี้เป็นลักษณะทางกายวิภาคอย่างหนึ่งของช้างและเป็นลักษณะทางประติมานวิทยาที่ศิลปะในเอเชียอาคเนย์นิยมและทำได้อย่างถูกต้องเหมือนจริง แต่นักประวัติศาสตร์ศิลปะบางท่านกล่าวว่าเป็นอิทธิพลพุทธประติมานวิทยาคล้ายกับลักษณะของอุษณีษะบนพระเศียรของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นที่สถิตแห่งเทวจิต (divine mind)[๒๓] ซึ่งไม่น่าเป็นไปได้ เพราะเป็นลักษณะทางกายวิภาคที่แท้จริงของช้างที่เห็นได้ชัดเจน พระคเณศองค์นี้คงมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓[๒๔]

ประติมากรรมรูปพระคเณศในศิลปะจามอีกองค์หนึ่ง มาจากพิพิธภัณฑ์กรุงไซ่ง่อน ได้มาจากบริเวณใกล้กับเมืองจามแล (Cân-lê) นับเป็นประติมากรรมที่สวยงามองค์หนึ่ง อยู่ในท่าประทับนั่ง ส่วนของพระกรและพระชงฆ์ชำรุดมากจนกำหนดรูปแบบเดิมได้ยาก ที่พระเศียรมีแผ่นประภามณฑลอยู่ทางเบื้องหลัง ทรงกีริฏ - มุกุฏ (Kīriṭa mukuṭa) ประกอบด้วยลายดอกไม้เป็นชั้น ๆ แสดงให้เห็นถึงลักษณะศิลปะแบบดงเดือง เครื่องแต่งองค์มีลักษณะคล้ายกับพระคเณศจากมิเซิน บี ๓ หากแต่แตกต่างออกไปเล็กน้อย คือ มีชายผ้าเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษ สวมสายยัชโญปวีต ในพระหัตถ์ข้างขวาซึ่งเหลือเพียงข้างเดียวในจำนวน ๒ ข้าง ถือหัวผักกาด เช่นเดียวกับพระคเณศจากมิเซิน อี ๕ ในลักษณะเดียวกัน เนตรที่สามซึ่งอยู่เหนือตระพองทำเป็นรูกลวง ซึ่งเป็นลักษณะที่ไม่เคยพบในศิลปะจาม เช่นเดียวกับส่วนของพระเนตร ซึ่งสันนิษฐานว่าคงจะใช้เพชรพลอยประดับ พระคเณศองค์นี้นับเป็นรูปเคารพพระคเณศที่มีแผ่นประภามณฑลเบื้องหลังเพียงองค์เดียวเท่าที่พบในแหลมอินโดจีน ซึ่งมีลักษณะเปรียบเทียบได้กับประภามณฑลในศิลปะแบบอินเดียใต้ และลังกา[๒๕]

เขมร

อาณาจักรเขมรหรือกัมพูชามีประวัติความเป็นมาที่เก่าแก่อาณาจักรหนึ่งบนแหลมอินโดจีน ประวัติของอาณาจักรที่เก่าที่สุดบริเวณประเทศเขมรนั้นเริ่มขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖ มีหลักฐานจากจดหมายเหตุจีนกล่าวเรียกว่า อาณาจักรฟูนัน ต่อมามีแคว้น ๆ หนึ่งชื่อเจนละ

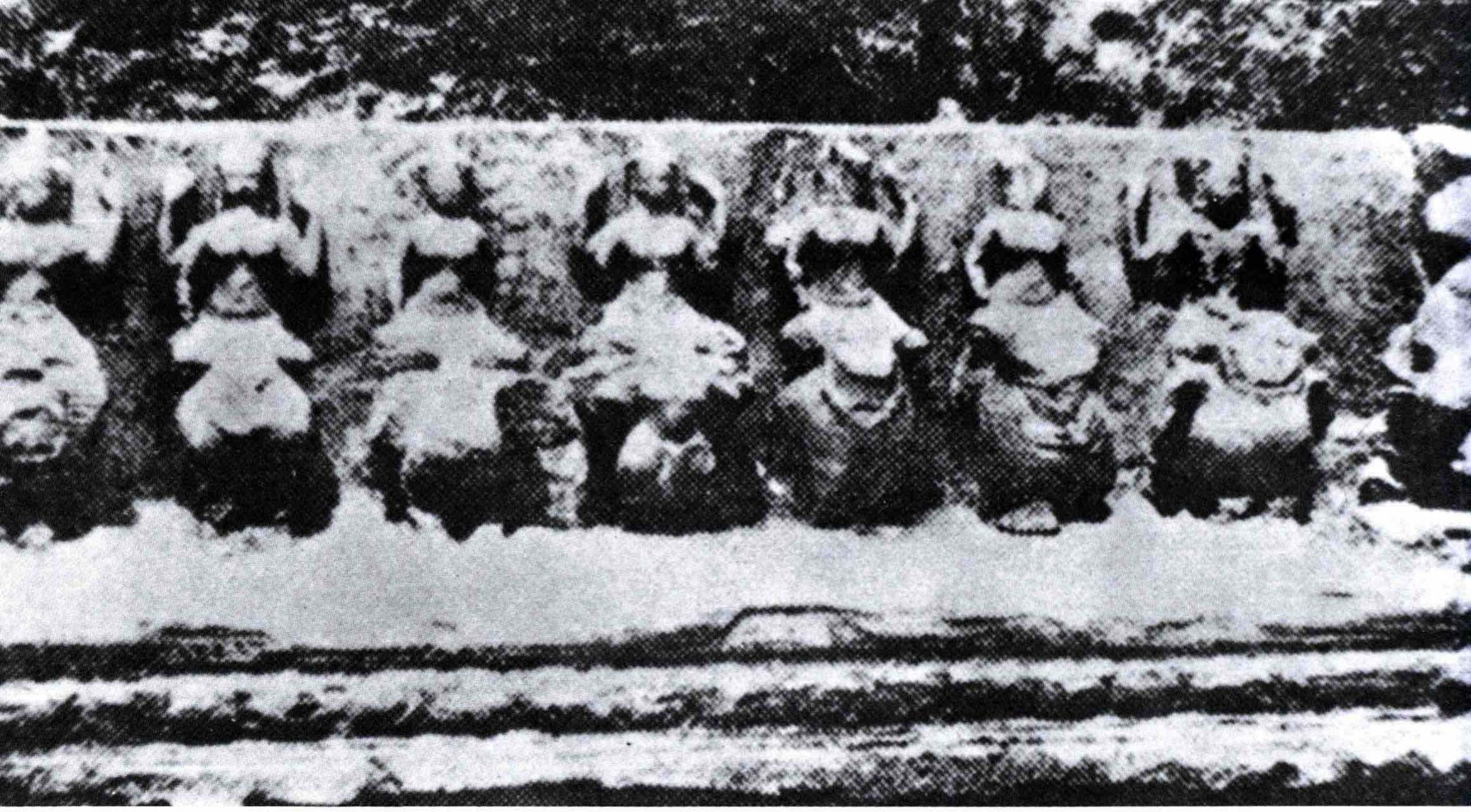

ประติมากรรมรูปพระคเณศ ใกล้เมืองจำมแล ศิลปะจัมปา
Cam̃-lê (?) Ganesa. Saigon Museum.

ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นแทน ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา ค่อยรวบรวมกันเป็นปึกแผ่นมั่นคงจนในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ กษัตริย์เขมรพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่าพระเจ้ายโศวรมันได้ทรงสร้างเมืองหลวงใหม่ชื่อยโศธร ปุระ หรือเมืองพระนคร (Angkor) มีเขาพนมบาแค็งเป็นศูนย์กลางเมือง เมืองพระนครนี้ได้กลายเป็นเมืองที่มีอำนาจเข้มแข็ง มีความสำคัญในอาณาจักรเขมรอยู่กว่า ๔๐๐ ปี[๒๖]

อารยธรรมอินเดียได้เข้ามามีอิทธิพลในเขมรตั้งแต่สมัยอาณาจักรฟูนัน ตามจดหมายเหตุของจีนปรากฏว่ามีการนับถือศาสนาฮินดู และศาสนาพุทธอยู่ในอาณาจักรฟูนันตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖[๒๗] จากหลักฐานด้านประติมากรรมและศิลาจารึก แสดงให้เห็นว่าศาสนาฮินดูได้เข้ามามีอำนาจครอบงำประเทศเขมรอย่างมั่นคงตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา โดยลัทธิไศวนิกายได้กลายเป็นศาสนาสำหรับกษัตริย์ ซึ่งทรงนับถือพระอิศวรเป็นพิเศษ โดยการเคารพบูชาในรูปของศิวลึงค์ ตลอดลงมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ แต่ก็ยังยอมรับลัทธิไวษณพนิกาย และยังคงมีการนับถือพุทธศาสนาอยู่ ดังเช่นได้พบศิลาจารึกเกี่ยวกับพุทธศาสนา ๒ หลัก มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒[๒๘] แม้ในบางช่วงเช่นตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และ ๑๘ พุทธศาสนาโดยเฉพาะลัทธิมหายานจะเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างมากมาย แต่ก็ไม่ได้บดบังศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเสียสิ้น เช่นเดียวกับที่ในบางช่วงก็มีการนับถือลัทธิไวษณพนิกายแพร่หลายมากกว่าไศวนิกาย จนมีการสร้างเทวสถานขนาดใหญ่ คือปราสาทนครวัด ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อุทิศถวายแด่พระนารายณ์ แต่ก็ไม่สามารถยกเลิกการนับถือไศวนิกายเสียได้ ทั้งนี้เนื่องจากลัทธิไศวนิกายช่วยส่งเสริมอำนาจกษัตริย์ในรูปของเทวราชา ดังที่กษัตริย์ในนามของพระผู้เป็นเจ้าจะได้รับการบูชาในรูปของศิวลึงค์

รูปเคารพในศาสนาฮินดูปรากฏเป็นจำนวนมากในศิลปะเขมร โดยเฉพาะในศิลปกรรมสมัยเมืองพระนคร (Angkor period) ซึ่งลัทธิไศวนิกายเจริญรุ่งเรืองมาก พระอิศวรมักได้รับการสักการะบูชาในรูปของศิวลึงค์ แต่ประติมากรรมในรูปมนุษย์ก็มีอยู่บ้าง นอกจากนี้ยังมีรูป

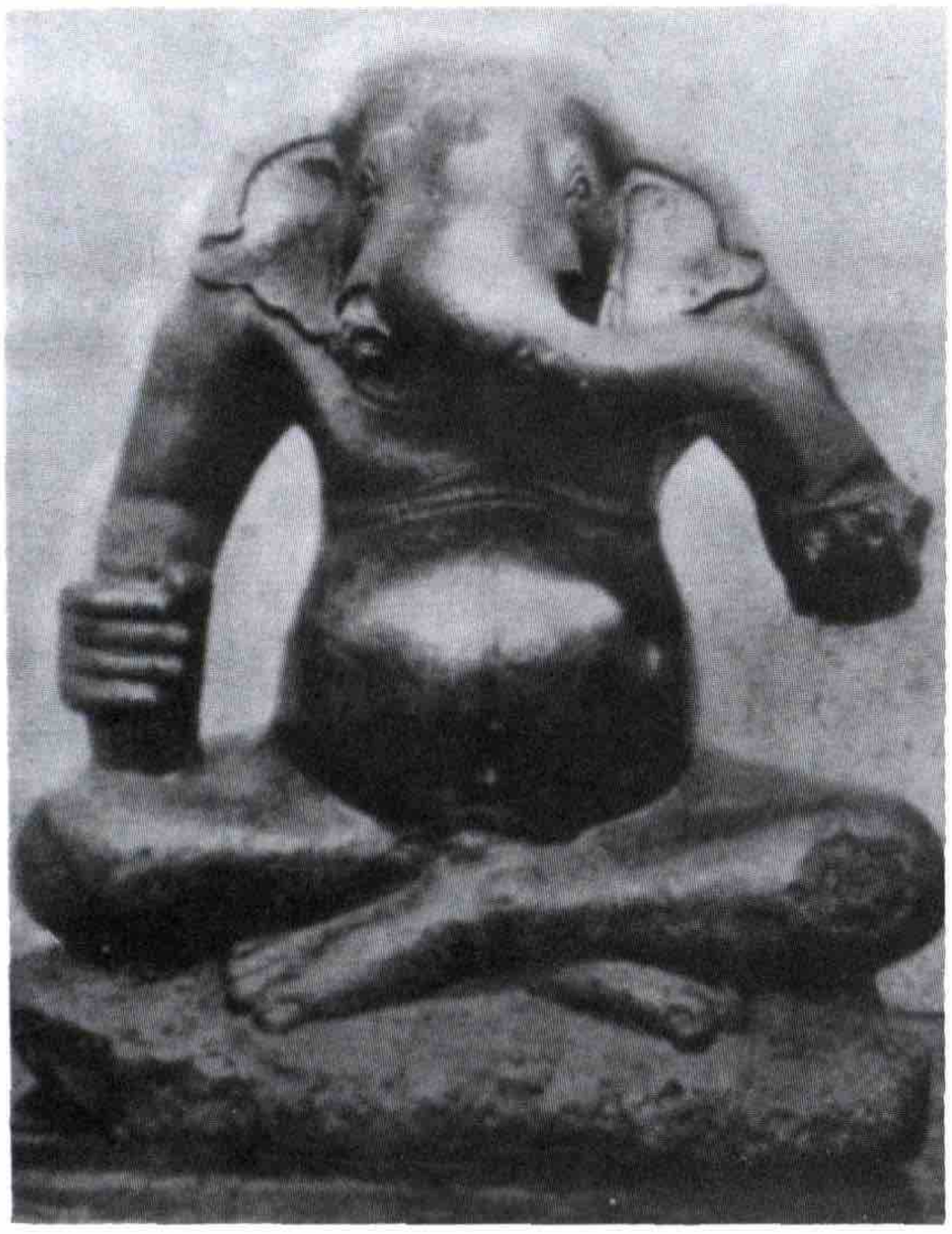

ภาพสลักนูนสูงสัปตมาตฤกา จากปราสาทบันทายสรีศิลปะเขมร แบบบันทาย สรี
High-relief of Saptamātṛkās. Banteay-Srei.

เคารพของเทพีที่เป็นที่นิยมได้แก่ ประติมากรรมรูปพระอุมา และแม่พระคงคา เป็นต้น ส่วนพระคเณศนั้นได้รับการนับถือมากมีหลักฐานการเคารพบูชาพระคเณศในอาณาจักรเขมรทั้งด้านจารึก และประติมากรรมรูปเคารพมาตั้งแต่สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ดังเช่น จารึกที่ปราสาทไพรกุก มีความว่า "เหนือรูปช้าง ๒ รูป ซึ่งหมอบอยู่สองข้างของพระคเณศ" จารึกนี้ก็คือจารึกที่กล่าวสรรเสริญพระคเณศ[๒๙] นอกจากนี้ยังปรากฏเทวาลัยสร้างอุทิศถวายแด่พระคเณศตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา

พระคเณศในศิลปะเขมรนั้น มีการปรากฏร่วมกับเทพองค์อื่นๆ ด้วย เช่น พระอิศวร พระจันฑี ศิวลึงค์ โคนนทิ และพระกาล ในลักษณะของเทพบริวาร นอกจากนี้ยังเกี่ยวข้องกับกลุ่มเทวดานพเคราะห์ซึ่งเกี่ยวกับโชคชะตาของมนุษย์ บางครั้งก็ทรงรวมอยู่กับเทวมารดาแห่งโลก คือ มาตุกาทั้ง ๗ อีกด้วย หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมาได้ปรากฏรูปเคารพของพระคเณศในลักษณะของ "อาลักษณ์" ซึ่งยังไม่มีหลักฐานพอที่จะพิสูจน์ได้ว่าเป็นลักษณะรูปเคารพที่สร้างขึ้นตามเรื่องเล่าใดในจำนวน ๒ เรื่อง คือ พระคเณศทรงเขียนคัมภีร์มหาภารตะตามคำบอกของฤษีวยาสะ หรือเขียนคัมภีร์ตันตระถวายพระศิวะตามที่ปรากฏในคัมภีร์คายตรี-ตันตระ ซึ่งลัทธิไศวตันตระนั้นได้เข้าไปในเขมร ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งเป็นช่วงที่ไศวนิกายกำลังรุ่งเรืองอย่างสูงสุด คัมภีร์ตันตระได้เข้าสู่ราชสำนักเขมรในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ซึ่งขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๓๔๕ ส่วนคัมภีร์มหาภารตะนั้นเป็นที่รู้จักกันในเขมร ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ก็จริง แต่เรื่องเล่าของอินเดียเหนือที่ว่าพระคเณศทรงเขียนคัมภีร์นี้ให้กับฤษีวยาสะนั้น คงจะเข้าไปในสมัยหลังลงมา เราจึงกล่าวได้เพียงว่ารูปแบบของพระคเณศในลักษณะ "อาลักษณ์" นี้มาจากเรื่องเล่าเรื่องใดเรื่องหนึ่งในจำนวน ๒ เรื่องนี้[๓๐] และรูปแบบนี้คงเป็นต้นเค้าของคติที่ว่า พระคเณศเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา

รูปเคารพพระคเณศในศิลปะเขมร ประติมากรรมรูปพระคเณศในศิลปะเขมรมีทั้งที่สลักด้วยศิลาและหล่อด้วยสำริดทั้งขนาดใหญ่และเล็ก แต่แพร่หลายกันอย่างแท้จริงในสมัยเมืองพระนคร ส่วนใหญ่มีอิทธิพลศิลปะอินเดีย แต่ก็มีลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างกันไป คือ พระองค์ไม่อวบอ้วน พระบาทวางทับกันอย่างหลวมๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวางพระบาทขวาทับพระบาทซ้ายเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะเขมร[๓๑] รูปเคารพส่วนใหญ่มักมี ๒ กรวางอยู่บนพระชานุ ถือสัญลักษณ์แตกต่างกันไป แต่ที่นิยมคือ งาหัก และขนมโมทกะ ซึ่งจะพบเป็นประจำสำหรับเทวรูปสมัยเมืองพระนครพระองค์ไม่ตั้งตรงทีเดียวนัก แต่จะโน้มไปข้างหน้าเล็กน้อย งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงและม้วนที่ปลาย แต่ก็มีบ้างที่งวงอยู่ในลักษณะโค้งไป

พระคเณศจากตวลผักกิน ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครแบบพนมดา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒
Pre-Angkorian standing image found at Tuol Phak Kin. Bronze. Phanom Da. 7th century A.D.

พระคเณศจากอังดอนโต หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา
Pre-Angkorian standing Gaṇeśa. Post 8th century A.D.

ทางใดทางหนึ่ง หรือม้วนขึ้น[๓๒]

กลุ่มรูปเคารพพระคเณศในศิลปะเขมร ในที่นี้จะกล่าวโดยแยกออกเป็น ๒ กลุ่มตามลักษณะ คือ

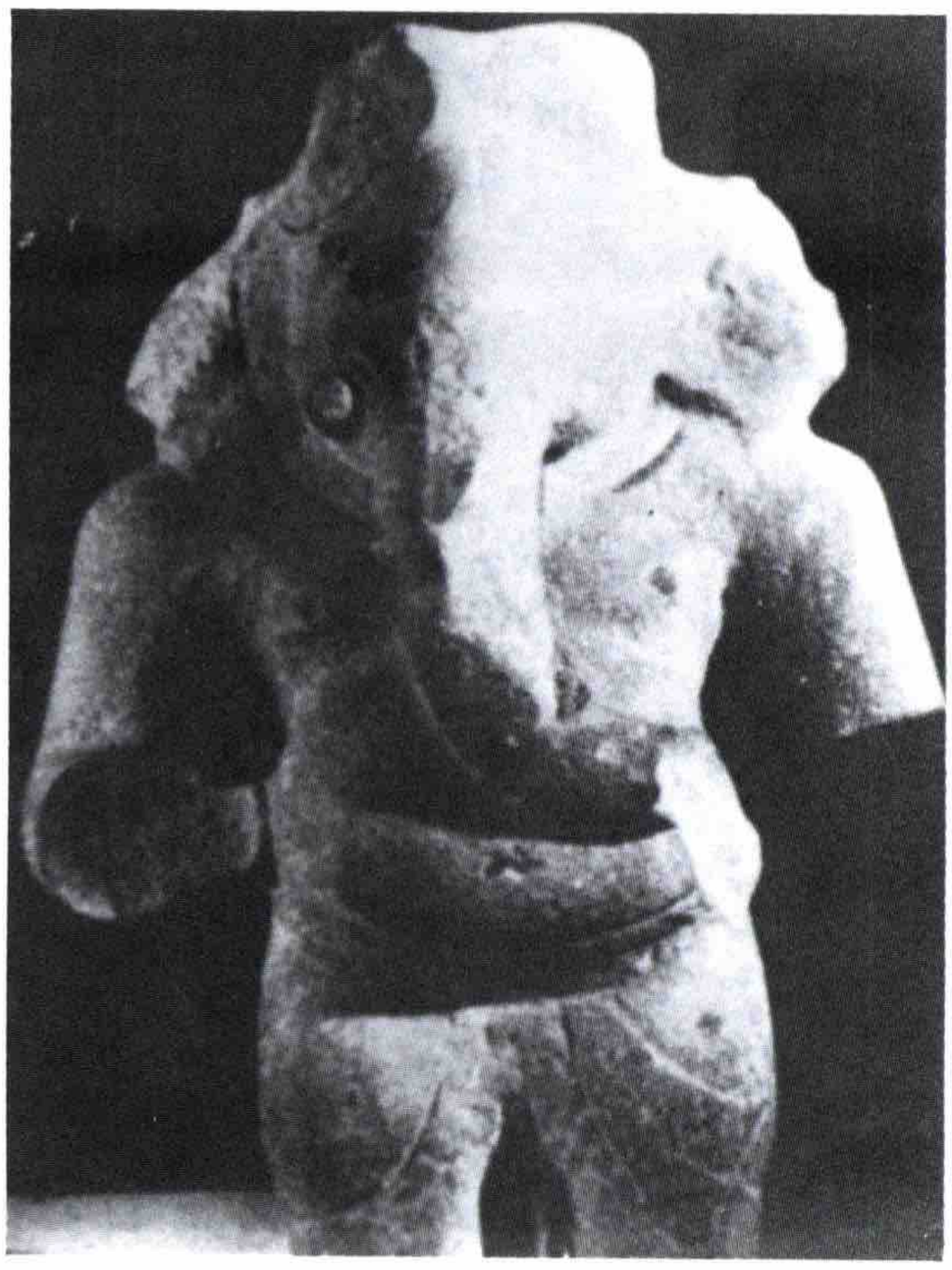
๑. ลักษณะรูปเคารพพระคเณศสมัยก่อนเมืองพระนคร มักจะสร้างตามแบบอินเดีย คือ กำลังใช้งวงหยิบขนมที่วางอยู่ในพระหัตถ์ข้างใดข้างหนึ่ง ไม่มีเครื่องประดับเศียร แต่พอถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ รูปเคารพพระคเณศก็จะปรากฏเครื่องประดับเศียร คือสวมกรัณฑมุกุฏ ข้างบนเป็นอุษณีษะรูปก้นหอยเหมือนกับรูปเคารพแบบอยุธยา และจาม ส่วนมากจะอยู่ในลักษณะเปลือยถึงเอว สวมกรองศอ และสายยัชโญปวีต สวมเข็มขัดเพียงเส้นเดียวเหนือผ้าสมพตที่เป็นจีบรอบมีความยาวถึงพระชาน[๓๓]

ในพิพิธภัณฑ์พนมเปญมีประติมากรรมรูปพระคเณศที่น่าสนใจอยู่ ๒ องค์ องค์ที่หนึ่งคือ พระคเณศจากตวลผักกิน (Tuol Pheak Kin) พระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิอย่างห่ลวม ๆ แค่ข้อพระบาทในลักษณะพระบาทขวาทับพระบาทซ้าย อันเป็นสัญลักษณ์เฉพาะอย่างหนึ่งของพระคเณศในศิลปะเขมร ทรงมี ๒ กร หัตถ์ขวาถือวัตถุอย่างหนึ่งวางบนพระชานุ หัตถ์ซ้ายยกขึ้นระดับบั้นพระองค์อยู่ในท่าถือถ้วยขนม ซึ่งพบโดยทั่วไปในพระคเณศแบบอินเดีย เศียรจมอยู่ระหว่างไหล่คล้ายกับที่พบในรูปเคารพพระคเณศจากสิงหส่าหรีในชวา งวงคดโค้งในลักษณะแปลกเพื่อที่จะหยิบขนมจากถ้วยในพระหัตถ์ซ้ายซึ่งยกขึ้น พระกรรณใหญ่ผิดปกติ ที่พระนลาฏมีเนตรที่สาม แม้ประติมากรรมชิ้นนี้จะทำขึ้นอย่างหยาบ ๆ ไม่มีรายละเอียดแต่ก็แสดงถึงความมีอำนาจและมีชีวิตจิตใจ[๓๔]

ดูปองค์ (Dupont) ได้เสนอว่า จากลักษณะของรูปแบบทางศิลปะ พระคเณศองค์นี้มีลักษณะของศิลปะแบบพนมดา[๓๕] ซึ่งมีอายุราวตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พระคเณศอีกองค์หนึ่งมาจากตวลอังดอนโต (Tuol Ang Don Teau) เป็นพระคเณศประทับยืน มี ๔ กร ถือจักรและสังข์ในสองหัตถ์บน สองหัตถ์ล่างถืองาและถ้วยขนม จากลักษณะของเครื่องแต่งองค์คงมีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๓[๓๖]

พระคเณศจากตริตอน ศิลปะแบบกำพงพระ สมัยก่อนเมืองพระนคร
Gaṇeśa from Triton.Kampongpra, Pre-Angkorian Period.

พระคเณศออกแก้ว ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓
Gaṇeśa from Oc-Éo. 7th-8th century A.D.

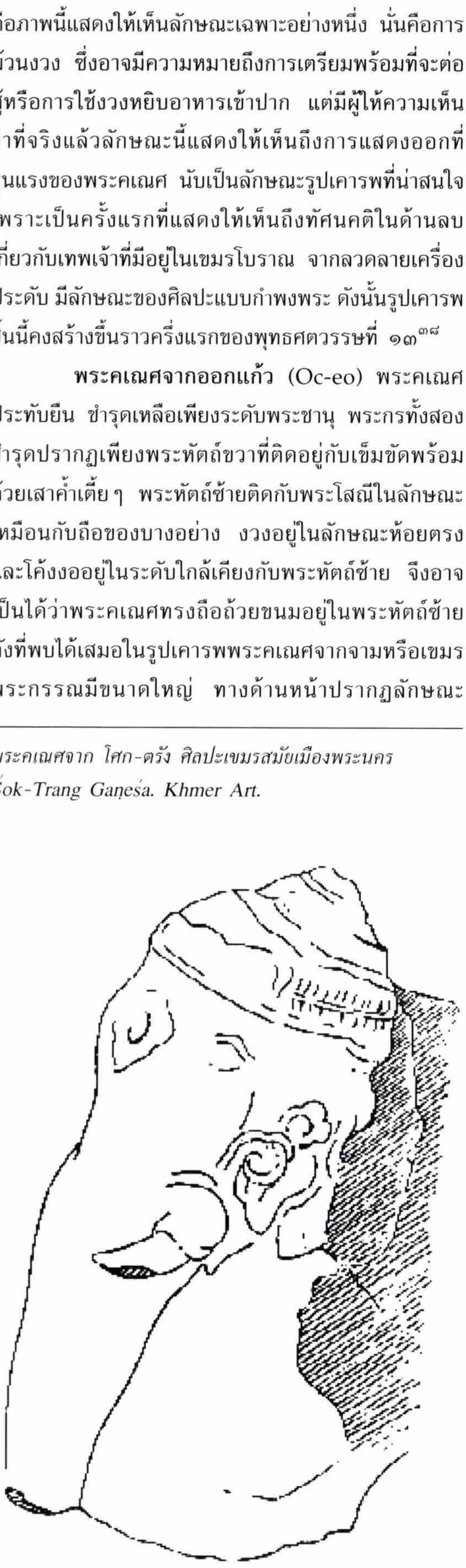
พระคเณศจากบาสัก ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์
Gaṇeśa from Bāsak.

พระคเณศจากตริตอน (Triton) ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์รอชฟอร์-ซูร์-แมร์ (Rochefort-sur-Mer) ในประเทศฝรั่งเศส เทวรูปองค์นี้คงมาจากปราสาทนักตาหรือผิเผียกะเนส ซึ่งหมายถึงการกล่าวสรรเสริญพระคเณศ[๓๗] นับเป็นประติมากรรมพระคเณศที่ใหญ่ที่สุดในอินโดจีนคือสูง ๑.๓๒ เมตร (จากเศียรถึงเข่า ถ้าตลอดองค์ก็คงสูงประมาณ ๑.๙๐ เมตร) มีลักษณะเป็นธรรมชาติในท่าประทับยืน มี ๒ กร หัตถ์ขวาถือลูกประคำ หัตถ์ซ้ายถือคนโทปากแคบ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับสัญลักษณ์ของพระศิวะจากกำพงจามเก่า (Kompong Cham Kau) ในพิพิธภัณฑ์พนมเปญ พระคเณศทรงอาภรณ์เรียบสั้น คาดทับด้วยเข็มขัดถักคล้ายกับพระคเณศจามที่มิซอน อี ๕ ต่ำจากเข็มขัดลงไปคาดด้วยผ้าคาดพุงเป็นริ้วขนาน แต่ละริ้วจะดึงชายผ้าห้อยลง

มาทางด้านหน้า จากลักษณะของอาภรณ์และผ้าคาดพุงนี้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับศิลปะจาม ที่น่าสนใจที่สุดคือภาพนี้แสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่ง นั่นคือการม้วนงวง ซึ่งอาจมีความหมายถึงการเตรียมพร้อมที่จะต่อสู้หรือการใช้งวงหยิบอาหารเข้าปาก แต่มีผู้ให้ความเห็นว่าที่จริงแล้วลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงการแสดงออกที่รุนแรงของพระคเณศ นับเป็นลักษณะรูปเคารพที่น่าสนใจ เพราะเป็นครั้งแรกที่แสดงให้เห็นถึงทัศนคติในด้านลบเกี่ยวกับเทพเจ้าที่มีอยู่ในเขมรโบราณ จากลวดลายเครื่องประดับ มีลักษณะของศิลปะแบบกำพงพระ ดังนั้นรูปเคารพชิ้นนี้คงสร้างขึ้นราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๓[๓๘]

พระคเณศจากออกแก้ว (Oc-eo) พระคเณศประทับยืน ชำรุดเหลือเพียงระดับพระชานุ พระกรทั้งสองชำรุดปรากฏเพียงพระหัตถ์ขวาที่ติดอยู่กับเข็มขัดพร้อมด้วยเสาค้ำเตี้ย ๆ พระหัตถ์ซ้ายติดกับพระโสณีในลักษณะเหมือนกับถือของบางอย่าง งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงและโค้งงออยู่ในระดับใกล้เคียงกับพระหัตถ์ซ้าย จึงอาจเป็นได้ว่าพระคเณศทรงถือถ้วยขนมอยู่ในพระหัตถ์ซ้าย ดังที่พบได้เสมอในรูปเคารพพระคเณศจากจามหรือเขมร พระกรรณมีขนาดใหญ่ ทางด้านหน้าปรากฏลักษณะ

พระคเณศจาก โศก-ตรัง ศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร
Śok-Trang Gaṇeśa. Khmer Art.

พระคเณศจากสระห์ ตะเสต ศิลปะเขมรสมัยบายน
Seated Gaṇeśa from Sraḥ Taset. Bayon style.

ตระพองของช้างได้ชัดเจน มีลวดลายประดับรูปวงกลมแบ่งด้วยเส้นตั้ง พระเนตรมีลักษณะยาวรี งาเหลือเพียงงาขวาข้างเดียว ทรงกรองศอ ทรงผ้าสมพตสั้น ขอบบนเว้าลง ที่หน้าท้องคาดทับด้วยเข็มขัด ชายผ้าห้อยย้อยลงมาที่ต้นขาและคลี่ออกเป็นรูปพัดอยู่เหนือเข็มขัด จากลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ ประติมากรรมรูปพระคเณศองค์นี้คงมีอายุอยู่ในราวตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ถึงตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ ๑๓[๓๙]

๒. ลักษณะรูปเคารพพระคเณศสมัยเมืองพระนคร รูปเคารพของพระคเณศในสมัยเมืองพระนครพบเป็นจำนวนมากตั้งแต่ในศิลปะแบบเกาะแกร์ จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ บางครั้งดูแข็งกระด้างไม่มีชีวิตจิตใจแต่ก็เป็นไปตามแบบศิลปะในขณะนั้นมากกว่าที่จะแสดงถึงความเสื่อม รูปเคารพพระคเณศในสมัยเมืองพระนครมีลักษณะคล้ายมนุษย์ยิ่งขึ้น ลักษณะที่เป็นธรรมชาติคล้าย

สัตว์จริง ๆ ได้ค่อย ๆ ลดน้อยลง ท่าประทับนั่งคล้ายกับท่านั่งของเทพองค์อื่น ๆ ทรงมงกุฎและเครื่องอาภรณ์โดยทั่ว ๆ ไป ในสมัยเมืองพระนครนี้รูปเคารพพระคเณศจะมีลักษณะเป็นแบบเขมร คือมีลักษณะเฉพาะตัว (ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว) แต่ก็ยังแสดงถึงประเพณีตามแบบอินเดียอยู่[๔๐]

ตัวอย่างของรูปเคารพพระคเณศสมัยเมืองพระนคร ได้แก่ เทวรูปพระคเณศ ๒ กร มาจากบาสัก (Bāsak) เป็นศิลปะแบบเกาะแกร์ ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย พระหัตถ์ขวาถืองาหัก พระหัตถ์ซ้ายถือขนมโมทกะ งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง ไม่ได้วางอยู่ในพระหัตถ์ที่ถือตามแบบประเพณีดั้งเดิม นอกจากนี้ก็มีรูปเคารพพระคเณศจากโศก-ตรัง (Sô c -trang) ซึ่งสันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยเมืองพระนครเช่นกัน มีลักษณะที่น่าสนใจคือ ส่วนเหนืองาขึ้นไปมีลวดลายสลักอยู่ ซึ่งไม่สามารถตีความได้ รอบ ๆ พระเนตรก็มีการสลักลวดลายเป็นเส้นบาง ๆ เช่นกัน ที่ตระพองมีลวดลายรูปขนมเปียกปูน[๔๑] (ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นส่วนของเครื่องประดับที่เรียกว่า ปกตระพอง) สำหรับในศิลปะแบบนครวัดก็มีเทวรูปพระคเณศ ๘ กร ที่สลักอยู่บนภูเขาที่พุงเกงกัง (Pung Keng Kang) ในปลายสมัยเมืองพระนครก็มีเทวรูปพระคเณศที่ปราสาทสรังเค (Srange) เป็นเทวรูปที่ยืนอิงแผ่นหลัง มี ๓ เศียร ๖ กร และพระคเณศสมัยบายนจากสระห์ ตะเสต (Srah Taset) เป็นต้น

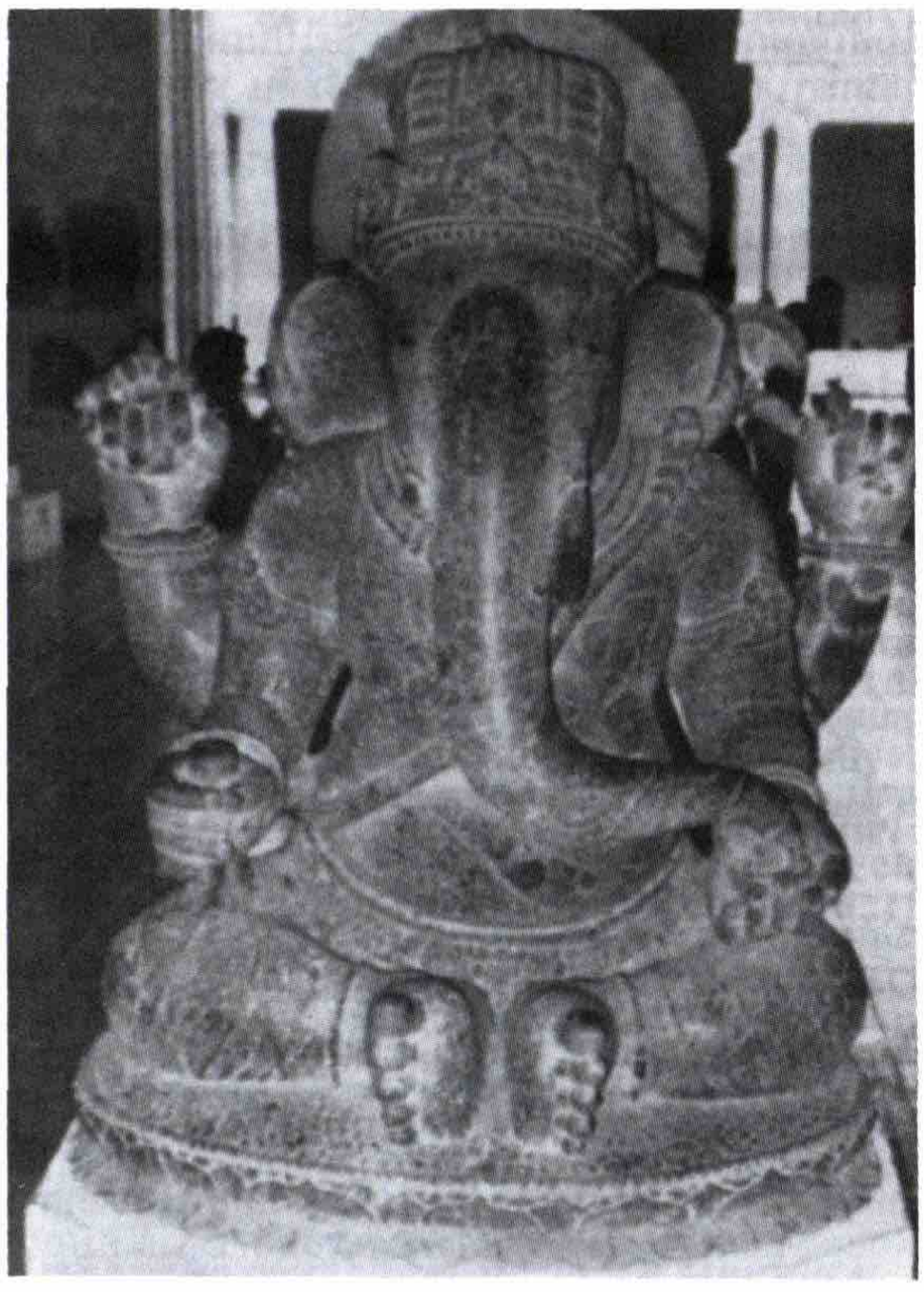
พระคเณศจากจันทิปะริกสิต บนที่ราบสูงเดียง ชวาภาคกลาง
Seated Gaṇeśa from Tjaṇḍi Pariksit, Dieng plateau, Java.

อินโดนีเซีย

ประวัติศาสตร์อินโดนีเซียเริ่มขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ โดยได้รับอารยธรรมจากอินเดีย เนื่องจากหมู่เกาะอินโดนีเซียนั้นอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมระหว่างเส้นทางการค้าและการเผยแพร่ศาสนาจากอินเดียไปยังจีน อารยธรรมอินเดียนั้นมาจากแทบทุกภาคของประเทศอินเดีย เช่น *ภาคใต้ ภาคตะวันตก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ* ของบริเวณแคว้นเบงกอล เป็นต้น หลักฐานที่แน่นอนเกี่ยวกับอารยธรรมอินเดียก็คือ จารึกภาษาสันสกฤตซึ่งค้นพบในภาคตะวันตกของเกาะชวา และที่เกาะบอร์เนียว เป็นจารึกซึ่งใช้ตัวอักษรอินเดียฝ่ายใต้สมัยราชวงศ์ปัลลวะ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๒[๔๒]

ศาสนาพราหมณ์ได้เข้าสู่ชวาพร้อม ๆ กับอารยธรรมอินเดียตั้งแต่ช่วงแรก ๆ คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมา แต่มารุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ สมัยราชวงศ์มะตะรามในชวาภาคกลาง และในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๒๑ สมัยราชวงศ์สิงหส่าหรีและราชวงศ์มัชปาหิตในชวาภาคตะวันออก[๔๓] ลัทธิไศวนิกายเป็นที่นิยมมากกว่าไวษณพนิกาย

ศิลปะอินโดนีเซียส่วนใหญ่เป็นศิลปะเนื่องในศาสนาทั้งศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ในชวาภาคกลางเจริญขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕ มีอิทธิพลศิลปะอินเดียค่อนข้างสูง แต่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเองในช่วงหลัง มีทั้งศิลปะเนื่องในพุทธศาสนามหายาน ภายใต้การนำของราชวงศ์ไศเลนทร์ (ราว พ.ศ. ๑๓๐๐-๑๔๐๐) และศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายภายใต้การนำของราชวงศ์มะตะรามในช่วงต่อมา ศาสนสถานที่น่าสนใจได้แก่ จันทิเมนดุต จันทิปะวน และบุโรพุทโธ ซึ่งเป็นพุทธสถานที่สำคัญที่สุดในศิลปะชวาภาคกลาง สร้างขึ้นโดยราชวงศ์ไศเลนทร์ผู้อุปถัมภ์ศาสนาพุทธมหายานในราวพ.ศ. ๑๓๕๐ รวมทั้งจันทิกะละสัน พุทธสถานที่งามที่สุดแห่งหนึ่งในศิลปะชวาภาคกลาง สำหรับเทวสถานที่น่า

พระคเณศจากจันทิบานน ศิลปะชวาภาคกลาง
Gaṇeśa from Tjaṇḍi Bānon. Central Javanese Art.

สนใจในศิลปะชวาภาคกลางได้แก่ เทวาลัยบนที่ราบสูงเดียงทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชวาภาคกลาง จันทิภีมะเทวาลัยโลโรจงกรัง หรือปรัมบะนัม ซึ่งสร้างขึ้นในตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และจันทิบานนเป็นต้น สำหรับศิลปะอินเดียที่มีอิทธิพลต่อศิลปกรรมในชวาภาคกลางนี้ ได้แก่ ศิลปะอมราวดี ศิลปะคุปตะ และหลังคุปตะ ศิลปะแบบปัลลวะ และอิทธิพลศิลปะปาละ - เสนะ ทางตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย[๔๔]

ในชวาภาคตะวันออกนั้น ได้กล่าวมาแล้วว่าศาสนาพราหมณ์ได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๒๑ โดยเฉพาะในสมัยราชวงศ์สิงหส่าหรี (พ.ศ. ๑๗๖๕-๑๘๓๕) และราชวงศ์มัชปาหิต (พ.ศ. ๑๘๓๖-๒๐๕๖ หรือ ๒๐๗๑) ศิลปกรรมส่วนใหญ่มีลักษณะพื้นเมืองมากขึ้นและมีอิทธิพลจีนเข้ามาผสม ศาสนสถานที่สำคัญได้แก่ จันทิกิดาล ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองมาลัง จันทิสิงหส่าหรี ซึ่งสร้างขึ้นราวตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ ๑๙ จันทิปะนะตะรัน ซึ่งเป็นศาสนสถานที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกของเกาะชวา สร้างอุทิศถวายแด่พระอิศวร

พระคเณศจากบารา เมืองบลิตาร์ มีจารึกว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๘๒ ศิลปะชวาภาคตะวันออก
Seated image from Bārā. Eastern Java.

รูปเคารพพระคเณศในศิลปะชวา ประติมากรรมในศาสนาฮินดูในชวานั้น ส่วนใหญ่ก็เนื่องในลัทธิไศวนิกาย อันได้แก่ศิวลึงค์ซึ่งนิยมใช้เป็นสัญลักษณ์แทนรูปพระศิวะ รูปเคารพพระศิวะ ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น มหากาล พระอคัสตยะ หรือศิวคุรุ แต่ที่นิยมคือ พระศิวะมหาเทพ ซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นเทพผู้ทรงอำนาจเหนือเทพทั้งปวง นอกจากนี้ก็มีบรรดาเทพีต่าง ๆ ที่ได้รับการนิยมนับถือมากที่สุด คือ พระนางปารวตีชายาของพระอิศวรในรูปแบบของเทพีทุรคาที่มี ๘ กร พระนางทรงเป็นตัวแทนของแสงสว่างและความดี[๔๕] สำหรับประติมากรรมรูปพระคเณศนั้นก็เป็นที่นิยมเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในศิลปะชวาภาคกลาง พระคเณศในศิลปะชวาส่วนใหญ่สลักจากหิน ในช่วงต้นมักเลียนแบบพระคเณศในศิลปะอินเดีย แต่มีลักษณะเฉพาะ คือ ท่านั่งแยกพระชงฆ์ทั้งสองห่างกันมาก ฝ่าพระบาททั้งสองข้างชิดกัน หรือเกือบชิดกัน ตัวอย่างเช่น พระคเณศที่จันทิบานน ในศิลปะชวาภาคกลางมี ๔ กร ทรงถือลูกประคำ เศษงาข้างขวาที่หัก ถ้วยขนมและแส้ ลักษณะยังคงแสดงท่าทางสงบเสงี่ยมอยู่มาก อันเป็นลักษณะของพระคเณศในศิลปะชวาสมัยแรกซึ่งยังคงรักษาสุนทรียภาพแบบอินเดียสมัยคุปตะ คือบ่าใหญ่ เอวเล็ก ใบหน้าแสดงความเมตตากรุณา เครื่องอาภรณ์ยังมีน้อย[๔๖] ในสมัยหลังนิยมทำรูปกะโหลกศีรษะเป็นเครื่องประดับรวมทั้งรอบ ๆ บัลลังก์ด้วย ตัวอย่างเช่น พระคเณศศิลาจากบารา ทางทิศใต้ของเมืองบลิตาร์ ทางใต้ของเกาะชวาภาคตะวันออกมีจารึกอยู่บนฐานกล่าวว่าพระคเณศองค์นี้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๘๒ ในราชวงศ์สิงหส่าหรีตอนต้น พระคเณศทรงถือเศษงา แส้ ขวาน และภาชนะทำด้วยกะโหลกศีรษะ ที่ฐานด้านหน้าก็มีกะโหลกศีรษะประดับอยู่อีกด้วย ทางด้านหลังมีหน้ากาลขนาดใหญ่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะพื้นเมืองของชวา หน้ากาลนี้มีลักษณะของหน้ากาลที่พบในบาหลีปัจจุบัน คือ มีเขี้ยวใหญ่ และมีลิ้นยาว แขนของพระคเณศก็ใช้เป็นแขนของหน้ากาลเบื้องหลังด้วย ประติมากรรมพระคเณศอีกชิ้นหนึ่งที่แสดงถึงลักษณะศิลปกรรมของชวาตะวันออก ซึ่งเป็นศิลปะชวาในช่วงหลัง คือพระคเณศจากจันทิสิงหส่าหรี ซึ่งสร้างขึ้นราวตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ ๑๙[๔๗] ประดิษฐานอยู่ในห้องเล็กทางทิศตะวันออกของจันทิแห่งนี้ มีศิวลึงค์ประดิษฐานอยู่ในห้องกลางของฐานชั้นล่าง พระคเณศองค์นี้มีลักษณะอิทธิพลศิลปะปาละของอินเดีย คือมีแผ่นเบื้องหลังหรือประภามณฑล พระหัตถ์หลังถือลูกประคำ และขวาน หรือขอช้าง อยู่ติดกับประภามณฑล ทรงเครื่องประดับมาก ที่สำคัญคือ มีกะโหลกศีรษะประดับรอบฐาน และถ้วย

พระคเณศจากจันทิสิงหส่าหรี ศิลปะชวาตะวันออก ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙

Gaṇeśa from Tjaṇḍi Singasārī. Eastern Java. 14th century A.D.

ประติมากรรมพระคเณศ ถูกเปลี่ยนแปลงพระพักตร์เป็นหน้ามนุษย์

Human-faced statue changed from Gaṇeśa'eliphant-facde.

ประติมากรรมพระคเณศ เปลี่ยนแปลงพระพักตร์เป็นพระอศัสตยะ
Agastaya image changed from Gaṇeśa image.

พระคเณศศิลา ศิลปะชวาภาคตะวันออก จากพิพิธภัณฑ์เดอลอม ปารีส
Stone Gaṇeśa, Eastern Javanese Art. Musée de L'Homme.

กะโหลกที่ถืออยู่ในพระหัตถ์ซ้ายล่าง ลักษณะนี้นับเป็นลักษณะเฉพาะของพระคเณศในศิลปะชวา โดยเฉพาะทางภาคตะวันออกซึ่งจะให้อิทธิพลต่อรูปเคารพพระคเณศที่พบในประเทศไทยในช่วงหลังลงมา

อนึ่งในพิพิธภัณฑ์เดอลอม (Musée de l' Homme) กรุงปารีส มีเทวรูปโบราณที่ได้จากประเทศอินโดนีเซีย ซึ่งนักวิชาการฝรั่งเศสนำมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๘ "ส่วนใหญ่เป็นรูปพระคเณศ ซึ่งแปลกไปจากที่พบโดยทั่วไป คือการเปลี่ยนแปลงส่วนใบหน้าให้เป็นหน้ามนุษย์ หรือฤาษีหรือเค้าหน้าของพระอคัสตยะ (พระศิวะปางเสวยชาติเป็นพระเทพครู)"[๔๘] ที่เห็นได้ชัดเจน เช่น เทวรูปหมายเลข ๘๘.๔๗.๖ ได้มาจากชวา ศิลปะแบบชวาภาคตะวันออกกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ และอีกองค์หนึ่งคือ เทวรูปหมายเลข ๙๙.๑๕๐.๕ ได้มาจากบาหลี ซึ่งทั้งสององค์นี้มีลักษณะทางประติมานวิทยาของพระคเณศที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ ท่านั่งงอพระชงฆ์หันฝ่าพระบาทเข้าหากันจนชิด หรือเกือบชิดกัน ซึ่งเป็นแบบการนั่งโดยเฉพาะของพระคเณศแบบชวา สิ่งของที่ถือในพระหัตถ์ได้แก่ ก้อนขนมโมทกะ งาหัก ขวาน ลูกประคำ หรือบ่วงบาศ ส่วนลักษณะที่ถูกแก้ไขไปจากลักษณะเดิมของพระคเณศ คือ พระพักตร์ในเทวรูปหมายเลข ๘๘.๔๗.๖ และลักษณะของพระพักตร์และงวงช้างที่ถูกดัดแปลงเป็นพระมัสสุ ในเทวรูปหมายเลขที่ ๙๙.๑๕๐.๕ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในบรรดาเทวรูปในพิพิธภัณฑ์เดอลอมเหล่านั้น ก็มีรูปพระคเณศศิลาที่สมบูรณ์อยู่องค์หนึ่งได้แก่ พระคเณศ หมายเลข ๘๕.๔๗.๗ ได้มาจากชวา ศิลปะชวาภาคตะวันออกอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ สูง ๕๑ เซนติเมตร ทรงประทับนั่งหันฝ่าพระบาทเข้าหากันบนปัทมาสนะบัวคว่ำบัวหงาย มี ๔ กร ของที่ถือในพระหัตถ์ทั้งสี่ได้แก่ ขนมโมทกะในพระหัตถ์ซ้ายล่าง ซึ่งมีงวงมาแตะอยู่ งาหักในพระหัตถ์ขวาล่าง อังกุศะในพระหัตถ์ซ้ายบน และขวานในพระหัตถ์ขวาบน สวมสายยัชโญปวีต และทรงกรัณฑมุกุฏ

เชิงอรรถ

๑. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึงพ.ศ. ๒๐๐๐** คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยจัดพิมพ์, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๒), หน้า ๕.

๒. **เรื่องเดียวกัน,** หน้า ๖-๙.

๓. ผาสุข อินทราวุธ, "อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย," **เอกสารประกอบการบรรยายการอบรมมัคคุเทศก์รุ่นที่ ๗** (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), หน้า ฌ-๒๙.

๔. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **เรื่องเดิม,** หน้า ๑๑.

๕. **เรื่องเดียวกัน,** หน้า ๑๙.

๖. Alice Getty, Ganesa (New Delhi: Mehta Offset Works, 1971), p.46

๗. Nihar Ranjan Ray, **Brahmanical Gods in Burma** (Calcutta: Calcutta University Press, 1932), pp.8-9.

๘. Gordon H. Luce, **Old Burma and Early Pagan** Vol.1 (Germany: J.J. Augustin, 1969), p.205.

๙. **Ibid.,** p.206.

๑๐. Nihar Ranjan Ray, **op. cit.,** p.69.

๑๑. Gordon H. Luce, **loc. cit.**

๑๒. Nihar Ranjan Ray, **op. cit.,** p.68.

๑๓. **Ibid.,** p.16.

๑๔. Gordon H. Luce, **op. cit.,** pp.204-205.

๑๕. Nihar Ranjan Ray, **op. cit.,** p.73.

๑๖. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **เรื่องเดิม,** หน้า ๑๑๘.

๑๗. Alice Getty, **op. cit.,** p.54.

๑๘. **Ibid.,** p.51.

๑๙. Jean Boisselier, **La Statuaire du Champa** (Limoges: Bontemps, 1963), p.47.

๒๐. **Ibid.,** p.48.

๒๑. **Ibid.,**

๒๒. Jean Boisselier, **op. cit.,** p.57.

๒๓. Alice Getty, **op. cit.,** p.52.

๒๔. **Ibid.,**

๒๕. Jean Boisselier, **op. cit.,** p.58.

๒๖. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปะขอม** เล่ม ๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓), หน้า ๑-๗.

๒๗. **เรื่องเดิม,** หน้า ๓๒.

๒๘. **เรื่องเดิม,** หน้า ๓๕.

๒๙. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมเณศ, ๒๕๑๙), หน้า ๙๙.

๓๐. **Ibid.,** p.48.

๓๑. Alice Getty, **op. cit.,** p.49.

๓๒. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, เรื่องเดิม.

๓๓. **เรื่องเดียวกัน.**

๓๔. Alice Getty, **op. cit.,** pp.49-50.

๓๕. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ประติมากรรมขอม** (กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๒.

๓๖. เรื่องเดิม.

๓๗. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม,** หน้า ๑๐๒.

๓๘. Louis Malleret, **L'Archeologic du Delta du Mekhong,** Tome Premier Texte (Paris, Imprimerie Nationale, 1959), pp.415-416.

๓๙. **Ibid.,**

๔๐. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **เรื่องเดิม,** หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

๔๑. Louis Malleret, **op. cit.,** p.417.

๔๒. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปะอินโดนีเซียสมัยโบราณ** (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๑.

๔๓. **เรื่องเดิม,** หน้า ๕๕-๕๗.

๔๔. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **เรื่องเดิม,** หน้า ๓๐-๓๖.

๔๕. พเยาว์ นาคเวก, "เทพีทุรคาในเอเชียอาคเนย์," วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบันฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๒๖, หน้า ๔๒.

๔๖. ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, **เรื่องเดิม,** หน้า ๓๑.

๔๗. **เรื่องเดิม,** หน้า ๕๕.

๔๘. อมรา ศรีสุชาติ, "รายงานการฝึกอบรมศึกษาทางโบราณคดี ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส," ๒๕๒๘, หน้า ๓, (เอกสารอัดสำเนา).

พระคณปติหรือพระคเณศ ศิลปะชวาตะวันออก พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้มาจากจัณฑีสิงหล่าหรี อินโดนีเซีย
Gaṇapati or Gaṇeśa. Eastern Javanese Art, 10th - 11th century A.D.
A gift to King Rama V from Tjandi Singasari. Phra Nakhon National Museum.

พระคณปติ ศิลปะชวาตะวันออก พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

Gaṇapati Eastern Javanese Art, 11th - 12th century A.D. Phra Nakhon National Museum.

พระคณปติ (พระคเณศ)

จากจันทิสิงหส่าหรี เกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย
ศิลปะชวาภาคตะวันออก พุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖
รัฐบาลฮอลันดาที่เกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย ทูลเกล้าฯ ถวาย

พระคณปติหรือพระคเณศ ศิลปะชวาตะวันออก พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

Gaṇapati or Eastern Javanese Art, 10th - 11th century A.D. Phra Nakhon National Museum.

๓ คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ในประเทศไทยจากหลักฐานทางเอกสารและโบราณคดี

หลักฐานทางศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย

ดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ แต่ก่อนเคยเป็นที่อาศัยของชนชาติมอญ ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมแบบทวารวดีมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เมื่อถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ชนชาติขอมได้เข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองละโว้ (ลพบุรี) และได้ขยายอำนาจขึ้นไปจนถึงเขตแดนของอาณาจักรหริภุญชัย (ลำพูน) ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗

ชนชาติไทยได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ คือมีการเล่าถึงทาส หรือเชลยศึกชาวสยามอยู่ในจารึกของชนชาติจามที่ปราสาทโพนคร ณ เมืองญาตรัง ประเทศเวียดนาม และในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในภาพสลักบนผนังระเบียงทิศใต้ของปราสาทนครวัดก็มีภาพกลุ่มนักรบ ซึ่งแต่งตัวต่างไปจากกองทหารเขมร มีจารึกสั้นๆ ๒ แห่ง กล่าวว่า กลุ่มนักรบนี้คือ ชาวสยาม[๑]

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ชนชาติไทยซึ่งได้ตั้งหลักแหล่งมาเป็นเวลานานแล้ว บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนกลาง ที่ซึ่งมีร่องรอยของขอมปรากฏอยู่ที่เมืองสุโขทัยและศรีสัชนาลัย หรือสวรรคโลกมาแต่ก่อน ก็ได้ทำการยึดอำนาจจากขอม และตั้งตนเป็นอิสระได้ในที่สุดในราวตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ศาสนาพราหมณ์ซึ่งเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ได้เจริญอยู่ในดินแดนประเทศไทยก่อนหน้าที่ไทยจะเข้าครอบครองนานแล้ว โดยทางภาคกลางของประเทศไทยนั้น ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์ โดยผ่านเข้ามาทางเขมร ซึ่งมีอิทธิพลทั้งทางการเมืองและทางศิลปะอยู่ในดินแดนแถบนี้มาก่อน เขมรนั้นได้รับอิทธิพลอินเดียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือ ๗ แล้ว (คืออาณาจักรฟูนัน) อิทธิพลศาสนาพราหมณ์จากเขมรได้ครอบคลุมทั้งบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทย ในขณะเดียวกันวัฒนธรรมแบบทวารวดีกำลังเจริญอยู่ทางภาคกลางราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ โดยได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะแบบคุปตะในประเทศอินเดีย

สำหรับทางภาคใต้นั้นก็ได้รับอิทธิพลอินเดียเช่นกัน เป็นอิทธิพลจากอินเดียโดยตรงตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ ศาสนาพราหมณ์นั้นคงนับถือกันแต่เพียงชนชั้นสูง และเป็นศาสนาของทางราชการส่วนประชาชนคงจะนับถือพุทธ-ศาสนา หรืออาจจะนับถือทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ เพราะชาวพื้นเมืองยังมีความเชื่อถือดั้งเดิมเกี่ยวกับผีสางเทวดาซึ่งเข้ากันได้ดีกับการนับถือพระเป็นเจ้าของพราหมณ์

คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ในประเทศไทยจากหลักฐานทางเอกสาร

หลักฐานทางเอกสารในที่นี้ หมายถึงหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ไม่ว่าจะปรากฏในรูปของศิลาจารึก,จารึกบนวัสดุอื่นใด, ตำนาน, จดหมาย-เหตุ หรือพงศาวดาร เป็นต้น ประสงค์ที่จะแยกออกมาโดยเฉพาะจากหลักฐานทางโบราณคดีที่มุ่งหมายถึงประติมากรรมรูปเคารพ แม้ว่าตามความเป็นจริงแล้ว เราจัดหลักฐานทางเอกสารเป็นหลักฐานทางโบราณคดีด้วย

หลักฐานทางเอกสารสมัยก่อนที่ไทยจะเข้าครอบ-ครองดินแดนที่เป็นประเทศไทย ในปัจจุบันอาจศึกษาได้จากศิลาจารึกเป็นส่วนใหญ่ จารึกเหล่านี้โดยมากใช้อักษรอินเดียโบราณ เช่น อักษรพราหมี, อักษรเทวนาครี, อักษรอินเดียสมัยปัลลวะ เป็นต้น ต่อมาจึงปรากฏมีอักษรขอม,อักษรมอญโบราณ และอักษรไทยในสมัยหลัง (พุทธ-ศตวรรษที่ ๑๙) ภาษาที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นภาษาบาลี, สัน-สกฤต, มอญ, เขมร และไทย

จากการศึกษาจารึกที่มีอยู่ในสมัยก่อนไทย ซึ่งกรมศิลปากรได้รวบรวมไว้ในประชุมศิลาจารึกภาคต่าง ๆ ดังเช่น ประชุมจารึกภาคที่ ๒ จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ ไม่ปรากฏที่กล่าวถึงพระคเณศอย่างเด่นชัด มีแต่กล่าวถึงร่องรอยศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏอยู่ในดินแดนนี้ ทั้งที่เนื่องในไศวนิกายและไวษณพนิกายหรือเป็นเรื่องราวในพุทธศาสนา แต่จารึกที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งขณะนั้นได้รับอิทธิพลเขมร บางหลักมีการกล่าวถึงพระพิฆเนศวร์ เช่น จารึกอุบมุง จ. อุบลราชธานี กล่าวถึงการถวายข้าวแด่พระพิฆเนศวร์ และจารึกสด๊กก๊อกธม ๒ จ. ปราจีนบุรี กล่าวถึงชื่อ “คเณศวระ” (ดูรายละเอียดในกรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ อักษรขอม, ๒๕๒๙)

สมัยสุโขทัย

กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง ทั้งทางด้านการปกครองและวัฒนธรรมความเป็นอยู่ ทรงสนพระทัยในการศาสนาทั้งพระพุทธศาสนาที่พึ่งรับเอาลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาซึ่งได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย จนกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงพระองค์หนึ่ง คือพระยาลิไทย ทรงนิพนธ์วรรณกรรมทางพุทธศาสนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง ด้วยความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า แต่ในขณะเดียวกันกษัตริย์พระร่วงทุกพระองค์ก็ทรงเอาพระทัยใส่และเอาธุระในศาสนาพราหมณ์ด้วย เนื่องจากศาสนาพราหมณ์นั้นมีส่วนส่ง-เสริมในการปกครอง ในราชสำนักมีพราหมณ์ มีตำแหน่งพระศรีมโหสถ พระมหาราชครูเป็นปุโรหิตถวายความรู้วิทยาการนักรบ และวิทยาการของกษัตริย์ มีการประกอบพิธีกรรมตามพระเวท[๒] อันสืบเนื่องมาเป็นพระราชพิธีจนถึงปัจจุบัน มีการสร้างเทวรูปต่าง ๆ ส่วนใหญ่หล่อด้วยสำริด ขนาดเท่าคนจริงหรือใหญ่กว่า[๓]

หลักฐานทางเอกสารสมัยสุโขทัยศึกษาได้จากศิลาจารึก ซึ่งพบตามเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรสุโขทัย เช่น เมืองสุโขทัย สวรรคโลก พิษณุโลก กำแพงเพชร และนครสวรรค์ ส่วนมากเป็นจารึกอักษรไทยและภาษาไทย จากการศึกษาจารึกในสมัยสุโขทัยจากประชุมจารึกภาคที่ ๑ ซึ่งมีด้วยกัน ๑๕ หลัก เราจะเห็นได้ว่ามีหลักฐานที่กล่าวถึงการแพร่หลายของศาสนาพราหมณ์ในสมัยสุโขทัยอย่างชัดเจน เช่น จากศิลาจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ ๒) ดังนี้[๔]

“๓๗ ดกา° พระกฤษณ์พระเจ้าหากประดิษฐา(น)° พระกฤษณ์นั้น คือ ตนพระมหาสามี ศรีศรัทธาราชจุฬามุนีศรีรัตนลัง-

๓๘ กาทีปเป็นเจ้า คือตนพระรามพระนารายณ์เทพจยุติ หากเที่ยวในสงสารภพอันโทลเกิดไปมาแล. เมตไต-”

และที่ปรากฏในจารึกหลักที่ ๔๕ จารึกภาษาไทย ว.ศ. ๗๕๔ (พ.ศ. ๑๙๓๕) อันเป็นเรื่องการทำสัตย์สาบานระหว่างผู้เป็นใหญ่ในกรุงสุโขทัย มีการกล่าวอ้างถึงเทพต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเทพชั้นรอง เช่น พระเพลิง พระวรุณ ท้าวกุเวร เทวดานพเคราะห์ ฯลฯ รวมทั้งตัวละครในคัมภีร์มหาภารตะรามายณะ แต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงพระคเณศเลย[๕]

จากจารึกสุโขทัย เราอาจเห็นร่องรอยการนับถือบูชาพระอิศวร พระวิษณุ และอาจรวมถึงพระพิฆเนศวร์ด้วย ดังเช่นที่ยอร์ช เซเดส์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรม

พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ได้แปลข้อความภาษาเขมรจากศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง อักษรขอมภาษาเขมรจังหวัดสุโขทัย (หลักที่ ๔) มีรายละเอียดแตกต่างกันเล็กน้อยดังนี้

ยอร์ช เซเดส์ : ด้านที่ ๑ ในตอนต้นกล่าวถึงเรื่องพรญาฦๅไทย เสด็จออกจากเมืองศรีสัชนาลัย ไปปราบจลาจลในเมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๑๒๖๙ (พ.ศ. ๑๘๙๐) ที่เกิดจลาจลนั้นจะเป็นด้วยเหตุพรญาเลอไทยพระชนกเพิ่งสิ้นพระชนม์ ครั้งนั้นเมื่อได้เมืองแล้ว พรญาฦๅไทยได้ทำพระราชพิธีราชาภิเษกในกรุงสุโขทัย ตอนที่ ๒ เป็นคำยอพระเกียรติของพรญาฦๅไทยธรรมราชา ตอนนี้ชำรุดเสียมาก แต่สันนิษฐานได้บ้าง เพราะในศิลาจารึกภาษาไทย (หลักที่ ๕) มีเนื้อความอย่างเดียวกันข้างสุดท้ายด้านที่ ๑ กล่าวเรื่องประดิษฐานรูปพระอิศวร พระนารายณ์ พระ (คเณศ) ในเทวาลัยมหาเกษตรที่ป่ามะม่วง[๖]

ส่วนกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ : ทรงแปลได้ความดังนี้ *"...แล้วทรงหล่อรูปพระศรีอาริย์พระองค์หนึ่ง ประดิษฐานไว้ในพระวิหารคตทิศใต้ในอาราม ครั้งหนึ่งตรัสสั่งนายศิลปินนายช่างให้หล่อรูปพระนเรศ พระมเหศวร พระวิษณุกรรม รูปพระสุเมธวรดาบส พระศรีอาริย์ ทั้งห้ารูปนี้ประดิษฐานไว้ในหอเทวาลัย มหาเกษตรพิมาน ไว้เป็นที่นิพัทธบูชา ณ ตำบลป่ามะม่วง..."*[๗]

ทั้งนี้เป็นการตีความของนักปราชญ์ทั้งสองท่าน แต่ถ้าเราพิจารณาจากคำจารึก และคำอ่านในศิลาจารึกแล้วจะไม่ปรากฏชัดเจนนัก ดังนี้[๘]

ด้านที่ ๑

คำจารึก

๕๐. ...รูบพฺระอีศฺวร...พฺระองฺค บิ บริบูรณโหง

๕๑. (๑๒๗๑) ศกฉลู (มฺวย) ทนฺดบ เกด อาษาธ ศุกฺรพาร บูรฺวาษาธ ฤกฺษ นา...

๕๒. ศรีสุรโยนนฺติ กาล สฺดจ ปฺรดิษฺฐา พฺระมเหศฺวร รูป วิษฺณุรูป

๕๓. ส.นุ เทวาลยมหาเกฺษตร ไพฺรสฺวาย เนะ...

๕๔. ...ตปสฺวิ พฺราหฺมณ โผง บูชา นิตฺย...ธรฺมฺม...

คำแปล (ยอร์ช เซเดส์)

รูปพระอิศวร... พระองค์...บริบูรณ์แล้ว

๑๒๗๑ ศก (ปี) ฉลู วันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ ปุรวาษาฒ นักษัตรฤกษ์...

เวลารุ่งเช้า เมื่อเสด็จประดิษฐานรูปพระมเหศวร

รูปพระวิษณุ

ในหอเทวาลัยมหาเกษตร

ในป่ามะม่วง นี้...

ดาบส พราหมณ์ทั้งหลาย บูชาเป็นนิตย์

...ธรรม...

ไม่น่าแปลกที่สมัยสุโขทัยมีการนับถือศาสนาพราหมณ์ ทั้งนี้เราได้ทราบแล้วว่าดินแดนประเทศไทยก่อนสมัยสุโขทัยโดยเฉพาะบริเวณภาคกลางนี้ ได้รับอิทธิพลเขมรทั้งทางด้านการเมืองและศิลปวัฒนธรรม ราชสำนักสุโขทัยในยุคต้นจึงรับอิทธิพลรูปแบบการปกครองศิลปะ ตลอดจนวัฒนธรรมทางศาสนาบางประการเข้ามาโดยเฉพาะอย่างยิ่งลัทธิเทวราชที่นิยมอยู่ในเขมร ซึ่งมีความเชื่อว่ากษัตริย์ทรงเป็นสมมุติเทพนั้น เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการปกครอง โดยเฉพาะในช่วงต้นของการสร้างชาติให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ ผู้ที่เลื่อมใสนับถือเทพและลัทธิศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรสุโขทัยนั้นจำนวนมากคงเป็นพวกเขมร ซึ่งอาจรวมถึงพราหมณ์ในราชสำนักบางส่วนด้วย ทั้งนี้จากการที่เราได้พบว่าจารึกหลักที่ ๔ และหลักที่ ๕ ซึ่งเป็นจารึกจากวัดป่ามะม่วง จังหวัดสุโขทัย เช่นเดียวกัน มีข้อความเป็นเรื่องเดียวกัน ต่างกันที่จารึกหลักที่ ๕ ซึ่งเป็นจารึกที่ใช้อักษรไทยโบราณจารึกเป็นภาษาไทย ไม่กล่าวถึงเรื่องพรญาฦๅ-ไทยเสด็จไปปราบจลาจลในเมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๑๒๗๙ และไม่กล่าวถึงเรื่องประดิษฐานรูปพระอิศวร พระนารายณ์ในหอเทวาลัยป่ามะม่วง ส่วนเรื่องพระยารามราช คือ พ่อขุนรามคำแหงได้ปลูกมะม่วง มีแต่คำจารึกในภาษาไทยในคำเขมรไม่มี นอกจากนั้นคำจารึกทั้งสองมีเนื้อความอย่างเดียวกันทุกประการ[๙] ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะมีวัตถุประสงค์เพื่อประกาศให้บุคคล ๒ กลุ่มที่มีพื้นฐานทางภาษาต่างกัน รู้และเข้าใจถึงพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งเน้นถึงเรื่องราวอันเป็นที่สนใจเลื่อมใสศรัทธา หรือเป็นประโยชน์ของบุคคลแต่ละกลุ่ม

แม้จะไม่มีหลักฐานทางเอกสารชี้ชัดว่า มีการนับถือบูชาพระคเณศในสมัยสุโขทัย แต่จากการที่มีหลักฐานว่ามีการนับถือศาสนาพราหมณ์ควบคู่กับพุทธศาสนา มีการสร้างเทวรูปสำคัญในศาสนาพราหมณ์คือ พระอิศวรและพระวิษณุ มีจารึกที่กล่าวถึงเทพต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์ เราอาจตั้งสมมุติฐานได้ว่าน่าจะมีการนับถือพระคเณศด้วยเป็นแน่ ดังที่เราได้ทราบแล้วว่าพระพิฆเนศวร์เป็นเทพที่มีบทบาทสำคัญมากองค์หนึ่งในศาสนาพราหมณ์ เป็นเทพสากลที่นักบวชและพราหมณ์ทุกลัทธิจะต้องบูชาก่อนทำพิธีกรรมทุกประเภท (ยกเว้นเผาศพ) จึงน่าเชื่อว่ามีการบูชา "พระพิฆเนศวร์" ด้วยในสมัยสุโขทัย

สมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยาได้ปรากฏหลักฐานร่องรอยอิทธิพลศาสนาพราหมณ์อยู่ทั่วไป ทั้งในด้านเอกสารและหลักฐานทางโบราณคดี ศาสนาพราหมณ์นั้นได้แพร่หลายโดยเฉพาะในกลุ่มบุคคลชั้นสูง และในราชสำนัก ในยุคนี้ราชสำนักหรือกษัตริย์ นิยมที่จะมีพราหมณ์โหราจารย์เป็นที่ปรึกษาในการประกอบพระราชพิธีต่างๆ พิธีกรรมและหลักธรรมบางประการของศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาผสมผสานอยู่ในพิธีกรรมของชาวไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา จากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เราจะเห็นถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ได้ชัดเจนตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งคงจะสืบเนื่องต่อจากสมัยสุโขทัย แม้แต่พระนามของพระมหากษัตริย์ เช่น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ หรือชื่อเมืองหลวง คืออยุธยา ก็ได้รับอิทธิพลจากมหากาพย์รามายณะของพราหมณ์

อย่างไรก็ตาม ได้ปรากฏพื้นฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจนตั้งแต่สมัยของพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๓-๒๑๙๙) แล้ว ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า *"ศักราช ๙๙๘ ปีชวด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้รื้อเทวสถานพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้นมายังซีกุน..."*[๑๐] และที่ปรากฏในพิธีลบศักราช[๑๑] ซึ่งมีการบูชาเทพในศาสนาพราหมณ์หลายองค์ดังนี้ *"...จึงให้พฤฒาจารย์ผู้รู้ตำรับพระราชพิธี ไปจัดแจงแต่งการทั้งปวง พฤฒาจารย์รับพระราชโองการแล้วก็ให้กฎหมายสั่งทุกพนักงานให้ตั้งเขาพระสุเมรุราช หน้าจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท มีเขาไกรลาศและเขาสัตตภัณฑ์ ล้อมพระเมรุเป็นชั้นๆ ออกมาแล้วให้ช่างกระทำรูป อสูร กุมภัณฑ์ คนธรรมพ์ ทานพ ฤๅษีสิทธิ วิทยาธร กินนร นาค สุบรรณ ทั้งหลายรายเรียงโดยระยะเขาสัตตภัณฑ์คีรี แล้วให้กระทำรูปสมเด็จอมรินทราธิราช สถิตยอดเขาพระสุเมรุราชเป็นประธาน จึงให้ทวิชาจารย์แต่งกายเป็นพระอิศวร พระวิษณุ พระพายพระพิรุณ พระเพลิง พระยม พระไพศพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ รูปเทพเจ้าทั้ง ๑๒ ราศี แวดล้อมสมเด็จอมรินทราธิราช โดยอันดับสักสิทธิเทวราช..."*[๑๒]

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) จากพงศาวดาร ปรากฏว่า พระองค์เลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์มากเป็นพิเศษ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านพิธีกรรมต่างๆ รวมทั้งทางด้านศิลปวิทยา ทรงให้พราหมณ์ในราชสำนักประกอบพิธีในศาสนาพราหมณ์ เช่นพิธีตรียัมปวาย ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา และยังทรงโปรดให้จัดข้าวของจากกรุงศรีอยุธยาออกไปทำพิธีที่เทวสถานเมืองนครศรีธรรมราชด้วย[๑๓]

มีหลักฐานการบูชานับถือพระคเณศ หรือพิฆเนศวร์อย่างเด่นชัด ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร ถึงการที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดเกล้าฯ ให้หล่อรูปพระพิฆเนศวร์ และพระเทวกรรม (พระคเณศในฐานะบรมครูช้าง) หลายครั้งด้วยกันดังนี้

"...ในเดือนยี่ ปีวอก นั้น พระบาทสมเด็จบรมบพิตรเจ้าอยู่หัว บำเพ็ญพระราชกุศลนานาประการ แล้วให้หล่อพระรูปพระอิศวรเป็นเจ้า ยืนสูงศอกคืบมีเศษพระองค์หนึ่ง รูปพระศิวาทิตย์ ยืนสูงศอกมีเศษพระองค์หนึ่ง รูปพระมหาวิฆเนศวรพระองค์หนึ่ง รูปพระจันทราทิศวรพระองค์หนึ่งและรูปพระเจ้าทั้ง ๔ พระองค์นี้ สวมทองนพคุณและเครื่องอาภรณ์ประดับนั้นถมยาราชาวดี ประดับแหวนทุกพระองค์ไว้บูชาสำหรับพระราชพิธี"[๑๔]

และ *"...ในปีวอก อัฐศก นั้น ตรัสให้หล่อรูปพระเทวกรรม สูงประมาณศอกมีเศษพระองค์หนึ่ง สวมทองเครื่องประดับถมราชาวดี..."*[๑๕]

"...ครั้นปีระกา นพศก พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการตรัสสั่งพระยาจักรี ให้แต่งโรงพิธีบัญชีพรหม และชมรมสำหรับพระราชพิธีทั้งปวงในทะเลหญ้า ตำบลเพนียด และทรงพระกรุณาตรัสให้หล่อพระเทวกรรมทอง ยืน สูงหนึ่งศอก หุ้มด้วยเนื้อเจ็ด แล้ว และเครื่องอาภรณ์นั้นถมราชาวดี ประดับด้วยแหวน ไว้สำหรับการพระราชพิธีคชกรรม ให้พระมหาราชครู พระราชครู และพฤฒิบาศ และปลัดพระราชครูประกอบการพระราชพิธีบัญชีพรหม ในวันศุกร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จยังการพระราชพิธีมหาปรายาจิตร แล้วพระราชพิธีบัญชีพรหมทะเลหญ้า ก็ประพฤติการพระราชพิธีสารตำรับอันมีในคชกรรมนั้นทุกประการ..."[๑๖]

"...แล้วก็ตรัสให้หล่อพระบรมกรรมพระองค์หนึ่งสูง ๔ ศอกหลักฐาน แล้วภิเษกเสร็จก็ให้รับไปประดิษฐานไว้ในพระอารามพระศรีรุทรนาถ ตำบลซีกุน และตรัสให้หล่อพระเทวกรรมองค์หนึ่งสูงประมาณ ๔ ศอก ไว้ในหอพระเทวกรรม..."[๑๗]

ในสมัยพระนารายณ์มหาราช ถือได้ว่าเป็นยุคเฟื่องฟูของศาสนาพราหมณ์ในราชสำนักอย่างแท้จริง ในสมัยของพระองค์ได้เกิดวิทยาการแขนงต่างๆ ที่มีรากฐานมาจากวิชาในแขนงอุปเวทอาถรรพเวท เช่น อายุรเวท นิติ-

เวท ตลอดจนวรรณคดี เช่น หนังสือสมุทรโฆษคำฉันท์ ฉบับที่พระมหาราชครูแต่ง และหนังสือจินดามณี ต้นตำรับการเรียนภาษาไทย ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดเกล้าฯให้พระยาโหราธิบดี (พราหมณ์) แต่งเอาไว้ นอกจากนี้ยังเกิดวรรณคดีอีกหลายเรื่อง ซึ่งได้อิทธิพลวรรณคดีในศาสนาพราหมณ์ของอินเดีย หรือที่แสดงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ เช่น โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่แต่งโดยพระศรีมโหสถรัตน-กวีสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งตามตำแหน่งเป็นปุโรหิตและเชื่อว่ามีเชื้อสายพราหมณ์ ในคำประพันธ์นั้นมีบทสรรเสริญและขอพรเทพเจ้าทั้งหลายในศาสนาพราหมณ์อยู่ตอนท้ายเรื่อง ได้แก่พระพรหม พระวิษณุ พระอิศวร พระคเณศ และแม่พระคงคา ตามลำดับ โดยกล่าวถึงพระคเณศในฐานะผู้ขจัดอุปสรรค ดังนี้ [๑๘]

๖๘ ขอพรพาหบาทไท ทรงธาร
พระเริ่มรังคชการ ก่องเกล้า
ขอจงแผ่นภูวบาล บดิราช
สิทธิคชาศิลปเร้า รวดเพี้ยงพระกรรม์ฯ

๖๙ ขอพรพิฆเนศสร้อย ศิวบุตร
ทรงเครื่องอาภรณ์ภุช เงือกง้ำ
ขอจงจรรโลงอุด ดมโลก
แคล้วคลาดภัยพิฆนล้ำ เลิศด้วยเสวยรมย์ฯ

วรรณคดีไทยสมัยอยุธยาบางเรื่อง เช่น ขุนช้างขุนแผน มีการกล่าวอัญเชิญเทพในศาสนาพราหมณ์มาร่วมในพิธีกรรมบางอย่าง เทพที่กล่าวถึงมีทั้งพระอิศวร พระวิษณุ พระพรหม พระเพลิง พระคเณศ และพระขันธกุมารดังนี้[๑๙]

โอมองค์พระสยมภูวญาณ
องค์บรมพรหมานนาถา
พระจักรกฤษณ์ฤทธิรงค์ทรงศักดา
พระคงคาพระเพลิงเถกิงฤทธิ์
พระคเณศรพระขันธกุมาร
มัฆวานทั้งพระพายกายสิทธิ์
โลกบาลบริหารทั้งสี่ทิศ
ขอเชิญมาสถิตทัศนา

นอกจากนี้ **"โองการลุยเพลิง"** ในกฎหมายโบราณสมัยอยุธยา ซึ่งอารักษ์เป็นผู้อ่านในการพิจารณาคดีความได้กล่าวถึงพระคเณศไว้ดังนี้[๒๐]

"ข้าพเจ้าผู้เป็นสุภาตระลาการ ขอถวายสัจาพิศถาน---ขอพระเจ้าจงปาฏิหาร ไตรยโลกยมัดมลบันดาลหลุ้มหลงเป็นพาล เอาเทจ์มากล่าวมารสา อันขยมบงงคมเทวาอารักษมหา---วิคเณศศิวบุตร ศิวกรรม เทพภูมรสบสรรพ จัตุมหาราชิกา ดวงดึงษโสพศพรหมา ผู้เรืองฤทธาอีกทั้งพระอิศวรพระนารายณ์ นางอุมาภักควดีโฉมฉายพระลักษมีเพริดพราย อันเป็นภริยาแห่งพระองค์---"

วรรณคดีสมัยอยุธยาส่วนใหญ่จะขึ้นต้นด้วยบทไหว้ครู หรือสดุดี บทไหว้ครูส่วนใหญ่เป็นคำนมัสการไหว้พระพุทธเจ้า ตามด้วยคำบูชาพระพรหม พระนารายณ์และพระอิศวรรวมถึงกษัตริย์ในสมัยนั้น ๆ ด้วย ต่อมาจึงกล่าวถึงเหตุในการแต่ง จะเห็นได้ว่าโดยทั่วไปแล้วจะมีการกล่าวบูชาเทพสูงสุดของฮินดู ๓ องค์เท่านั้น มีจำนวนน้อยที่กล่าวถึงพระคเณศ ทั้งนี้อาจจะเนื่องจากเริ่มเกิดความสับสนระหว่างพระขันธกุมารและพระคเณศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา ตัวอย่างเช่น ในฉันท์กล่อมช้างพลาย พระนิพนธ์ของกรมหมื่นศรีสุเรนทร ซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยา แสดงให้เห็นค่อนข้างชัดเจนถึงความเข้าใจผิดที่ว่าพระคเณศกับพระขันธกุมารเป็นเทพองค์เดียวกัน ดังปรากฏในตอนอัญเชิญเทวดาดังนี้[๒๑]

"ไหว้ไท้เทพท้าวเทวกรรม์ พิฆเนศวรสรรค์
คือขันธกุมารมหิมา"

สมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยนี้ความรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของเทพเจ้า เทพนิยายต่าง ๆ ยังไม่ได้มีการศึกษากันอย่างกว้างขวางนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๕) ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพระคเณศค่อนข้างสับสน วรรณคดีส่วนใหญ่ที่กล่าวถึงพระคเณศมักเกี่ยวกับเรื่องช้าง เช่น คำฉันท์ดุษฎีสังเวย กล่อมช้าง แสดงให้เห็นถึงพระคเณศในทางคชกรรมเป็นหลักใหญ่มากกว่าการเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา ความเข้าใจเกี่ยวกับพระคเณศค่อย ๆ คลี่คลายไปในทางที่ถูกต้องยิ่งขึ้นและปรากฏอย่างชัดเจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะปรากฏในลักษณะเทพแห่งศิลปวิทยาชัดเจน

ในนารายณ์สิบปางฉบับเก่า มีพิมพ์มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งคงจะเป็นเล่มเดียวกับที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณได้ทรงจัดพิมพ์ขึ้นตั้งแต่พระองค์ท่านทรงดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมอักษรพิมพการ แต่ไม่ทราบว่านำมาจากตำรับใด[๒๒] ได้กล่าวถึงกำเนิดพระคเณศไว้หลายสำนวน ซึ่งขัดแย้งกันเอง แสดงถึงความสับสนระหว่างพระคเณศกับพระขันธกุมารอย่างชัดเจน

สำนวนหนึ่งกล่าวว่า พระคเณศเกิดจากพระเพลิงพร้อมกับเศียรช้างเหมือนประวัติพระขันธกุมารของฮินดูโดยเล่าว่า เมื่อไตรดายุคหนึ่ง พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม ได้มาประชุมพร้อมกัน พระอิศวรจึงมีเทวโองการให้พระเพลิงใช้เทวฤทธิ์ทำให้บังเกิดโอรสพระอิศวรขึ้น ๒ องค์ "พระเพลิงรับเทวโองการแล้วกระทำเทวฤทธิ์ให้บังเกิดเป็นเปลวเพลิงออกจากช่องพระกรรณทั้งสอง มีรัศมีสว่างรุ่งเรือง แลกลางเปลวเพลิงนั้น เบื้องขวาเกิดเป็นเทวกุมารองค์หนึ่ง มีพระพักตร์เป็นหน้าช้าง มีพระกรสองกร นั่งชานุมณฑลลอยอยู่ข้างเบื้องขวาของพระเป็นเจ้าทั้งสอง จึงให้นามปรากฏชื่อว่า ศิวบุตรพิฆเณศวร"[๒๓]

"เบื้องซ้ายเกิดเป็นเทวกุมารองค์หนึ่ง มีพักตร์เป็นช้างสามพักตร์ มีพระกรหกพระกร กรหนึ่งเกิดเป็นช้างเผือกผู้มีเศียร ๓๓ เศียร ๔ บาท ชื่อเอราวัณ กรหนึ่งเกิดเป็นช้างเผือกมี ๓ เศียร ๔ บาท ชื่อคิรีเมฆ-ละไตรดายุค ช้างทั้งสองนี้คือเทพยดานฤมิตด้วยอำนาจเทวฤทธิ์ พระเป็นเจ้าทั้งสามประสาทพรไว้ให้สำหรับเป็นพาหนะของสมเด็จอมรินทราธิราช แลกรอีกสองกรเกิดเป็นช้างเผือก ซึ่งจะอุบัติในโลกสำหรับได้เป็นพาหนะของกษัตริย์อันมีอภินิหารอีกข้างละสามเชือก คือเผือกเอก เผือกโท เผือกตรี สามตระกูลเหมือนกันทั้งซ้ายขวาข้างละสามช้าง แต่เบื้องซ้ายเป็นช้างพัง เบื้องขวาเป็นช้างพลายอีกสองกรนั้นเกิดเป็นสังข์ทักขิณาวัฏเบื้องขวาสังข์อุตราวัฏเบื้องซ้าย ยืนอยู่เหนือกระพองศีรษะทั้ง ๗ เศียรพระเป็นเจ้าทั้งสามจึงให้นามว่า โกญจนาเนศวรศิวบุตร"[๒๔]

อนึ่งสำหรับที่มาของเรื่องนี้ บางแห่งกล่าวว่ามาจากตำราสร้างโลกของพราหมณ์ สิ่งที่น่าพิจารณาคือ เทวโอรสที่บังเกิดจากเทวฤทธิ์ของพระเพลิงทั้งสองพระองค์มีพระพักตร์เป็นช้าง สำหรับองค์ที่มีนามว่า "โกญจนาเนศวรศิวบุตร" ซึ่งมีพัตร์เป็นช้างถึง ๓ พักตร์ และมี ๖ กร ประสงค์จะหมายถึงพระขันธกุมารใช่หรือไม่ มีผู้ให้ข้อสังเกตว่า คำว่า "โกญจนาเนศวร" น่าจะมาจากคำสันสกฤตว่า "เกราญจนาเนศวร" (เกราญจอานน+อีศวร) แปลว่า "ผู้เป็นใหญ่เหนือแผ่นพักตร์แห่งเกราญจะ" ซึ่งในเทพนิยายฮินดูมีเรื่องของพระขันธกุมารเกี่ยวข้องกับภูเขาชื่อเกราญจะดังปรากฏในมหาภารตะว่า ครั้งหนึ่งเมื่อพวกเทวดาทำสงครามกับอสูร พวกอสูรได้ไปซ่อนอยู่ในภูเขาเกราญจะ พระขันธกุมารแม่ทัพพวกเทวดาต้องการจะทำลายล้างพวกอสูรให้สิ้น จึงได้เอาหอกแทงภูเขาเกราญจะจนราบเป็นหน้ากลอง นอกจากนี้ยังมีเรื่องปรากฏในวามนปุราณะอีกด้วย[๒๕] ดังนั้นศิวบุตรองค์นี้คงจะหมายถึงพระขันธกุมาร แต่เหตุใดจึงมีพักตร์เป็นช้าง

นารายณ์สิบปางอีกสำนวนหนึ่งกล่าวว่า พระคเณศ เกิดจากพลังภายในของพระอิศวรเป็นพระขันธกุมารมีหกเศียร สิบสองกรก่อน แล้วกลายเป็นพระคเณศที่มีเศียรเป็นช้างภายหลัง ตอนกำเนิดนั้นมีว่า หลังจากที่พระอิศวรไปปราบอสูรพรหมชื่อมูลคะนียักษ์แล้ว ก็เสด็จกลับไปยังไกรลาส แล้วเสด็จไปทรงศีลเหนือเขารัชดากูฏ ให้หมู่อุรเคนทร์รักษาพระองค์ แล้วดื่มกินพระโลหิตในนิ้วพระบาท แล้วกระทำด้วยเทวฤทธิ์ให้บังเกิดเป็นกุมารองค์หนึ่งออกจากอุระประเทศ มีพระพักตร์หกพักตร์ มีกรสิบสองกร พระเป็นเจ้าจึงให้นามปรากฏว่า พระขันธกุมารเทวโอรสแล้วพระเป็นเจ้าก็เสด็จกลับมายังไกรลาส จึงรังสฤษดิ์มยุราปักษาให้เป็นพาหนะพระขันธกุมาร[๒๖]

ต่อมามีอัปสรตนหนึ่งทำผิด เพราะปราศจากธรรมคติแห่งจารีตเทพอัปสรทั้งหลายที่ต้องจุติมาเกิดเป็นช้างน้ำชื่ออสุรภังคี ทำความเดือดร้อนให้แก่ตรีโลก พระอิศวรดำริจะให้พระขันธกุมารไปปราบ แต่จะโสกันต์เสียก่อน จึงให้ประชุมเทพยดาและนักสิทธิวิทยาธร มาพร้อมกัน ณ เขาไกรลาส และเชิญพระพรหม พระนารายณ์มาเจริญพระเกศา ครั้นถึงวันมงคล พระนารายณ์เผอิญบรรทมหลับสนิท พระอิศวรมีเทวโองการให้พระอินทร์เอามหาสังข์ไปเป่าปลุก พระนารายณ์แว่วเสียงสังข์ลืมพระเนตรเห็นพระอินทร์ตรัสถามว่า โลกมีเหตุประการไร พระอินทร์ทูลว่าพระอิศวรมีเทวโองการให้เชิญเสด็จไปเจริญพระเกศาพระขันธกุมาร พระนารายณ์พลั้งพระโอษฐ์ว่า "ลูกหัวหาย จะนอนหลับให้สบายก็ไม่ได้" แล้วก็เสด็จมากับพระอินทร์ ด้วยอำนาจวาจาสิทธิ์ พระเศียรพระขันธกุมารทั้งหกก็อันตรธาน พระอิศวรมีเทวโองการให้พระวิษณุกรรมไปยังโลกมนุษย์ตัดเศียรคนถึงแก่มรณภาพแล้วมาต่อเศียรพระขันธกุมาร พระวิษณุกรรมรับเทวโองการแล้วมาเที่ยวหาศีรษะคนผู้ถึงมรณะในวันนั้นก็ไม่มีผู้ใดตาม พบแต่ช้างนอนหันศีรษะไปตะวันตก ก็ตัดเอาศีรษะช้างไปต่อเป็นพระเศียรพระขันธกุมารแล้วพระเป็นเจ้าทั้งสามพร้อมกันเปลี่ยนพระนามพระขันธกุมารเสียใหม่ให้เรียกว่า พระมหาวิฆเนศวร (พระวิฆเณศ)[๒๗]

เราไม่ทราบว่าผู้ประพันธ์เรื่องนี้ได้ประพันธ์ขึ้นตามต้นตำรับใด เป็นคติความเชื่อกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะหรือไม่ แนวความคิดว่าพระคเณศคือพระขันธกุมารที่เศียรขาดดังกล่าวนี้ ปัจจุบันก็ยังมีผู้เชื่อถือกันอยู่ ดังที่พราหมณ์ ณ เทวสถานสำหรับพระนครได้อ้างถึงแนวความคิดดังกล่าวว่า สืบทอดมาจากคัมภีร์หนึ่งในบรรดาคัมภีร์จำนวนมากมายของอินเดีย ดังที่ปรากฏในหนังสือ "ตำนานเทวรูปสังเขป" แล้วยังได้กล่าวเพิ่มเติมอีกว่า

"ครั้นแล้ว พระอิศวรจึงสั่งให้พระวิฆเนศวรไปปราบอสุระภังคี พระมหาวิฆเนศวร รับเทวโองการแล้วจึงกระทำอิทธิฤทธิ์สำแดงพระกายให้เป็นสี่กร พระกรหนึ่งทรงบ่วงบาศก์ พระกรหนึ่งทรงถือของ พระกรหนึ่งทรงถือฆ้อนเหล็ก พระกรหนึ่งทรงถือก้อนเหล็กแดง ทรงมุสิกะ (หนู) เป็นพาหนะ แล้วสำแดงมหิทธิฤทธิ์เสด็จไปสู่ยมนานที ซึ่งเป็นที่อยู่แห่งอุสระภังคี

ฝ่ายอสุระภังคีเห็นเทวโอรสกระทำเทวฤทธิ์ลงมาก็มีความโกรธเป็นกำลัง จึงพาอมนุษย์แสนโกฏิขึ้นมาต่อสู้ด้วยกับพระมหาวิฆเนศวรเป็นสามารถเมื่อสู้ไม่ได้ก็ดำหนีไปซ่อนภายในกลางมหาสมุทรยมนานที พระมหาวิฆเนศวรจึงเอาพระโอษฐ์สูบน้ำในแม่น้ำจึงถอดเอางาเบื้องซ้ายขว้างถูกอุสระภังคีและอมนุษย์แสนโกฏินั้นตายสิ้น

ในขณะนั้นพระเป็นเจ้าทั้งสามมาประชุมอยู่พร้อมกัน พระเป็นเจ้าทั้งสามจึงอวยพรให้ว่า พระเศียรช้างนี้มีชัยเป็นมหามงคลอยู่แล้ว อย่าผลัดเปลี่ยนเสียเลย และชนทั้งหลายจะกระทำพระราชพิธีใดๆ ก็ดี ให้ทำรูปพระมหาวิฆเนศวรตั้งไว้ด้วย จึงเป็นพระราชพิธีอันประเสริฐและช้างใดมีงาแต่เบื้องขวา สมมุติว่าเหมือนพระมหาวิฆเนศวร ควาญช้างใดคล้องช้างได้ พึงนับหัวช้างได้ร้อยหนึ่งจงเป็นหมอเฒ่าเถิด เป็นมงคลยิ่งนัก"[๒๘]

อาจเป็นได้ว่า เรื่องพระขันธกุมารเสียเศียร และต้องนำเศียรช้างมาต่อนั้น ได้เค้าโครงมาจากเรื่องของฮินดูในพรหมไววรรตปุราณะ ที่กล่าวว่าพระคเณศเสียเศียรเนื่องจากถูกพระเสาร์มองแล้ว จึงต้องนำเศียรช้างมาต่อ มีลักษณะเป็นการนำเรื่องนั้นเรื่องนี้มาปะติดปะต่อกันโดยไม่เข้าใจถึงความจริงที่ถูกต้อง อาจเนื่องมาจากยังไม่มีผู้สนใจจริงจังดังที่ปรากฏต่อมา คือในรัชกาลที่ ๖

เข้าใจว่าเหตุที่นารายณ์สิบปางฉบับเก่าสำนวนแรกกล่าวว่าพระคเณศมีกำเนิดจากพระเพลิงนั้นก็คงเนื่องมาจากตำราคชลักษณ์ของไทยซึ่งมีกำเนิดมาจากตำราคชศาสตร์ของอินเดีย มีเรื่องเล่าไว้ว่า "ขณะหนึ่งที่องค์พระนารายณ์เจ้าแห่งมหาสมุทรได้บรรทมหลับอยู่ ณ ใต้มหาสมุทร เหตุอัศจรรย์ได้เกิดขึ้น กล่าวคือได้มีดอกบัวดอกหนึ่งอุบัติขึ้นกลางอุทรของพระนารายณ์ ครั้นเมื่อตื่นจากบรรทม พระนารายณ์ได้เด็ดดอกบัวนั้นขึ้นไปถวายแด่องค์พระอิศวร เจ้าแห่งเทพยดาทั้งมวล เมื่อพระอิศวรได้รับดอกบัวไว้แล้วก็ทรงแบ่งดอกบัวออกเป็นกลีบๆ รวมทั้งเกษรของดอกบัวด้วย เมื่อเสร็จแล้วพระอิศวรก็ทรงเก็บกลีบดอกบัวเอาไว้เป็นส่วนพระองค์ ๘ กลีบ ที่เหลือทรงแจกประทานให้กับ พระพรหม พระนารายณ์ และพระอัคนีเทพ เสร็จแล้วจึงได้ทรงกระทำอิทธิฤทธิ์ให้กลีบบัวและเกษรบัวที่เทพยดาต่างๆ กันรวม ๔ ตระกูลคือ กลีบบัวที่พระอิศวรทรงรับไว้ก็เกิดเป็นช้างสำคัญ หรือช้างเทพยดาตระกูลอิศวรพงศ์ มีลักษณะและชื่อต่างๆ กัน รวม ๘ ชื่อ ส่วนของพระพรหมได้รับก็เกิดเป็นช้างตระกูลพรหมพงศ์ส่วนของพระนารายณ์ บังเกิดเป็นช้างตระกูลวิศณุพงศ์ ส่วนของพระอัคนีเทพก็บังเกิดเป็นช้างตระกูลอัคนิพงศ์[๒๙] ในบรรดาช้างเผือกตระกูลอัคนิพงศ์ ซึ่งแบ่งเป็น ๔๒ ตระกูล มีอยู่ ๒ ตระกูลที่น่าสนใจคือ หมู่ที่ ๑๒ มีงาแต่ข้างซ้ายข้างเดียว เบื้องขวาบอด ตาขาวเล็บขาวชื่อพิฆเนศวรมหาพินาย มีอานุภาพมาก และหมู่ที่ ๑๓ มีงาข้างขวาข้างเดียว งาข้างซ้ายบอด ตาขาวเล็บขาว ลักษณะและคุณวิเศษเหมือนอย่างมหาพินายชื่อ เทพามหาพิคเนศมหาไพฑูรย์[๓๐] เรื่องที่เล่ากันมาในนารายณ์สิบปางสำนวนเก่าดังข้างต้นอาจเนื่องมาจากความสับสนจากกำเนิดเดิมของพระคเณศกับกำเนิดของช้างชื่อดังกล่าวจากพระเพลิงด้วยก็เป็นได้ หรือมิฉะนั้นก็นำมาหรือดัดแปลงมาจากตำราคชลักษณ์ดังกล่าว จึงสับสนกันอยู่

จากเรื่องที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า มีข้อแตกต่างจากเรื่องราวในคัมภีร์อินเดียประการหนึ่ง คือ ช้างที่ไปตัดเอาเศียรมานั้น นอนหันหัวไปทางทิศตะวันตก ส่วนเรื่องของอินเดียกล่าวว่าหันไปทางทิศเหนือ คติอินเดียถือว่าทิศเหนือเป็นทิศปลายตีน และทิศใต้เป็นหัวนอน ตรงกับที่ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงที่ใช้ว่าเบื้องตีนนอน และเบื้องหัวนอน และยังคงใช้พูดกันอยู่ทางปักษ์ใต้[๓๑] แต่ปัจจุบันโดยทั่วไปเราถือทิศใต้และทิศตะวันตกเป็นทิศตีนนอน อาจเนื่องจากทิศนั้นเป็นทางที่พระอาทิตย์ตก หรือเป็นทางที่ไปสู่โลกอื่น ในคติพุทธศาสนามหายานถือว่าทิศตะวันตกเป็นทางไปสู่แดนสุขาวดีอันเป็นสวรรค์ของพระอมิตาภะพุทธ เมื่อคนตายเขาจึงหันศีรษะไปทางทิศตะวันตกเพื่อให้ไปสู่สวรรค์สุขาวดี ดังนั้นเราจึงไม่นอนหันหัวไปทางทิศตะวันตกหรือทิศใต้ซึ่งถ้าทำเช่นนั้นถือว่าผู้นั้นนอนเช่นเดียวกับศพเป็นอัปมงคล ต่างจากอินเดียซึ่งถือว่าห้ามหันหัวไปทางทิศเหนือ เมื่อเป็นเช่นนี้ เราอาจเห็นได้ว่าคติเกี่ยวกับกำเนิดพระคเณศนี้มีลักษณะที่คล้อยตามความเป็นอยู่ และความ

นิยมในท้องถิ่น ซึ่งคงจะไม่ใช่เป็นเรื่องที่มาจากพวกพราหมณ์ที่เปลี่ยนแนวความคิดของพวกตนเองมาแต่ต้น แต่เรานำมาดัดแปลงแก้ไขเองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และทำให้เป็นเรื่องเล่าที่เชื่อถือสืบต่อมาทุกวันนี้ (ตลอดจนพราหมณ์ในปัจจุบัน) แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเข้าพระทัยว่า พระคเณศและพระขันธกุมารเป็นเทพองค์เดียวกัน ดังที่ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ใน "พระราชพิธี ๑๒ เดือน" ดังนี้

"ส่วนพระมหาวิฆเนศวร คือพระขันธกุมาร ซึ่งมีพระเศียรเป็นช้าง เป็นโอรสพระอิศวรเป็นครูช้าง พราหมณ์ย่อมนับถือโดยฤทธิ์เดชของพระองค์เองบ้าง โดยจะให้ถูกพระทัยพระอิศวรเป็นการสัพพีบ้าง จึงเป็นพระเจ้าอีกองค์หนึ่ง"[๓๒]

วรรณกรรมที่ประพันธ์ขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมักแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจที่สับสนเกี่ยวกับพระคเณศคือเข้าใจว่าพระคเณศเป็นเทพองค์เดียวกับพระขันธกุมารดังตัวอย่างเช่น

ฉันท์กล่อมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ขุนสารประเสริฐ (นุช) แต่งปรากฏในตอนอัญเชิญเทพยดาดังนี้[๓๓]

ขยมบาทอภิวาทพรหมินทร์ ศิวเทพมหินนรานุรักษ์ภูวดล
จัตุรภุชทรงครุธยินยน อาภรณ์อำพนด้วยนิลรัตถ์ชัชวาลย์
วิฆเนศวรศักติเทียมหาญ คือขันธกุมารมนุธอาศน์เลิศภา
หกหน้าทวาทัศหัตถ์ถือ ทิพยสาตรครบมือพิพิธฉายพรายพรรณ

วรรณกรรมที่กล่าวถึงพระคเณศ ขันธกุมาร ส่วนใหญ่มักเป็นคำประพันธ์ที่เกี่ยวกับช้าง ส่วนมากมักเป็นประเภทคำฉันท์ที่เรียกว่า ฉันท์ดุษฎีสังเวยกล่อมช้าง ซึ่งเป็นฉันท์ที่ใช้สวดในงานพิธีสมโภชพระยาช้าง งานพระราชพิธีนี้เป็นประเพณีมาแต่โบราณว่า เมื่อได้ช้างสำคัญคู่บารมี จะต้องมีการสมโภช และในการสมโภชนั้นมีการสวดกล่อม การกล่อมช้างนี้เข้าใจว่าเป็นพิธีซึ่งเราได้มาจากเขมร และเขมรได้จากพราหมณ์อีกทอดหนึ่ง[๓๔]

ฉันท์ดุษฎีสังเวยกล่อมช้างมักจะกล่าวถึงนามเทพ ๔ นามที่มักสับสนกันคือ พระเทวกรรม พระขันธกุมาร พระพิฆเนศวร และโกญจนาเนศวร เช่นในฉันท์กล่อมพระเสวตสุวภาพรรณ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ กล่าวแยกกันเป็น ๔ องค์ดังนี้[๓๕]

นบไท้เทวกรรมกำจร อีกองค์อมรมหิทธิหกพักตร์ผาย
คือขันธกุมารเรืองฉาย สิบสองกรกรายกระลึงสราวุธหาญ
ทรงมายูรอาสน์โอฬาร เด่นโดยโพยมบาลมลังมเลืองเรืองรณ
อีกสองศิวบุตรดำกล เกิดในมณฑลถเกิงกระลาพิธี
องค์หนึ่งเศียรสัณฐานศี ศะคชกรมีเฉวียงสดำโดยตรง
กรซ้ายทายตรีศรทรง กรขวาธำรงปทุมตรลบอบอวล
สมญาพระพิฆเนศวร ทวยเทพมูลมวญเคารพแลย่อมเยงยำ
องค์หนึ่งสามพักตร์เพ็ญลำ นักหน้าแห่งดำรีรัตน์พระหัตถ์หกกร
ยืนเหยียบตระพองกุญชร เจ็ดเศียรบวรเสวตรพิเศษยานยง
คู่สองเกิดคชยุพา คิริเมขล์ไตรดายุคแลเอราวรรณ
คูสามกาเนดอกพรรณ เผือกพังทลายบนเป็นเอกแลโทตรีไตร
ขวาพลายซ้ายพังอำไพ ศุภลักษณ์วิไลยวิลาศณชาติสารสาม
ศิวบุตรนี้รุ่งเรืองนาม โดยเวทสาตรพราหมณ์ว่าโกญจนาเนศวร

คำประพันธ์ในยุคหลังๆ ของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มักจะกล่าวถึงพระนามของเทพทั้ง ๔ นามนี้แยกเป็น ๔ องค์ น่าจะมาจากความสับสนและไม่เข้าใจความเป็นมาอย่างแท้จริง เมื่อเห็นตัวอย่างในยุคแรกๆ ทำไว้ ก็นำชื่อเหล่านั้นมากล่าวรวมไว้ด้วยกัน เป็นการแสดงถึงความไม่แน่ใจเกี่ยวกับเทพทั้งสี่ ทั้งนี้ได้ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ ความถูกต้องนั้นจะขึ้นอยู่กับผู้ประพันธ์บทกวีนั้นๆ ด้วยว่ามีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเทพนิยายฮินดูดีเพียงใด

อนึ่ง มีภาพพระพิฆเนศวร์ปรากฏในสมุดไทยจากหอสมุดแห่งชาติ เป็นภาพของพระพิฆเนศวร์ปางต่างๆปรากฏร่วมกับเทพอื่นๆ ในศาสนาพราหมณ์ เช่น พระสยมภูวนาถ พระนารายณ์ พระฤษี พระพรหม พระขันธกุมาร พระลักษมี พระอุมา และพระมเหศวารีย์ เป็นต้น

โดยปรากฏเพียงภาพและชื่อประกอบเท่านั้น สำหรับภาพพระคเณศในสมุดไทยเล่มนี้มีชื่อและปางต่างๆ เช่น "พระวิกฆิเนศวร" และ "พระวิคฆินีศวร" "พระมหาวิกฆีเนตรไปกะเศียรสมุท" และ "พระมหาวิกฆิเนตรปราบอสูรภังฆิ" "พระมหาวิกฆีเนตร์ตัดหมาด" และ "พระเทวกรรม์" และ "พระโกญจนาเนศวรวิทสวรให้เกิดช้างพลายในมือขวาช้างพังในมือซ้าย"[๓๖] ซึ่งคงเกี่ยวเนื่องกับเรื่องที่เล่ามาข้างต้น

ภาพจากสมุดไทย "พระมหาวิกฆีเนตรไปกะเศียรสมุท" และ "พระมหาวิกฆีเนตรปราบอสูรภังฆิ"
"Pra Mahāvighineśvara" on a turtle and "Pra Mahā vighineśvara the Conqueror".

ภาพจากสมุดไทย "พระวิกฆิเนศวร" และ "พระวิคฆิเนศวร"
"Pra Vighineśvara and Pra Vighineśvara" Drawing in Siamese manuscript.

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระองค์ทรงสนพระทัยในภารตวิทยาเป็นพิเศษ จึงทรงศึกษาอย่างจริงจัง ดังนั้นในสมัยนี้ซึ่งวรรณกรรมเฟื่องฟูเป็นอย่างยิ่งนั้น กวีส่วนใหญ่จึงมีแนวความคิดเกี่ยวกับความเป็นมาของเทพในศาสนาฮินดูอย่างค่อนข้างถูกต้อง เราจะเห็นตัวอย่างที่ชัดเจนได้มากมายทั้งที่เป็นพระราชนิพนธ์ และบทประพันธ์ของกวีอื่นๆ ตัวอย่างเช่น

๑. บทพระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำตามแบบอย่างของชาวฮินดู ที่ในการประพันธ์ทุกชนิดจะต้องอัญเชิญ และกล่าวคำบูชาพระคเณศเพื่อขอความเป็นสิริมงคลและอำนวยความสำเร็จให้เกิดแก่บทประพันธ์นั้นๆ พระราชนิพนธ์ของพระองค์ส่วนใหญ่จะมีบทบูชาพระคเณศ ในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรค ดังพระราชพินธ์ในลิลิตนารายณ์สิบปาง[๓๗] ภาคเผดิม ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

ภาพจากสมุดไทย "พระโกญจนาเนศวรวิทสวร" ให้เกิดช้างพลาย ในมือขวา ช้างพังในมือซ้าย
"Koñcanāneśvara Vidaśvara".

อีกเชิญเทวราชเจ้า
ผู้ปราบพิฆนะภัย
ทรงนามพระคเณศ
สุดประเสริฐลักษณ์ล้วน
กวีใดตั้งจิต
เคารพคเณศร
อาจแต่ดั่งกมล
จิตสว่างดั่งแก้ว
ข้าจึ่งขอพระเจ้า
ทรงช่วยเสริมปัญญา
ยามแต่งเรื่องทรงครุฑ
จงสฤษดิ์ลิลิตได้

คชเกศ
หมดถ้วน
สิทธิ บดีแฮ
เลิศดี
ประพนธ์
ก่อนแล้ว
มุ่งมาตร์
ก่องตา
ศิวบุตร
เถิดไท้
ทั้งสิบ ปางนา
ดั่งจินต์ถ้วยเทอญ

ฯลฯ

ในบทละครเรื่องสามัคคีเสวก ตอน กรีนิรมิต (พระคเณศเสียงา)[๓๘] เป็นบทพระราชนิพนธ์อันเกี่ยวกับเรื่องราวของพระคเณศโดยเฉพาะ เริ่มกล่าวถึงเหตุที่พระคเณศเสียงา พระคเณศผู้เป็นใหญ่ในปวงวิทยา พระคเณศผู้เป็นบรมครูช้าง ทรงสร้างช้าง ๘ ตระกูล และระบำพระคเณศรบกับยักษ์พระคเณศมอบช้างประจำทิศให้แก่โลกบาล และ พระคเณศสั่งให้หมอเฒ่าจับช้างเผือก

ตัวอย่างบทพระราชนิพนธ์ดังกล่าวที่แสดงให้

ภาพจากสมุดไทย "พระมหาวิกฆิเนตร์ตัดหมาด" และ "พระเทวกรรม์"
"Pra Mahāvighineśvara and Pra Devakarma".

เห็นว่าพระคเณศทรงเป็นเทพแห่งศิลปวิทยาและผู้ขจัดอุปสรรคดังนี้

"ทรงเครื่องเรืองรามอร่ามแดง
แสงกายจับแสงวราภรณ
เป็นใหญ่ในปวงวิทยา
สง่าทรงซึ่งวินัยสโมสร
เนืองนิตย์ประสิทธิ์ประสาทพร
สถาวรสวัสดิ์วัฒนา
ชนใดหวังข้ามอุปสรรค
พึงพานึกพิฆเนศนาถา
สำเร็จเสร็จสมดังจินดา
พระองค์พาข้ามพิฆนะจัญไร"

ในบทพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกัน ก็ได้ทรงแสดงให้เห็นว่า พระคเณศทรงเป็นบรมครูช้างด้วย ดังนี้

"อนึ่งพระพิฆเนศเดชอุดม
เป็นบรมครูช้างผู้ใหญ่
เธอสร้างสรรพะกะรีที่ในไพร
เพื่อให้เป็นสง่าแก่ชาตรี
สร้างสารแปดตระกูลพูนสวัสดิ์
ประจงจัดสรรพางค์ต่างต่างสี
แบ่งปันคณะอัฏฐะกะรี
ประจำที่อัฏฐทิสสถาพร"[๓๙]

๒. บทประพันธ์ของกวีอื่นๆ สำหรับกวีอื่นๆ ในสมัยนี้ก็ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความเข้าใจอย่างถูกต้องเกี่ยวกับลักษณะ ความเป็นมา และฐานะของพระคเณศ ดังตัวอย่างเช่น

๑. ฉันท์สังเวยพระมหาเสวตฉัตร รัชกาลที่ ๖ (ตอนอัญเชิญเทวดา)[๔๐]

อนึ่งโสตคเณศรบพิตร วรสิทธิศักดิ์ศรี
เปนมหาสวามิศบดี ศรศิลปาคม
ขอท้าวธดลจิตชนา ธิอุสาหส่ำสม
สิ่งสรรพวิทยนิยม นิจยิ่งเจริญเรือง

๒. ฉันท์กล่อมช้างสำคัญ-พระเสวตรวชิระพาหะ[๔๑] หลวงธรรมาภิมนฑ์ (ถึก) แต่ง

นบสิทธิบดีเทวา คชภักตร์ภูษา
ภรณ์พรรณสดแสดแสง
ลูบเฉลิมเจิมจุณจันทร์แดง กายล่ำดำแดง
มโหทร์มหิทธิฤทธิ์ราญ
กรกระลึงบาศขอคชสาร เหิรอาศน์ชวดชาญ
เชี่ยวศิลปวิทยวุฒิไกร
อีกองค์กรรติเกย์ยเทวไท หกภักตร์ประไพ
เพียงจันทร์ผ่องเพ็ญพิมล

จะเห็นได้ว่า แม้ในฉันท์เรื่องสุดท้ายนี้ จะไม่ได้กล่าวชื่อ "พระพิฆเนศวร์" อย่างชัดเจน แต่เราก็เข้าใจและทราบได้ว่าหมายถึงพระองค์จากลักษณะที่บรรยาย ความเข้าใจผิดแทบจะไม่ปรากฏอีกเลยในคำประพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กวีเข้าใจได้อย่างถูกต้อง เริ่มเรื่องด้วยการกล่าวไหว้คุณพระรัตนตรัยอัญเชิญเทวดาทั้งหลายแล้วจึงเริ่มเรื่อง

ในปัจจุบันยังปรากฏวรรณกรรมที่เกี่ยวกับพระคเณศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา ตัวอย่างเช่น บทพระราชนิพนธ์คำฉันท์ดุษฎีสังเวย และกาพย์ขับไม้ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าสิรินธร-เทพรัตนสุดา กิติวัฒนาดุลโสภาคย์ เนื่องในงานพระราชพิธีรับสมโภชและขึ้นระวาง **"พระศรีนารัฐราชกิริณี"** ดังนี้[๔๒]

นบคเณศวร์พักตร์คือนาคินทร์ เป็นเจ้าแห่งศิลป์
มุสิกเป็นพาหนะทรง
นบพระเทวกรรมดำรง ด้วยเจตจินต์จง
ทั้งทวยเทพไท้มากมวล

จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาลงมาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงบทบาทของพระคเณศทั้งในฐานะเทพแห่งอุปสรรค บรมครูช้าง และเทพแห่งศิลปวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยานั้นจะปรากฏอย่างเด่นชัดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ลงมา ความนิยมในการบูชานับถือมากน้อยขึ้นอยู่กับยุคสมัยและผู้นำ คือพระมหากษัตริย์ด้วย

คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ในประเทศไทย จากหลักฐานทางโบราณคดี

ในสมัยก่อนที่ไทยจะเข้าครอบครองดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันนั้น แม้เราจะพบหลักฐานทางเอกสารค่อนข้างจำกัด แต่ก็ยังโชคดีที่เราได้พบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก ทั้งโบราณสถานและ

โบราณวัตถุ อันนับได้ว่าเป็นหลักฐานที่สำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้เราได้ทราบถึงประวัติความเป็นมาของชาติไทย โดยสามารถมองเห็นภาพพจน์ได้ค่อนข้างชัดเจน ทั้งยังเป็นการเพิ่มความเข้าใจจากหลักฐานทางเอกสารบางเรื่องด้วย

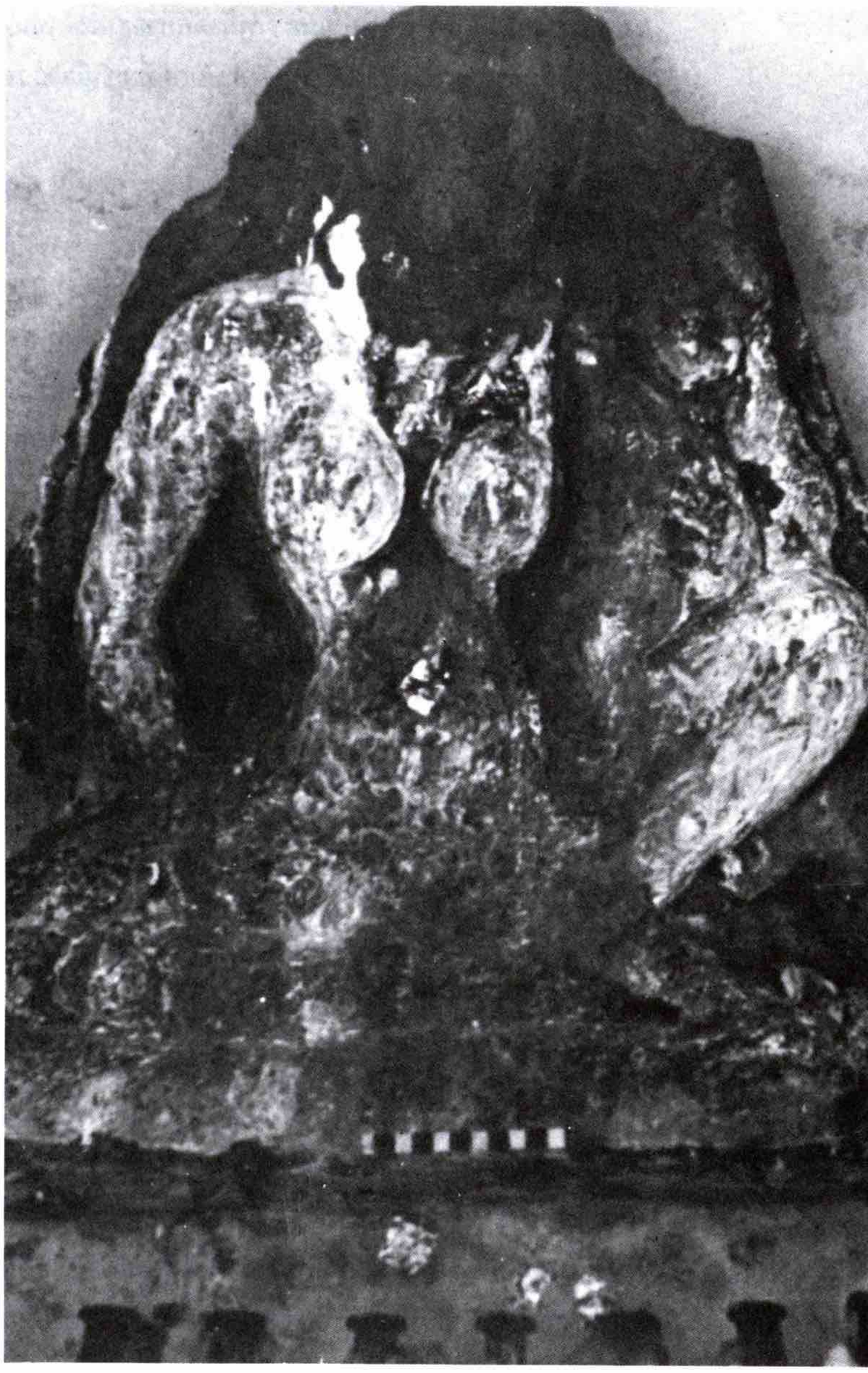
เราได้พบหลักฐานทางโบราณคดี (ในที่นี้ไม่รวมจารึกต่าง ๆ ซึ่งได้แยกไว้เป็นหลักฐานทางเอกสารแล้ว) คือร่องรอยของประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์จำนวนมากตามส่วนต่าง ๆ ของประเทศไทย ทั้งในภาคใต้ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศ มีทั้งที่เนื่องในไศวนิกาย และไวษณพนิกาย ในจำนวนนี้มีรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์หลายองค์ด้วยกันโดยพบมากทางภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งล้วนแต่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย ไม่ว่าโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม

ในที่นี้จะได้กล่าวถึงรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ที่ได้พบในประเทศไทย โดยกล่าวแยกตามหลักฐานที่พบเป็นภาค ๆ ไป ดังนี้

ภาคใต้ของประเทศไทย

เชื่อกันว่าได้รับอิทธิพลจากอินเดียและศาสนาพราหมณ์มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘ หรือก่อนหน้านั้น โดยชาวอินเดียบางพวกได้มาขึ้นฝั่งทางตะวันตกของแหลมมลายูตั้งแต่จังหวัดระนองลงมา มีเมืองท่าที่สำคัญหลายแห่ง เช่น บริเวณบ้านทุ่งตึก อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงาในปัจจุบัน[๔๓] ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ดีที่สุดแห่งหนึ่งทางฝั่งทะเลตะวันตกสำหรับเรือใหญ่ของพวกพ่อค้าหรือนักบวชที่เดินทางมายังเอเชียอาคเนย์ ทั้งที่มาจากอินเดียและตะวันออกกลาง เป็นจุดเริ่มของเส้นทางเดินบกข้ามแหลมมลายูที่สำคัญสายหนึ่งมาแต่โบราณ โดยขึ้นบกบริเวณบ้านทุ่งตึก แล้วล่องเรือหรือขึ้นมาตามลำแม่น้ำตะกั่วป่าแล้วเดินบกข้ามเขาศกมาลงคลองเขาศก ต่อลงแม่น้ำพุมดวงในเขตอำเภอคีรีรัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ล่องลงมาตามแม่น้ำพุมดวงมาออกทะเลที่อ่าวบ้านดอน[๔๔] ทำให้ไม่จำเป็นต้องอ้อมแหลมมลายูเพื่อไปทางฝั่งตะวันออก ซึ่งมักพบกับคลื่นลมแรง (แต่เส้นทางสายตะกั่วป่า-บ้านดอนนี้คงเป็นเส้นทางสำคัญของการขยายตัวของวัฒนธรรมอินเดียมากกว่าที่จะเป็นเส้นทางการค้า และคงไม่มีการขนย้ายสินค้า เพราะต้องข้ามเขาศก)

บริเวณบ้านทุ่งตึกจึงเป็นแหล่งโบราณคดีที่

ประติมากรรมเทวสตรีอุ้มเด็ก จากบ้านทุ่งตึก อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา

Devi and a child from Thung Tuk, Kuraburi, Pang-Nga.

สำคัญแห่งหนึ่ง เราได้พบโบราณวัตถุที่บริเวณนี้และบริเวณใกล้เคียงที่เรียกว่าเหมืองทองมากมาย เช่น ลูกปัดแก้วและหินเศษเครื่องแก้วโรมัน เงินเหรียญอินเดีย และเครื่องปั้นดินเผาทั้งของพื้นเมืองและของต่างชาติ เป็นต้น มีซากอาคารโบราณสถานคล้ายเป็นตึกหรือวิหารหลายแห่ง ที่เห็นเด่นชัดมี ๓ แห่ง เรียงกันคือ[๔๕]

๑. เนินทุ่งตึก พบแผ่นธรณีประตู ๒ อัน ลึงค์ธรรมชาติทำด้วยหินแกรนิต ไม่ได้กัดเป็นลวดลาย

๒. เนินโสมาสกันทะ (?) อยู่ใกล้บริเวณที่น่าจะเป็นเตาหลอมแก้ว พบประติมากรรมพระอุมาอุ้มสกันทะ (?) หรือรูปเทพมารดา เป็นรูปสตรีอุ้มเด็ก (ยังไม่มีการตีความ

ที่แน่นอน)[๔๖] สูง ๖๕ เซนติเมตร หน้าตักกว้าง ๕๓ เซนติเมตร ทำด้วยหินควอทไซท์ ปัจจุบันอยู่ที่สถานีตำรวจน้ำเค็ม อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา

๓. เนินพระคณปติ ห่างจากเนินที่ ๒ ไม่เกิน ๕๐ เซนติเมตร มีบ่อน้ำรูปกลมขนาดเล็กอยู่ใกล้ๆ

จากลักษณะของศาสนสถานมีการใช้วัสดุหลายประการผสมกัน ทั้งศิลาแลง หินแม่น้ำ อิฐและหินอื่นๆ ตกแต่งคล้ายคลึงกับที่ใช้อยู่ในสิ่งก่อสร้างทางตอนใต้ของอินเดียในยุคแรกๆ[๔๗] ที่น่าสนใจคือประติมากรรมรูปเคารพที่พบที่บริเวณทุ่งตึกนี้ มีลักษณะอิทธิพลศิลปะอินเดียใต้อย่างชัดเจน[๔๘]โดยเฉพาะในสมัยราชวงศ์ปัลลวะ จนถึงสมัยราชวงศ์โจฬะ (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๖) ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

นอกจากบริเวณทุ่งตึกแล้ว เรายังได้พบหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏอยู่ตามเส้นทางที่ชาวอินเดียเดินทางผ่านเข้ามาและได้ทิ้งร่องรอยวัฒนธรรมไว้ เช่น แหล่งโบราณคดีเขาพระเหนอ แหล่งโบราณคดีวังเวียง หรือปากเวียง และแหล่งโบราณคดีเขาพระนารายณ์ เป็นต้น ได้พบรูปเคารพพระวิษณุ ๔ กร จากควนพระเหนอ ตำบลบางม่วง อำเภอตะกั่วป่า อายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔[๔๙]

แต่ประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ที่มีอายุเก่าที่สุด ได้แก่ประติมากรรมรูปพระวิษณุ ๔ กร พบที่วัดศาลาทึง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นรูปแบบพระวิษณุที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแถบลุ่มแม่น้ำกฤษณา ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย มีอายุอยู่ในช่วงสมัยราชวงศ์อีกษวากะแห่งเมืองนาคารชุนนะโกณฑะ (พ.ศ. ๗๑๘-๗๙๓)

ชาวอินเดียบางพวกได้เคลื่อนขึ้นไปทางเหนือจนถึงจังหวัดพัทลุง แล้วข้ามทะเลสาบสงขลาไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองสทิงพระ หรือตัดข้ามแหลมมลายูไปออกปากแม่น้ำตาปีที่อ่าวบ้านดอน โดยผ่านพื้นที่อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ ไปตามช่องแคบที่อยู่ระหว่างภูเขาหน้าแดงและหน้าเรือง ของตำบลพรุดินนาไปจนออกปากแม่น้ำตาปีที่อำเภอทุ่งใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช ผ่านเข้าเขตจังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่อำเภอเวียงสระ อำเภอพระแสง อำเภอพุนพิน แล้วออกทะเลหรืออ่าวบ้านดอนไป

ตามระยะทางที่พวกพราหมณ์อินเดียได้อพยพเคลื่อนย้ายผ่านไปนี้ ก็ทิ้งร่องรอยอารยธรรมทางศาสนาพราหมณ์ไว้เกือบทุกแห่ง ส่วนมากมักจะเป็นท้องถิ่นทะเลบริเวณที่เคยเป็นชุมชนใหญ่มาแต่โบราณ เช่น บริเวณเขาคา อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งมีซากศาสนสถานพราหมณ์อยู่ ตั้งแต่ตีนเขาเป็นระยะไปถึงยอดเขา แสดงว่านครศรีธรรมราชเป็นแหล่งสำคัญของการเผยแพร่ลัทธิศาสนาพราหมณ์ที่สำคัญของการเผยแพร่ลัทธิศาสนาพรามหณ์ที่สำคัญแหล่งหนึ่งมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา[๕๐]

แหล่งโบราณคดีอีกแหล่งหนึ่งคือบริเวณเมืองสทิงพระ ตำบลจะทิ้งพระ อำเภอสทิงพระปัจจุบัน ภายในบริเวณเมืองโบราณสทิงพระนี้ได้พบประติมากรรมแบบต่างๆ มากมาย ทั้งที่เนื่องในพุทธศาสนามหายาน และศาสนาพราหมณ์ ซึ่งในขณะนั้นคงจะมีการนับถือควบคู่กันอยู่ แต่โบราณวัตถุที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดเป็นของศาสนาพราหมณ์ แสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาแพร่หลายแล้วในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕[๕๑] ประติมากรรมที่นิยมสร้างได้แก่รูปพระศิวะ ศิวลึงค์ พระนารายณ์ พระวิษณุ พระพรหม พระพิฆเนศวร์หรือคณปติ เป็นสำคัญ นอกจากนี้ก็ยังมีศักติของพระเป็นเจ้าทั้งหลาย เช่น พระอุมา พระลักษมี เป็นต้น

ประติมากรรมที่พบส่วนใหญ่จะเป็นประติมากรรมสำริด แต่ก็มีที่เป็นศิลาอยู่บ้าง ซึ่งมักจะมีขนาดใหญ่ ประติมากรรมสำริดส่วนใหญ่มีขนาดเล็ก คือ สูงเฉลี่ยประมาณ ๒๐ เซนติเมตร และมักเป็นเทพในพุทธศาสนามหายานมีส่วนน้อยที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์[๕๒]

อาจกล่าวได้ว่า ในภาคใต้ของประเทศไทยนั้นได้รับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์มาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๘ แม้จะมีพุทธศาสนิกายมูลสรรวาสติวาท (ลัทธิมหายานที่ใช้คัมภีร์ภาษาสันสกฤต) แพร่เข้ามาในดินแดนคาบสมุทรภาคใต้ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ แต่ศาสนาพราหมณ์ก็ยังเจริญรุ่งเรืองควบคู่กันไป ต่อมาในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ พุทธศาสนาลัทธิมหายานจากนาลันทา และจากชวาได้แผ่เข้ามาในดินแดนคาบสมุทรภาคใต้พร้อมกับลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายจากอินเดียใต้ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์โจฬะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖) ก็ปรากฏในช่วงนี้ด้วย

หลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับพระคเณศที่พบในภาคใต้นั้น อาจแบ่งกล่าวตามแหล่งสำคัญๆ ได้ดังนี้

จังหวัดสงขลา

พระพิฆเนศวร์ที่พบจากบริเวณเมืองโบราณสทิงพระ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวัดมัชฌิมาวาส (วัดกลาง) อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา ในจำนวนนี้องค์หนึ่งมีลักษณะทางประติมานวิทยาที่น่าสนใจ

พระคเณศจากตำบลพังหนุน อ.สทิงพระ จ.สงขลา
Gaṇeśa Pang Nun, Satingpra, Songkhla.

พระคเณศจาก ตำบลพังหนุน แสดงสัญลักษณ์ที่ถือในพระหัตถ์ขวาล่าง
An attribute in lower right hand.

ค่อนข้างเก่ามาก เป็นพระคเณศศิลา พบที่ตำบลพังหนุน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา สูง ๓๖.๕ เซนติเมตร

พระคเณศประทับนั่งท่ามหาราชลีลา ชันพระชานุขวาขึ้น พระบาทซ้ายพาดขวางบนแท่นสี่เหลี่ยมผืนผ้ามี ๔ กร พระหัตถ์ขวาบนทรงถือสังข์ ซ้ายบนถือลูกประคำ (อักษมาลา) พระหัตถ์ขวาถือของมีลักษณะเป็นขด ๓ ขด เรียงกัน ไม่สามารถตีความได้ ซึ่งอาจจะเป็นเชือกบาศ แต่บางท่านให้ความเห็นว่าอาจเป็นผลวิลวา[๕๓] (ผลวิลวา หรือพิลวา (bilva fruit, bilvafala) คือลูกหว้าหรือมะขวิด อันเป็นสัญลักษณ์ของ “คณปติ-ลิงคะ” ที่จริงมีลักษณะเป็นผลไม้กลมธรรมดา[๕๔]) พระหัตถ์ซ้ายล่างถือถ้วยขนมงวงห้อยตรงแล้วตวัดปลายไปทางซ้าย ในส่วนปลายงวงมีขนมโมทกะอยู่ภายใน ทรงสร้อยไข่มุกรอบพระศอ คล้องสายยัชโญปวีตรูปนาคพาดพระอังสาซ้าย มีเข็มขัดนาครัดอยู่ที่พระนาภี เศียรนาคแผ่พังพานอยู่บริเวณพระนาภีด้านขวา สวมกำไลข้อมือ แต่ไม่ได้สวมมงกุฎ

การที่ประติมากรรมชิ้นนี้มีลักษณะเป็นธรรมชาติและไม่มีการประดับประดาด้วยเครื่องประดับมากมาย มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติมาก จึงทำให้มีผู้กล่าวว่าเป็นรูปพระคณปติที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในภาคใต้ของประเทศไทย[๕๕]

มีรูปแบบใกล้เคียงกับพระคเณศในศิลปะอินเดียภาคเหนือสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) นักประวัติศาสตร์ศิลปะของไทยได้กำหนดอายุของพระคเณศองค์นี้ว่าน่าจะอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งมีอายุเก่ากว่าประติมากรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครซึ่งพบที่ออกแก้ว และตวลผักกิน รวมทั้งประติมากรรมจามจากหมี่เซิน อี ๕ เล็กน้อย[๕๖] แต่จากการที่พระหัตถ์ขวาบนของพระคเณศองค์นี้ถือสังข์ อันเป็นลักษณะที่นิยมกันในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔) ฉะนั้นพระคเณศองค์นี้จึงน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ไปแล้ว แต่คงไม่เกินพุทธศตวรรษที่ ๑๔[๕๗]

อีกองค์หนึ่งเป็นพระคเณศสำริด พบที่ตำบลพังยาง อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา มีความสูงเพียง ๖ เซนติเมตร ลักษณะพระคเณศประทับนั่งบนแท่นสี่เหลี่ยมในท่าคุกพระชานุซ้ายราบกับพื้น พระชานุขวายกชันขึ้น ซึ่งเรียกว่าท่าแบบชวา[๕๘] มี ๒ กร หัตถ์ขวาถืองาหัก หัตถ์ซ้ายถือขนมโมทกะ สวมมงกุฎ กระบังหน้า และผ้านุ่งลักษณะคล้ายเทพในศิลปะเขมรแบบบายน สวมสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาขวา ที่พระอุระด้านซ้ายมีปม

พระคเณศจาก ต.พังยาง อ.สทิงพระ จ.สงขลา
Gaṇeśa holding Gaṇapati-liṅga from Pang Yong, Satingpra, Songkhla.

เชือกที่เรียกว่า พรหมามุทิ (Brahmāmudi)[๕๙] เห็นชัดเจน สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ มีสร้อยคอ, สร้อยข้อมือ, ข้อเท้า และกำไลต้นแขน งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง คดโค้งเล็กน้อย มีความยาวเพียงระดับพระอุระ งามีข้างซ้ายเพียงข้างเดียว

เนื่องจากพระคเณศองค์นี้มีขนาดเล็ก และมีลักษณะที่ปรากฏชัดเจนว่ามีความสัมพันธ์กับรูปเคารพในศิลปะเขมรแบบบายน จึงอาจนำมาจากภาคกลางของประเทศไทยและอาจกำหนดอายุพระคเณศองค์นี้ได้ว่า มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘[๖๐]

ในพิพิธภัณฑ์วัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลานี้ มีประติมากรรมชิ้นหนึ่ง ที่ต่างจากประติมากรรมชิ้นอื่น ๆ เนื่องจากมิได้เป็นประติมากรรมรูปเคารพในศาสนา แต่เป็นการนำรูปพระคเณศมาประกอบวัตถุอื่น เพื่อใช้ประโยชน์ในรูปแบบอื่น เป็นภาพพระคเณศในลักษณะของ "บรมครูช้างผู้ยิ่งใหญ่" ตามคติความเชื่อที่ยึดถือสืบต่อมาของผู้มีอาชีพเกี่ยวกับ "ช้าง" ในยุคหลังลงมา ประติมากรรมชิ้นนี้เป็นส่วนของด้ามมีด ทำด้วยสำริด เชื่อกันว่าเป็นมีดหมอ[๖๑] ที่ "หมอช้าง" ใช้ในการประกอบพิธีเกี่ยวกับช้าง เพราะพระคเณศเป็นเทวรูปสำคัญของผู้ที่มีหน้าที่เป็นคชบาล ตามตำนานกล่าวว่าผู้มีตำแหน่งเป็นครูอาจารย์ในทางคชกรรมต้องมี "พระคเณศ" ซึ่งแกะด้วยงาช้างตระกูลพิฆเนศมหาไพฑูรย์ไว้บูชา (ช้างในตระกูลอัคคนิพงศ์) ขณะใดไปแซกโพนช้างเถื่อนก็นำเอาไปกับตัวอย่างเครื่องรางด้วย บางคนใช้งาช้างตระกูลนั้นแกะเป็น "พระคเณศ" ที่ด้ามมีดไว้สำหรับใช้เป็นอาวุธประจำตัวในขณะไปทำการคล้องช้าง[๖๒]

แต่สำหรับชิ้นนี้ทำด้วยสำริด พบที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา มีขนาดความสูง ๕.๕ เซนติเมตร เป็นรูปพระคเณศประทับนั่ง ชันพระชานุทั้งสองข้าง พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี ๒ กร พระหัตถ์ขวาถือบ่วงบาศ แนบพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายถืออังกุศะด้ามยาวไว้แนบพระองค์ บนพระเศียรคาดเครื่องประดับ มีอุบะเพชรพลอยรูปสามเหลี่ยมห้อยเป็นระยะ สวมกำไลต้นแขน กำไลใต้ศอกและข้อมือ สวมสังวาลย์ (นาค) ๒ เส้นไขว้กัน ที่ด้านหลังมีรูปดอกประจำยามอยู่ตรงกลาง (เป็นลักษณะของศิลปะแบบไทย) ชายผ้านุ่งยาวเกือบถึงข้อพระบาท ฐานที่ประทับเป็นรูปกลม ด้านล่างมีรูสำหรับเสียบกับด้ามมีด งวงยาวห้อยเฉียงไปทางซ้ายเล็กน้อย ปลายงวงซึ่งแนบพระชานุข้างซ้ายม้วนไปทางขวา

จากลักษณะการแต่งกาย เครื่องประดับองค์ตลอดจนคติการสร้าง ลักษณะการใช้งานนั้นทำให้อาจกำหนดได้ว่าพระคเณศด้ามมีดของหมอเฒ่า หรือครูบาผู้เชี่ยวชาญในการจับช้างชิ้นนี้คงมีอายุไม่เก่ากว่าสมัยอยุธยาตอนต้นและเป็นสิ่งไม่น่าสงสัยที่ได้พบโบราณวัตถุชิ้นนี้ในแถบนี้เนื่องจากตำราคชศาสตร์เกี่ยวกับช้างนั้นไทยได้รับมาจากอินเดีย และในแถบภาคใต้ของประเทศไทยนี้ก็มีชุมชนพราหมณ์อยู่มาก ในสมัยโบราณนั้นช้างเป็นสัตว์ที่พบมากเกือบทุกภาคของประเทศ วิธีการจับช้าง เลี้ยงช้างในภาคใต้ยังคงสืบมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏหลักฐานตามที่เสด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ว่า "ในเมืองไทยเดี๋ยวนี้ใช้วิธีวังช้าง (คือการไล่ต้อนช้างป่ามาเข้าคอก แล้วจับช้างป่านั้นทั้งหมด) แต่หัวเมืองในแหลมมลายู เช่นที่จังหวัดชุมพร ยังมีผู้เชี่ยวชาญจับช้างตั้งแต่หมอเฒ่าเจ้าตำราที่เป็นผู้อำนวยการ และหมอช้างครูช้าง ที่เป็นตัวรองอยู่เมืองชุมพรสืบต่อกันมาจนทุกวันนี้..."[๖๓] (ไม่เพียงแต่ที่เมืองชุมพรเท่านั้น ยังมีร่องรอยอยู่ในจังหวัดอื่น ๆ อีกโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่จังหวัดพัทลุง ซึ่งอยู่คนละฝั่งทะเลสาบสงขลากับจังหวัดสงขลา ยังคงมีชนเชื้อสายพราหมณ์พฤติบาศอยู่จนทุกวันนี้)

นอกจากนี้ที่พิพิธภัณฑ์วัดมัชฌิมาวาส ยังมีรูป

พระคเณศบนด้ามมีด หมอช้าง พบที่ อ.สทิงพระ จ.สงขลา
Gaṇeśa figure on Knife handle found at Satingpra, Songkhla.

เคารพพระคเณศขนาดเล็กในลักษณะที่เป็น "พระเครื่อง" อีกองค์หนึ่ง ทำจากทองสำริด มีขนาดความสูง ๔.๘ เซนติเมตร พระคเณศมี ๔ กร ประทับบนฐานสูง หัตถ์ขวาด้านนอกถืองาหรือผลไม้ ขวาในถือขอช้าง หัตถ์ซ้ายนอกถือจักร ซ้ายในถือเชือกบาศ สวมสร้อยคอยาวถึงบั้นพระองค์ งวงมีลักษณะคดงอ มองไม่เห็นว่ามีงาช้างเดียวหรือไม่ ด้านหลังเห็นรอยสร้อยคอ ส่วนอื่นเรียบ ที่ฐานด้านหน้ามีอักษร "นะ" (ꤢ) และใต้ฐานมีสัญลักษณ์ ๑๒ ซึ่งยังไม่สามารถตีความได้

ลักษณะของพระคเณศองค์นี้ คงเป็นเครื่องรางที่ใช้พกติดตัวเพื่อป้องกันภัยอันตราย ไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่าเกี่ยวข้องกับคติที่เชื่อว่าพระคเณศเป็นบรมครูช้างหรือไม่ อาจใช้เป็นเครื่องรางเช่นลักษณะ "พระเครื่อง" ซึ่งอาจไม่เกี่ยวข้องกับผู้ประกอบอาชีพเกี่ยวกับช้างก็ได้ จากลักษณะทั่วไปเป็นของที่ทำขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง

พระคเณศในห้องศิลปกรรมรัตนโกสินทร์ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดสงขลา องค์หนึ่งเป็นพระคเณศสำริดประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานเขียง มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนทรงขอช้าง ขวาล่างทรงงาหัก ซ้ายบนทรงเชือกบาศ และหัตถ์ซ้ายล่างทรงขนม ทรงกระบังหน้าเลียนแบบศิลปะเขมร สวมสังวาลย์รูปงูที่มีหัวอยู่ที่พระอุระด้านซ้าย งวงห้อยตรงแล้วม้วนไปทางซ้ายอยู่ในระดับสังวาลย์ สวมกำไลต้นแขนและข้อมือ พระเนตรฝังด้วยพลอยสีเหลือง ประติมากรรมชิ้นนี้มีความสูงประมาณ ๗.๒ เซนติเมตร หน้าตักกว้าง ๕.๕ เซนติเมตร จากลักษณะทางศิลปกรรมน่าจะทำขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

จังหวัดนครศรีธรรมราช

นครศรีธรรมราชได้ชื่อว่าเป็นเมืองที่มีร่องรอยศาสนาพราหมณ์มากที่สุดเมืองหนึ่ง อยู่ในทำเลที่เหมาะสมทางฝั่งทะเลตะวันออก สำหรับสร้างและเผยแพร่

พระคเณศในลักษณะเครื่องราง จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วัดมัชฌิมาวาส จ.สงขลา
Gaṇeśa as an amulet in Wat Matchimawasa Museum, songhkla.

วัฒนธรรมในศาสนาพราหมณ์ ดังที่เราได้พบโบราณวัตถุโบราณสถานจำนวนมาก วัฒนธรรมนี้สืบต่อลงมาจนถึงสมัยอยุธยาซึ่งยังคงมีพราหมณ์ประกอบพิธีทางศาสนาทั้งที่เป็นพิธีกรรมในท้องถิ่นและพิธีหลวงดังเช่นที่ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาโดยเฉพาะในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงโปรดให้จัดข้าวของจากกรุงศรีอยุธยาออกไปทำพิธีตรียัมปวายเสมอ[๖๔]

แต่เดิมมีเทวสถานโบสถ์พราหมณ์สำหรับประกอบพิธีกรรม แต่ปัจจุบันพังทลายหมดแล้ว โบสถ์พราหมณ์นี้เดิมตั้งอยู่ระหว่างหอพระอิศวรกับเสาชิงช้าอยู่เยื้องค่อนมาทางข้างหน้าหอพระอิศวรเล็กน้อย และห่างกัน ๑๐ เมตรเศษ เดิมมีรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดโตกว่าหอพระอิศวรและหอพระนารายณ์ไม่มากนัก เป็นอาคารสร้างด้วยไม้ทั้งหลัง (ยกเว้นฐานล่าง) มีเสา ๑๐ ต้น ยกพื้นสูงเล็กน้อยมีบันไดขึ้นทางด้านหน้า (ตะวันออก) ทางเดียว มีลูกกรงไม้ล้อมทั้ง ๔ ด้าน ระหว่างลูกกรงไม้กับผนังกั้นห้องสามารถเดินได้รอบ

ภายในโบสถ์พราหมณ์ซึ่งใช้ประกอบพิธีตามปกติในศาสนาพราหมณ์เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพ ดังเช่นที่ปรากฏในหนังสือของจังหวัดนครศรีธรรมราช ที่จัดพิมพ์เนื่องในงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ กล่าวไว้ว่า

ประติมากรรมสำริดรูปพระคเณศ ห้องศิลปกรรมรัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จ.สงขลา
Bronze Gaṇeśa in Ratanakosin room, Songkhla National Museum.

"ในโบสถ์พราหมณ์มีของประดิษฐานเทวรูปศิวลึงค์ศิลา ๔ อัน โยนิฐานสำหรับรองศิวลึงค์อันหนึ่ง ฐานรองเทวรูปฐานหนึ่ง และรูปพระคเณศองค์หนึ่ง..."[๖๕]

นอกจากนี้ยังมีเทวสถานอีก ๒ หลัง คือ หอพระอิศวรและหอพระนารายณ์ ตั้งหันหน้าเข้าหากัน อยู่ริมถนนราชดำเนิน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช โดยอยู่คนละฝั่งถนน ทางด้านใต้ของหอพระอิศวรเป็นเสาชิงช้า ซึ่งเพิ่งสร้างขึ้นใหม่เมื่อราวปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๙ เลียนแบบของเก่าที่พุผังไป เทวสถานหอพระอิศวรปัจจุบันมีเพียงศิวลึงค์พร้อมฐานโยนิโทรณะอยู่เพียง ๑ องค์ ส่วนหอพระนารายณ์นั้นปัจจุบันมีเทวรูปพระนารายณ์ปูนปั้น ๔ กร จำลองจากเดิมที่ชำรุดหักไป ส่วนเทวรูปอื่นๆ ซึ่งเคยอยู่ในเทวสถานทั้งสามนี้ ปัจจุบันย้ายไปอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครศรีธรรมราช ในจำนวนนี้มีรูปเคารพพระพิฆเนศวร์อยู่ ๓ องค์ คือ

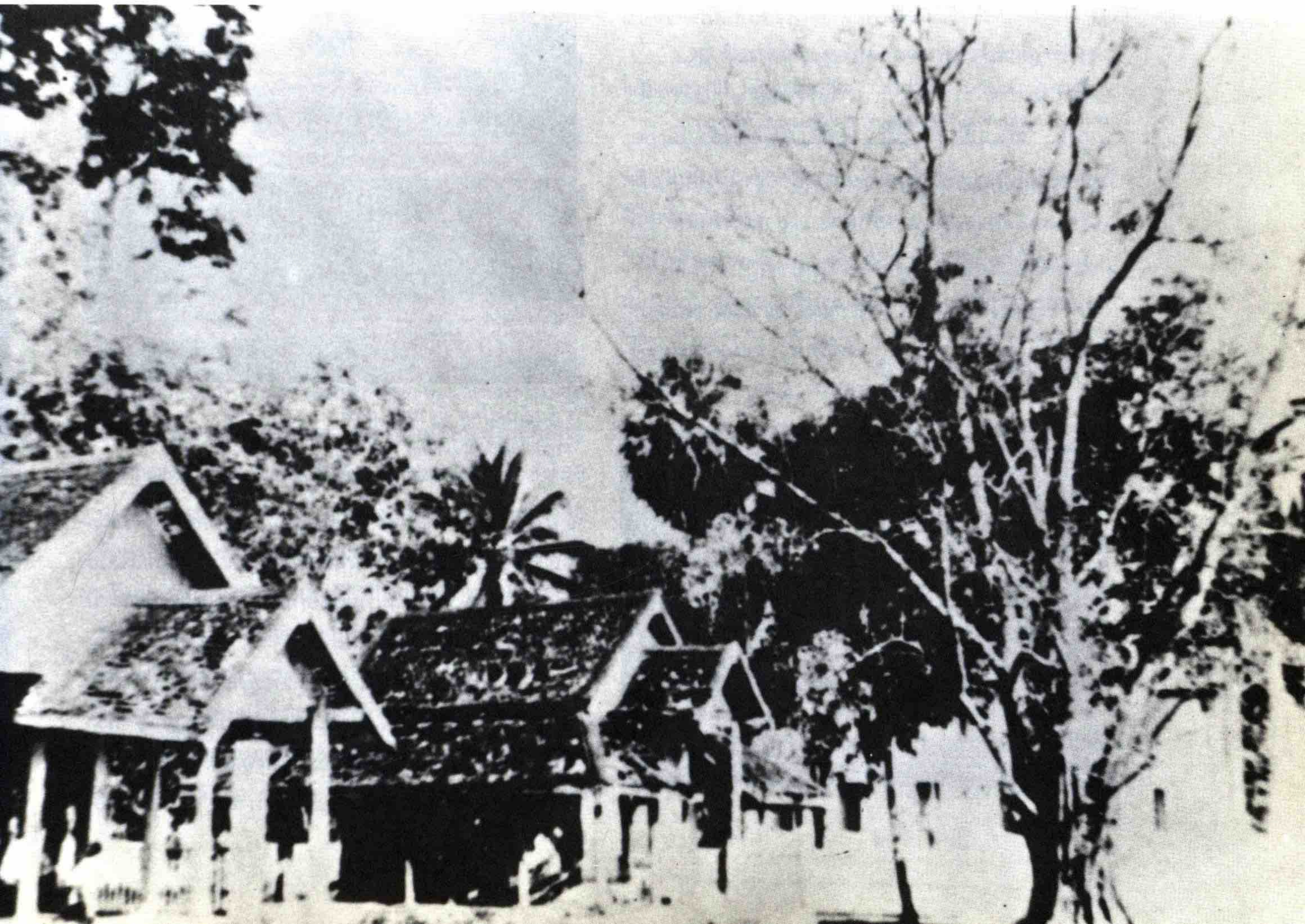
๑. **พระคเณศสำริด** ประทับยืนตรง (สมภังค์) บนฐานสี่เหลี่ยมจตุรัส ๒ ชั้นซ้อนกัน มีความสูงจากฐาน ๔๖.๕ เซนติเมตร ฐานล่างกว้าง ๑๕.๕ เซนติเมตร เป็นพระคเณศ ๔ กร หัตถขวาบนถือขอช้าง ซ้ายบนถือบวงบาศ ขวาล่างถืองาหัก ซ้ายล่างถือขนมโมทกะ นุ่งผ้าสมพต (ถกเขมร) สวมกรัณฑมุกุฏ กำไลต้นแขน ข้อมือ และข้อเท้า สวมสายยัชโญปวีตพาดเหนือพระอังสาซ้าย งาขวาหักงวงห้อยตรงแล้วตวัดปลายไปทางซ้ายที่ฐานชั้นล่างด้านหน้ามีจารึกเป็นตัวอักษรทมิฬ อ่านได้ว่า "มะ-ฌะ-ปิ-จิ-เท-ศะ" (Ma-jha-pi-ci-de-śa) หมายถึงประเทศอันเจริญรุ่งเรืองแห่งมัฌหปิ (Majhapi) หรือมัชปาหิต (Majapahit) ในปัจจุบัน[๖๖]

จากลักษณะตัวอักษรกำหนดอายุได้ว่าอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ (ตามความเห็นของอาจารย์อัญ-ชนา จิตสุทธิญาณ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี) ส่วนด้านหลังเป็นจารึกอักษรไทย อ่านได้ว่า "มหาวิคิเนกสุระ"

พระคเณศองค์นี้ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช ย้ายมาจากเทวสถานหอพระอิศวรเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ ดังมีหลักฐานการพบพระคเณศองค์นี้

สภาพเดิมของโบสถ์พราหมณ์และหอพระอิศวร เมืองนครศรี-ธรรมราช ก่อนพังทลาย

Brahmanical shrine and Isvara temple, Nakhon Si Thammarat. Before ruined.

พระคเณศยืน สำริด ย้ายมาจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
Standing Gaṇeśa. Bronze. Transfer from Brahmanical shrine. Nakhon Si Thammarat National Museum.

ปรากฏในเอกสารของจดหมายเหตุแห่งชาติ เป็นบันทึกลายมือของศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้รายงานเกี่ยวกับการตรวจโบราณสถานจังหวัดภาคใต้[๖๗] และพิพิธภัณฑสถาน จังหวัดนครศรีธรรมราช กันยายน

จารึกอักษรทมิฬ ที่ฐานด้านหน้า
Tamil inscription on front base.

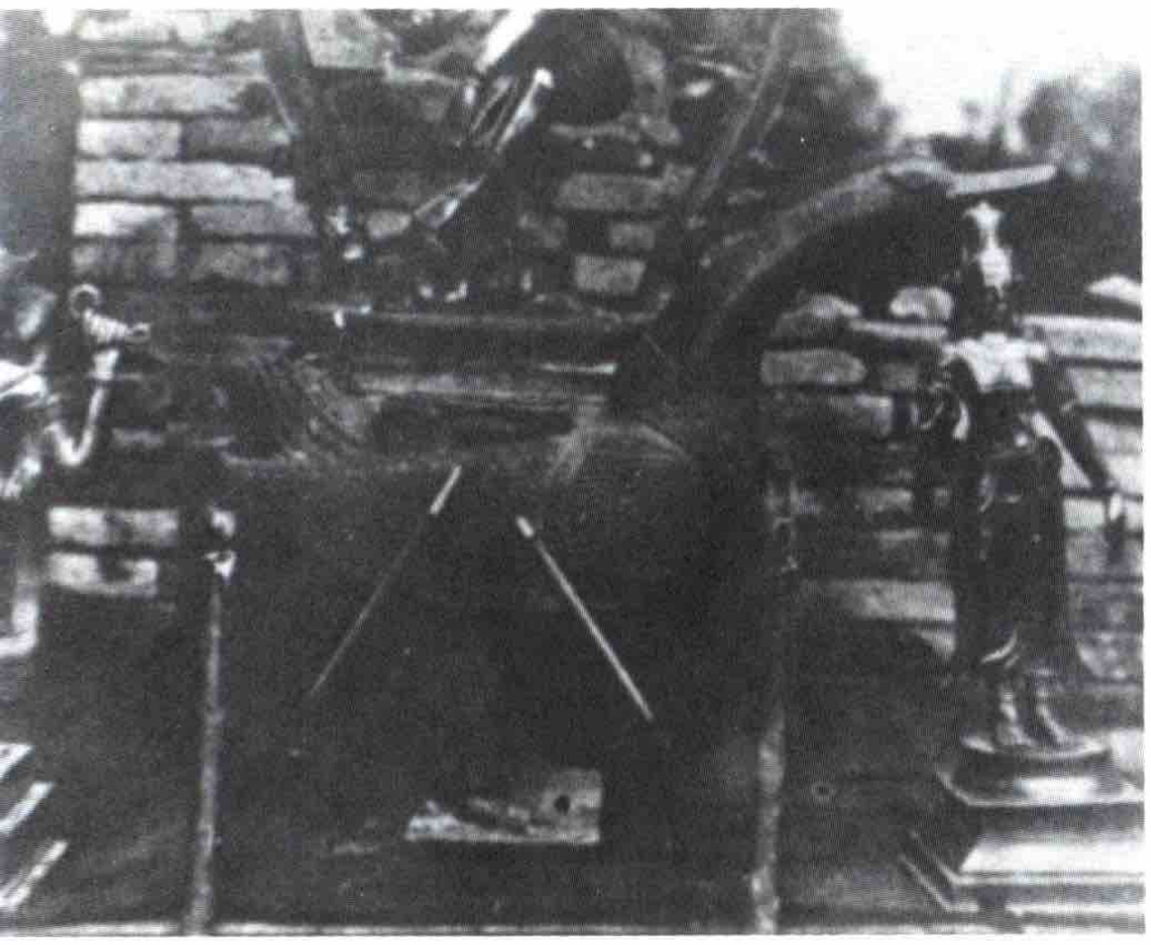
จารึกอักษรไทย ที่ฐานด้านหลัง
Thai inscription on the back.

๒๔๗๓ (ครั้งที่ ๒) ลว. ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓ หน้า ๑"...ของในพิพิธภัณฑสถานตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าไปเที่ยวก่อนจนเที่ยวนี้ได้เพิ่มขึ้นอีกมาก แต่ไม่มีของเก่า มีแต่เครื่องสักการะใหม่ๆ เป็นพื้น

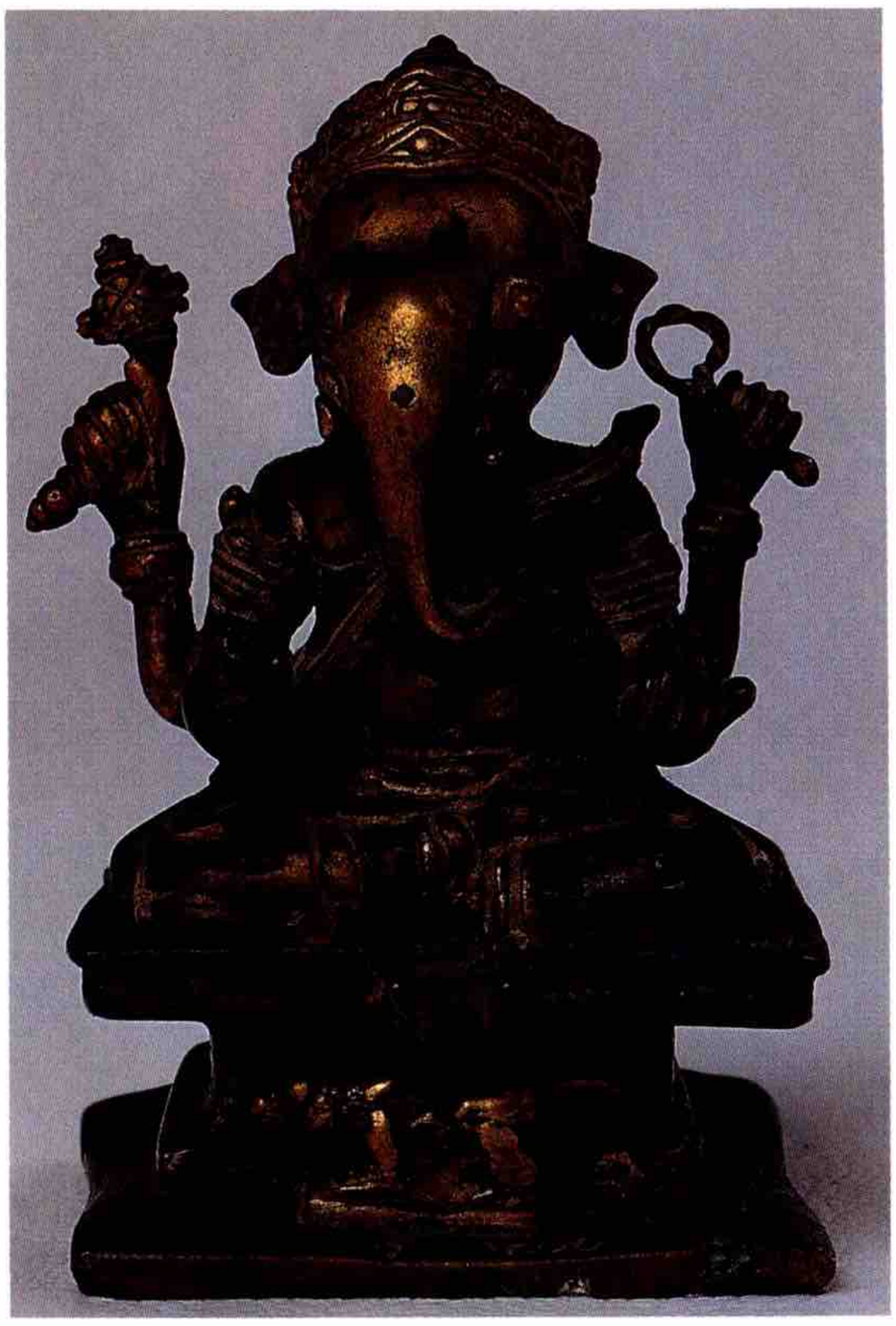
โบสถ์พราหมณ์ มีศิวลึงค์อยู่ ๕ อัน

หอพระอิศวร มีพระอิศวรปางนาฏราช ๑ พระอุมา ๑ พระคเณศ ๑ สัมฤทธิ์ทั้ง ๓ องค์

หอพระนารายณ์ มีทั้งพระนารายณ์ปั้นชำรุด

พระอิศวรปางนาฏราช พระอุมา และพระคเณศในหอพระอิศวร ก่อนย้ายมาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
Śiva-nāṭarāja, Umā and Gaṇeśa statues in Iśvara temple before transfered to the Museum.

พระคเณศสำริด ๔ กร ประทับบนฐานสี่เหลี่ยมมีร่องรองน้ำสรง เดิมอยู่ในเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
Bronze. Four-armed Gaṇeśa, sifting on Yoni-torana.

เหลือแต่องค์ (พระเศียร, พระบาท, พระหัตถ์ ไม่มี) องค์ ๑...

จากลักษณะรูปแบบของพระคเณศองค์นี้ มีอิทธิพลของศิลปะเขมรมากกว่าอิทธิพลศิลปะชวา แม้ว่าจารึกที่ฐานจะกล่าวถึงราชวงศ์มัชปาหิตของชวาตะวันออก (พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๑) ก็ตาม ซึ่งพวกพราหมณ์จากชวาอาจมาจารึกไว้ จากการกำหนดอักษรจารึกที่ปรากฏบนฐานรวมทั้งลักษณะรูปแบบของพระคเณศ อาจกล่าวได้ว่า ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุอยู่ในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้น

๒. พระคเณศ ๔ กร สำริด ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร หงายฝ่าพระบาททั้งสอง บนฐานสี่เหลี่ยมที่มีร่องรองน้ำสรง ใต้ฐานมีรูปหนูมองเห็นด้านข้าง พระหัตถ์ขวาบนทรงขอช้าง ซ้ายบนทรงบ่วงบาศ พระหัตถ์ขวาล่างทรงงาหัก พระหัตถ์ซ้ายล่างทรงขนม สวมกรัณฑมุกุฏ, กำไลต้นแขน, กำไลข้อมือและข้อเท้า และสวมสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย งาขวาหัก งวงอยู่ในลักษณะห้อยลง แล้วม้วนส่วนปลายไปทางซ้ายเล็กน้อย ประติมากรรม พระคเณศองค์นี้ มีขนาดค่อนข้างเล็ก คือ มีความสูงรวมฐาน ๘ เซนติเมตร ฐานกว้าง ๕ เซนติเมตร เดิมเป็นรูปเคารพอยู่ในเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครศรีธรรมราช

จากลักษณะรูปเคารพพระคเณศองค์นี้ จะเห็นได้ว่ามีลักษณะผสมผสานกันระหว่างอิทธิพลรูปแบบศิลปะอินเดียใต้หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นั่นคือการทำรูปหนูหันด้านข้างประดับที่ฐานกับรูปแบบศิลปะเขมร และท่าประทับนั่งขัดสมาธิเพชร อันเป็นลักษณะพุทธประติมานวิทยา (พระคเณศ ๒ องค์ ที่กล่าวมานี้ มีลักษณะโดยทั่วไปคล้าย-คลึงกันมาก คงจะสร้างขึ้นในระยะเวลาเดียวกัน) ดังนั้นจึงอาจกำหนดอายุของพระคเณศองค์นี้ได้ว่า น่าจะอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น

๓. พระคเณศสำริดอีกองค์หนึ่ง ย้ายจากโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราชเช่นกัน สูงรวมฐาน ๑๙ เซนติเมตร ฐานกว้าง ๑๐.๒ เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้ายบนบัลลังก์สี่เหลี่ยมมี ๒ กร พระหัตถ์ขวาถืองาหัก พระหัตถ์ซ้ายถือเชือกบาศ สวมกรัณฑมุกุฏ มีลักษณะคล้ายเทริดขนนก สวมเครื่องประดับต่าง ๆ รวมทั้งสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้ายมีลักษณะเป็นเชือก ๓ เส้น (แต่ละเส้นประกอบด้วยด้าย ๓ เส้น) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเป็นพรหมจรรย์ของพระคเณศตามตำนานที่กล่าวว่าพระคเณศเป็นผู้รักษาพรหมจรรย์ตลอดกาล ทั้งนี้เพราะเชือกศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์นั้นแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือสำหรับคนที่ยังไม่แต่งงาน (พรหมจรรย์) จะประกอบด้วยเชือก ๓ เส้น ถ้าแต่งงานแล้วจะมี ๙ เส้น[๖๘] พระคเณศนุ่งผ้ามีลวดลาย และชาย

พระคเณศ สำริด เดิมอยู่ในเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
Bronze Gaṇeśa from Brahmanical shrine. Nakhon Si Thammarat National Museum.

ผ้าห้อยด้านหน้าคล้ายแบบบายนของเขมร ลักษณะของเครื่องประดับมีการตกแต่งให้รายละเอียดมากกว่า ๒ องค์ที่แล้ว แต่มีลักษณะแข็งกระด้าง อาจเป็นฝีมือของช่างอินเดียผสมกับอิทธิพลศิลปะเขมรและพื้นเมืองโดยเฉพาะท่าที่นั่งพระบาทขวาทับพระบาทซ้าย และการวางกรทั้งสองไว้บนพระชานุเป็นลักษณะพระคเณศแบบเขมร แต่ท่านผู้รู้บางท่านได้ให้ข้อสังเกตว่า พระคเณศองค์นี้น่าจะเป็นของใหม่ที่ทำเลียนแบบพระคเณศรุ่นที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น เนื่องจากมีรูปทรงที่แข็งกระด้างและลวดลายการตกแต่งก็ทำแบบหยาบ ๆ[๖๙]

นอกจากนี้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครศรีธรรมราช ยังมีประติมากรรมรูปเคารพของพระคเณศอีก ๒ องค์ องค์หนึ่งมีลักษณะที่น่าสนใจ คือ เป็นรูปพระคเณศทรงหนู ทำด้วยสำริดสูง ๖.๔ เซนติเมตร กรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ.ปิยะภักดีนาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ พระคเณศมี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือขอช้าง ขวาล่างถือถ้วยขนม ซ้ายบนถือสังข์ (?) และหัตถ์ซ้ายล่างถืองาหัก สวมกระบังหน้าและมงกุฎแบบเขมร สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์และสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย ส่วนงวงชำรุดมองเห็นไม่ชัดว่างาข้างใดหัก

พาหนะทรงคือหนู อยู่ในลักษณะหน้าตรงต่างจากส่วนใหญ่ที่พบในอินเดียซึ่งมักจะหันข้าง มีลักษณะไม่เหมือนจริงขนาดใหญ่กว่าองค์พระคเณศ หนูยืนอยู่บนพื้นสี่เหลี่ยมเตี้ย ๆ และไม่ได้อยู่ในลักษณะกำลังกินขนมดังเช่นนิยม แต่อย่างไรก็ตาม พระคเณศองค์นี้นับได้ว่ามีลักษณะเฉพาะตัวที่น่าสนใจ แม้รูปทรงจะไม่ได้สัดส่วนนักและฝีมือก็หยาบแข็งกระด้าง แต่ก็เป็นรูปเคารพพระคเณศทรงหนูชิ้นเดียวเท่าที่มีหลักฐานปรากฏ พระคเณศทรงหนูนี้เป็นที่นิยมในอินเดียเหนือมาก่อน แล้วจึงเข้าสู่ความนิยมในอินเดียใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จากลักษณะทั่วไปของพระคเณศองค์นี้ที่ค่อนข้างเป็นฝีมือพื้นเมืองและความนิยมเกี่ยวกับพระคเณศทรงหนู ประติมากรรมชิ้นนี้จึงน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ลงมา

พระคเณศในพิพิธภัณฑสถาน นครศรีธรรมราช

พระคเณศทรงหนู สำริด กรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ. ปิยะภักดีนาถ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
Bronze Gaṇeśa on rat. Nakhon Si Thammarat National Museum.

อีกองค์หนึ่ง เดิมเป็นของนายบุษย์ มณีกฏ มอบให้พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นพระคเณศสำริด ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้ายบนฐานบัว อันเป็นลักษณะเฉพาะของพระคเณศในศิลปะเขมร มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถืองาหัก หัตถ์ซ้ายบนชำรุด ขวาล่างถือขอช้าง ซ้ายล่างถือขนมโมทกะ สวมกระบังหน้าคล้ายกับในศิลปะเขมรแบบบายน เช่นเดียวกับกรองศอ นอกจากนี้ยังสวมกำไลต้นแขน, กำไลข้อมือและข้อเท้า สวมสังวาลย์นาคพาดพระอังสาซ้าย คาดเข็มขัดที่มีหัวเข็มขัดค่อนข้างใหญ่แบบบายน งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงปลายม้วนไปทางซ้ายเล็กน้อย และมีขนาดสั้นเพียงพระอุระ งาขวาหัก มีขนาดสูง ๒๐ เซนติเมตร หน้าตักกว้าง ๑๒.๕ เซนติเมตร จากลักษณะทั่วไป พระคเณศองค์นี้มีอิทธิพลศิลปะแบบบายน จึงอาจกำหนดอายุประติมากรรมชิ้นนี้ได้ว่าคงมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

พระคเณศสำริด ๔ กร ประทับนั่งบนฐานบัว ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
Four-armed Gaṇeśa sitting on Padmāsana. Bronze. Nakhon Si Thammarat National Museum.

นอกจากนี้ยังมีรูปเคารพพระคเณศอีกองค์หนึ่ง ทำด้วยศิลาทราย ปัจจุบันอยู่บริเวณวัดพระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ย้ายมาจากวัดเพลง ตำบลนาสาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งได้ทราบภายหลังว่าบรรดาศิลปะโบราณวัตถุที่วัดเพลงทั้งหมดเคลื่อนย้ายออกมาจากศาสนสถานโบราณในเขตอำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช[๗๐]

พระคเณศองค์นี้มีความสูงจากฐาน ๔๐ เซนติเมตร หน้าตักกว้าง ๓๒.๕ เซนติเมตร เป็นรูปพระคเณศ ๔ กร ชำรุดหักแค่พระพาหา ๓ กร เหลือกรซ้ายเพียงกรเดียวซึ่งก็อาจเป็นของที่ทำขึ้นใหม่ เนื่องจากพระคเณศองค์นี้อยู่ในสภาพที่ชำรุดมาก มีการพอกปูนซ่อมไว้ตามส่วนต่าง ๆ เกือบทั่วองค์ มีงาทั้งสองข้าง (ซ่อมใหม่) สวมมงกุฎทรงเตี้ย ประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานสี่เหลี่ยมเรียบลักษณะโดยทั่วไปค่อนข้างเป็นแบบพื้นเมือง และเนื่องจากพอกปูนซ่อมใหม่เกือบทั้งองค์ จึงไม่อาจทราบลักษณะที่แท้จริงได้ อาจมีอายุอยู่ประมาณสมัยอยุธยาตอนต้น

มีหลักฐานว่าได้พบพระพิฆเนศวร์อีกองค์หนึ่งจากวัดเทพราช อำเภอสิชล จังหวัดนครศรีธรรมราช[๗๑] แต่ตามรายงานไม่ได้กล่าวแน่ชัดว่าเป็นพระพิฆเนศวร์ที่มาจากวัดเทพราช (ร้าง) ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นชากเทวาลัยหรือโบสถ์พราหมณ์ ซึ่งเคยพบโบราณวัตถุเนื่องในศาสนาพราหมณ์เช่นศิวลึงค์ขนาดใหญ่[๗๒] หรือเป็นพระพิฆเนศวร์ที่อยู่ในวัดเทพราชปัจจุบัน ซึ่งสร้างขึ้นใหม่อยู่คนละแห่งแต่ สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากวัดเทพราช (ร้าง)

พระคเณศ จากวัดเทพราช อ.สิชล จ.นครศรีธรรมราช
Gaṇeśa. Statue from Wat Devaraja, Nakhon Si Thammarat.

พระพิฆเนศวร์ประทับนั่งบนฐานกลมเตี้ย พระชงฆ์งอพับอยู่บนฐาน ฝ่าพระบาททั้งสองเกือบชิดกัน เป็นลักษณะเฉพาะของพระคเณศในศิลปะชวา ทรงสนับเพลายาวถึงข้อพระบาท มีชายผ้าห้อยอยู่ด้านหน้า สวมกรัณฑมุกุฎที่มีลวดลายประดับ คาดสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย งวงสั้นระดับพระอุระ ห้อยตรงแล้วตวัดส่วนปลายไปทางขวา พระคเณศองค์นี้มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือเชือกบาศ ขวาล่างถืองาหัก (?) ซ้ายบนถืออังกุศะ ซ้ายล่างถือผลไม้หรือถ้วยขนม (?) มีงาข้างซ้ายเพียงข้างเดียว

จากลักษณะท่าประทับนั่งของพระคเณศองค์นี้มีลักษณะคล้ายกับพระคเณศในศิลปะชวาช่วงแรก ซึ่งฐานเป็นลักษณะบัวคว่ำบัวหงายธรรมดา ยังไม่มีกระโหลกศีรษะเข้ามาประดับ ลักษณะนี้พบได้ในศิลปะชวาภาคกลางอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ แต่ในขณะเดียวกันก็ยังมีลักษณะของพระคเณศแบบอินเดียผสมผสานอยู่

พระคเณศศิลาทราย ปัจจุบันอยู่ในบริเวณวัดพระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช
Gaṇeśa. Sandstone. Wat Bramathat, Nakhon Si Thammarat.

จังหวัดกระบี่

หลักฐานพระคเณศที่พบได้แก่ พระคเณศดีบุก สูง ๖.๕ เซนติเมตร ฐานกว้าง ๕ เซนติเมตร ได้จากถ้ำเกาะหลัก ซึ่งอยู่กลางทะเล (น้ำกร่อย) บริเวณปากคลองท่อม ที่จะไปออกทะเลอันดามัน เป็นเกาะที่มีถ้ำและเพิงผาขนาดใหญ่ จากคำบอกเล่าทราบว่า ภายในถ้ำเคยพบโบราณวัตถุหลายอย่าง เช่น ลูกปัด, เครื่องมือหิน, เศษภาชนะดินเผา และกระดูกสัตว์จำนวนมาก จุดที่พบพระคเณศนี้อยู่บนจุดที่สูงที่สุดภายในถ้ำ พบรวมกับของอื่นๆ เช่น ตราอุณาโลม เหรียญ ฯลฯ ซึ่งล้วนเป็นของเนื่องในศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น[๗๓] เดิมเมื่อพบนั้นมีหินปูนหุ้มอยู่เกือบทั้งองค์

ลักษณะเป็นพระคเณศประทับนั่ง มี ๔ กร หัตถ์ขวาหน้าถือตรีศูล ซ้ายหน้าถือจักร ขวาหลังถือเชือกบาศ พาดไหล่ห้อยไปด้านหลัง มีลักษณะเป็นเกลียว ซ้ายหลังถือดาบ ลักษณะพิเศษ คือลักษณะการทำกรที่เพิ่มขึ้น มิได้แยกจากกรเดิม (ปกติ) แต่อยู่ในลักษณะแยกอยู่ด้านหน้า สวมมงกุฎทรงสูง ด้านหน้าและด้านหลังมีอุณาโลม ( ) สวมเครื่องประดับต่างๆ งวงอยู่ในลักษณะห้อยลงตรงๆ มีลวดลายตกแต่ง ที่ฐานโดยรอบมีภาพบุคคล (?) อยู่ในซุ้มรูปสามเหลี่ยม ฐานด้านล่างเว้าเข้าไปเล็กน้อย ภายในตัน

พระคเณศดีบุก จากถ้ำเกาะหลัก จ.กระบี่
Tin Gaṇeśa from Koh Lak, Krabi.

ลักษณะโดยทั่วไป คล้ายพระเครื่องรางประเภทที่เรียกว่า “พระปิดตา หรือ ควัมปติ” มีการเขียนยันต์, ตราอุณาโลม และเครื่องหมายทั่วองค์ ซึ่งไม่สามารถตีความได้

สันนิษฐานว่า พระคเณศองค์นี้น่าจะเป็นเครื่องรางที่ใช้ติดตัวผู้เดินทาง เพื่อขจัดอุปสรรคต่างๆ และน่าจะมีอายุไม่เก่ากว่าสมัยอยุธยาตอนต้น

จังหวัดพังงา

พระพิฆเนศวร์จากแหล่งโบราณคดีที่บ้านทุ่งตึก ตำบลเกาะคอเขา อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา ขุดพบจากเนินโบราณสถาน ๑ ใน ๓ เนินดังกล่าวมาข้างต้น ปัจจุบันอยู่ที่วัดอินทราวาส หมู่บ้านย่านมะปราง อำเภอคีรีรัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นประติมากรรมแกะสลักนูนบนแผ่นศิลาทรายขนาดใหญ่ สูงรวมฐาน ๗๒ เซนติเมตร ความกว้างหน้าตัก ๓๑ เซนติเมตร หนา ๑๕ เซนติเมตร ปรากฏรายละเอียดเฉพาะส่วนด้านหน้า ส่วนด้านหลังเป็นแผ่นหินเรียบ ขอบล่างหรือฐานมนโค้ง คล้ายเป็นแกนสำหรับเสียบลงกับฐานบนแท่นบูชาอีกทีหนึ่ง จึงไม่สามารถวางตามแนวตั้งได้[๗๔] เช่นเดียวกับพระคเณศศิลาจากพังหนน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา

ประติมากรรมพระพิฆเนศวร์มี ๔ กร สองกรล่างยกขึ้นในระดับพระอุระ หัตถ์ขวาล่างถืองาหัก หัตถ์ซ้ายล่างถือขนม หัตถ์ขวาบนถือสัญลักษณ์บางอย่างไม่ชัดเจน อาจเป็นอังกุศะ หัตถ์ขวาบนยกขึ้นถืออักษมาลา ประทับนั่งบนฐานสูงมนโค้งด้วยท่ามหาราชลีลา แต่เนื่องด้วยพระอุทรขนาดใหญ่ พระชานุขวาจึงยกตั้งขึ้นได้เพียงเล็กน้อย เช่นเดียวกับพระบาทซ้ายอยู่ในลักษณะแบะออก ที่พระอุทรมีรอยผ่าตื้นๆ งวงห้อยตรงแล้วตวัดไปทางขวา (ส่วนมากม้วนไปทางซ้าย) คาดเข็มขัดเส้นแบนหนา สวมสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย สวมกรัณฑมุกุฏ เครื่องประดับแบบกษัตริย์ งาขวาหัก เหลือเพียงข้างซ้ายข้างเดียว

ประติมากรรมชิ้นนี้นับได้ว่าเป็นประติมากรรมรูปเคารพพระพิฆเนศวร์ที่สวยงามมากองค์หนึ่งที่พบในประเทศไทย มีลักษณะที่น่าสนใจเป็นพิเศษ เช่น ลักษณะของงวงที่ห้อยลงแล้วตวัดไปทางขวา ซึ่งพบจำนวนไม่มากนัก รูปแบบของพระพักตร์ และลักษณะทั่วไปที่แสดงถึงอิทธิพลอินเดียภาคใต้ค่อนข้างชัดเจน แต่เนื่องจากศิลาทรายที่ใช้เป็นวัสดุนั้นเป็นของที่หาได้ในท้องถิ่น จึงอาจเป็นพระคเณศที่ช่างอินเดียสร้างขึ้นเลียนแบบศิลปะอินเดียภาคใต้โดยเฉพาะอย่างยิ่งศิลปะอินเดียใต้สมัยราชวงศ์โจฬะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖) พระคเณศองค์นี้จึงน่าจะมีอายุ

พระคเณศสลักนูนสูงบนแผ่นศิลาทราย จากแหล่งโบราณคดีบ้านทุ่งตึก อ.คุระบุรี จ. พังงา
High-relief Gaṇeśa. Sandstone. Thung Tuk Archaeological Site, Kuraburi, Pang-Nga

อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ และเนื่องจากในบริเวณใกล้เคียงกัน เราได้พบประติมากรรมรูปเทพมารดา (ผู้หญิงอุ้มเด็ก) พระคเณศองค์นี้จึงอาจมีบทบาทเกี่ยวกับการเป็นเทพผู้ปกป้องคุ้มครองเด็กด้วยก็ได้ (ดังคติที่เราพบในอินเดีย) จึงนับเป็นลักษณะที่น่าสนใจประการหนึ่งของพระคเณศองค์นี้

จังหวัดสุราษฎร์ธานี

จังหวัดสุราษฎร์ธานีจัดว่าเป็นเมืองที่มีหลักฐานทางโบราณคดีที่น่าสนใจและมีความสำคัญมากเมืองหนึ่ง เราได้พบหลักฐานมรดกทางวัฒนธรรมเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ เมืองไชยา ซึ่งตั้งอยู่บนแนวสันทรายห่างจากทะเลประมาณ ๘-๑๐ กิโลเมตร เป็นทำเลที่เหมาะสมอย่างยิ่งต่อการรับวัฒนธรรมจากภายนอก

ในบริเวณชุมชนโบราณไชยานี้ได้ปรากฏโบราณสถานที่เหลือร่องรอยอย่างชัดเจนอยู่หลายแห่ง เช่น เจดีย์วัดบรมธาตุ, เจดีย์วัดหลง, เจดีย์วัดแก้ว ซึ่งมีอายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ส่วนโบราณวัตถุนั้นได้พบประติมากรรมกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่า เช่น พระวิษณุ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ นอกจากนั้นยังมีประติมากรรมรูปเคารพในพุทธศาสนามหายานอีกหลายองค์ โดยมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา

แหล่งโบราณคดีที่สำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดสุราษฎร์ธานีที่ได้มีการพบรูปเคารพพระคเณศ คือ โบราณสถานวัดแก้ว (รัตนาราม) ตั้งอยู่ตำบลเลม็ด บนสันทรายเรียงต่อจากวัดเวียงและวัดหลง[๗๕] เป็นสิ่งก่อสร้างทำด้วยอิฐ มีผังเป็นรูปกากบาท ประกอบด้วยห้องโถงกลาง และมีมุข ๔ ด้าน มุมด้านทิศตะวันออกเป็นทางนำไปสู่ห้องโถงกลาง จากลักษณะของผัง คล้ายกับจัณฑิกะละสันในชวาภาคกลาง กำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๓๓๓-๑๓๔๓ แต่ด้านนอกของสถาปัตยกรรมก็คล้ายคลึงกับศิลปะจามในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ยกเว้นพระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง ประทับนั่ง ตกแต่งฐานเป็นรูปวัชระที่พบในซุ้มผนังด้านใต้ของมุขตะวันออก และกำหนดอายุอยู่ในสมัยเดียวกัน ส่วนพระพุทธรูปองค์อื่นๆ ที่ทำด้วยหินทราย สีแดงพบที่วัดแก้วนี้ เป็นของที่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น[๗๖]

นอกจากนี้ ได้พบพระพิฆเนศวร์ศิลาทรายแดง ๒ องค์จากโบราณสถานวัดแก้วไชยา ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี องค์ที่หนึ่งสูง ๓๖.๔ เซนติเมตร ฐานกว้าง ๓๘ เซนติเมตร ประทับนั่งท่ามหาราชลีลาบนฐาน ส่วนเศียรชำรุดหายไปแต่มีลักษณะที่สังเกตได้ว่าเป็นรูปเคารพของพระคเณศ มี ๔ กร หัตถ์ซ้ายบนซึ่งยังเหลือเพียงข้างเดียว ถือสัญลักษณ์คล้ายอักษมาลา ผ้านุ่งมีลาย มีแถบผ้ารัดพุงมีชายห้อย ๒ ชาย สวมกำไลต้นแขน กำไลข้อมือ และสร้อยคองวงอยู่ในลักษณะห้อยลงแล้วม้วนไปทางซ้าย แผ่นหลังเรียบแบน ไม่มีลวดลาย ทางพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไชยา ได้กำหนดอายุประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

อีกองค์หนึ่งได้จากเจดีย์วัดแก้วไชยาเช่นเดียวกัน สูงประมาณ ๔๓ เซนติเมตร ฐานกว้าง ๓๒ เซนติเมตร มีลักษณะคล้ายกับองค์แรก แม้จะอยู่ในสภาพที่ดีกว่า แต่ก็มีลักษณะสึกกร่อนมากเช่นกัน ประทับนั่งท่ามหาราชลีลาบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย สันนิษฐานว่ามี ๔ กรเช่นองค์แรก แต่ชำรุดทั้งหมด งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง ไม่เห็น

พระคเณศศิลาทรายสีแดง จากโบราณสถานวัดแก้ว อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี องค์ที่ ๑ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี

Sandstone Gaṇeśa. (No.1) Wat Kaew Chaiya, Surat Thani, Chaiya National Museum.

ร่องรอยของงาเนื่องจากความสึกกร่อน ซึ่งปรากฏที่ส่วนนี้ ชัดเจนสวมกรัณฑมุกุฏ ด้านหลังแบนเรียบ ปรากฏรอยสลักที่เหลืออยู่ คือ ส่วนมุ่นมวยผมเป็นปุ่มกลมที่ด้านหลังพระเศียร และขอบฐานซึ่งปรากฏเฉพาะด้านหลัง สูง ๙.๕ เซนติเมตร พระคเณศองค์นี้ก็จัดอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกับองค์แรก คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕

โบราณวัตถุที่พบจากวัดแก้วนี้ มีปะปนกันทั้งในศาสนาพุทธมหายาน และศาสนาพราหมณ์ ของในศาสนาพราหมณ์นั้นเราได้พบศิวลึงค์ขนาดเล็ก ทำด้วยหินทรายสีเขียว แตกต่างออกไปจากประติมากรรมส่วนใหญ่ที่พบจากวัดแก้วซึ่งเป็นหินทรายสีแดง หินทรายสีแดงนี้คงเอามาจากเขานางเอ บ้างก็เรียกว่าเขานางฮี อยู่ห่างจากวัดแก้วประมาณ ๔ กิโลเมตร ที่เขาแห่งนี้มีร่องรอยการตัดหินไปใช้ด้วย[๗๗] ดังนั้น ศิวลึงค์ที่พบจากวัดแก้ว จึงอาจเป็นของที่นำมาจากที่อื่นในช่วงใดช่วงหนึ่ง และเมื่อวัดแก้วเป็นวัดที่สร้างขึ้นในพุทธศาสนามหายาน จึงเป็นที่น่าสนใจว่าพระพิฆเนศวร์ศิลาทราย ๒ องค์ที่มีขนาดใกล้เคียงกันนี้ปรากฏขึ้นที่วัดแก้วในฐานะใด (ถ้าสร้างพร้อมวัด) หรืออาจทำขึ้นใหม่ในสมัยอยุธยา

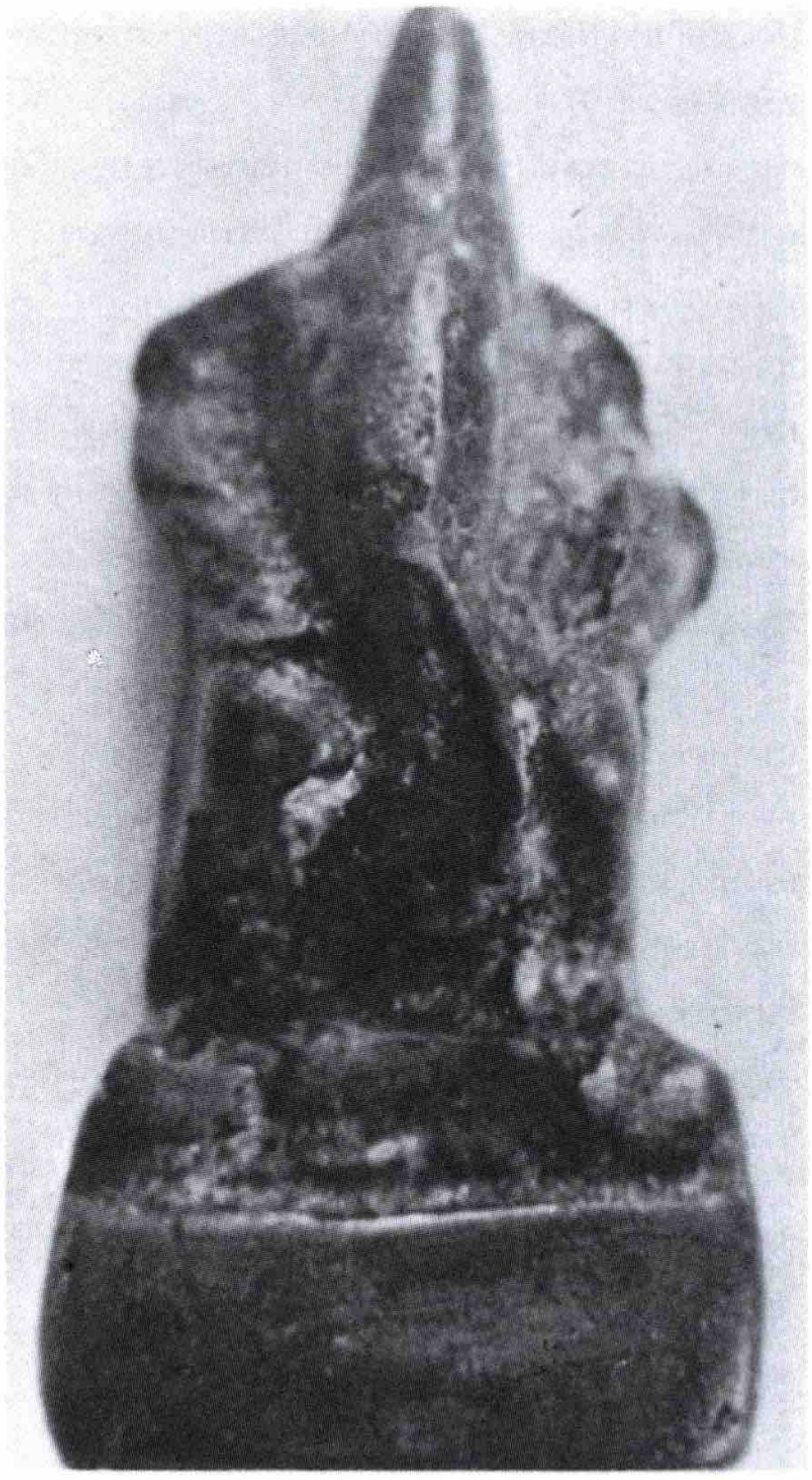
ที่จังหวัดสุราษฎร์ธานีนี้ ก็เช่นเดียวกับจังหวัดสงขลาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คือมีร่องรอยของคติการนับถือพระคเณศในฐานะ "บรมครูช้าง' ซึ่งเป็นคติที่เกิดขึ้นในรุ่นหลังลงมาหลังจากไทยได้รับความรู้ทางด้านคช-ศาสตร์จากพวกพราหมณ์อินเดีย ในจังหวัดสุราษฎร์ธานียังคงมีการเลี้ยงช้างและจับช้างเป็นอาชีพ ได้พบหลักฐานจากพระคเณศ ๒ องค์ในลักษณะของ "เครื่องราง" หรือ "พระเครื่อง" มีขนาดเล็ก ปัจจุบันอยู่ในครอบครองของเอกชน

จากการสัมภาษณ์ได้ความว่า เจ้าของเดิมมีอาชีพเลี้ยงช้าง ได้นับถือพระคเณศในฐานะเป็น "ครูช้าง" กล่าวว่าชิ้นหนึ่งเจ้าของเดิมขุดได้ในเขตอำเภอกาญจนดิษฐ์ (สันนิษฐานว่าอาจมาจากตำบลช้างซ้ายหรือช้างขวา) เป็นพระคเณศทำจากชิน สูง ๕ เซนติเมตร ฐานกว้าง ๒.๕ เซน-ติเมตร ที่ฐานมีสัญลักษณ์

พระคเณศศิลาทรายแดง จากโบราณสถานวัดแก้ว อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี องค์ที่ ๒

Sandstone Gaṇeśa No.2 Wat Kaew Chaiya, Surat Thani. chaiya National Museum.

พระคเณศชิน จาก อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี
Miniature Gaṇeśa. Alloy. Kānchanadis, Surat Thani.

พระคเณศชิน จาก อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี
Miniature Gaṇeśa. Alloy. Kānchanadis, Surat Thani.

เช่นเดียวกับชิ้นที่อยู่ในพิพิธภัณฑ์วัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี ๒ กร หัตถ์ขวาถือเชือกบาศ หัตถ์ซ้ายถือขอช้าง งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงแล้วม้วนขวา สวมมงกุฎสูง มองไม่เห็นว่างาช้างใดหัก

อีกองค์หนึ่ง (เจ้าของคนเดียวกัน) ทำจากชินเช่นกัน สูง ๒.๙ เซนติเมตร กว้าง ๑.๖ เซนติเมตร ฐานหนา ๑.๕ เซนติเมตร เป็นรูปพระคเณศประทับบนฐานเตี้ย พระชงฆ์ทั้งสองพับวางอยู่บนฐาน ฝ่าพระบาททั้งสองประกบกัน (แบบชวา) ด้านหลังมีประภามณฑล หลังประภามณฑลมีเครื่องหมายยันต์ (โอม) ॐ มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือตรีศูล ขวาถือล่างขนมโมทกะ ซ้ายบนถือเชือกบาศ ซ้ายล่างถือขนมหรือผลไม้ สวมมงกุฎ กำไลต้นแขน กำไลข้อมือ และสังวาลย์นาคพาดพระอังสาซ้าย งาข้างขวาหักงวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงแล้วหันไปทางขวาคล้ายกำลังหยิบขนมในพระหัตถ์ขวา

จากลักษณะของพระคเณศ ๒ องค์จากอำเภอกาญจนดิษฐ์และจากการสัมภาษณ์ ทำให้เราทราบว่าที่นี่ยังคงมีคติการนับถือพระคเณศในฐานะ "ครูช้าง" เช่นเดียวกับอีกหลายแห่งในภาคใต้ เราได้พบพระคเณศขนาดเล็ก ลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน มีคาถา ๘ , ๑๒ และ ๕ ขยายช่องให้กว้างขึ้นคล้ายกัน เท่าที่พบมาแล้วคือที่สงขลาและกระบี่ สำหรับที่กระบี่นั้น เราอาจแน่ใจได้ว่าไม่เกี่ยวข้องกับ "ช้าง" เพราะพบบนเกาะ ดังนั้นเราจึงอาจแยกพระคเณศในรูปแบบนี้ได้ ๒ คติ คือ นับถือเป็นเครื่องรางธรรมดา กับนับถือในฐานะ "ครูช้าง"

สำหรับพระคเณศที่พบที่อำเภอกาญจนดิษฐ์นี้ควรมีอายุอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง

ที่วัดพระพิฆเนศวร์ (ร้าง) ตำบลท่าชนะ อำเภอท่าชนะ (เดิมเรียกอำเภอหนองหวาย) จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีหลักฐานว่าได้พบประติมากรรมรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ (ชำรุด) จากการขุดดินที่เป็นโคกเพื่อปรับพื้นที่

ใช้บริเวณเป็นที่ตั้งโรงเรียน เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๐ โดยขุดพบรูปสลักพระพิฆเนศวร์ศิลาที่บริเวณขอบสระ (ปัจจุบันถูกกลบแล้ว)สระที่พบพระพิฆเนศวร์นี้มีลักษณะรูปไข่เส้นทแยงมุมกว้างประมาณ ๙.๓๐ เซนติเมตร ยังมีสระน้ำอีกแห่งหนึ่งอยู่ห่างออกไป ๕๐ เมตร ขนาดใหญ่กว่ามากก็ถูกกลบแล้วเช่นกัน ทางด้านทิศตะวันออกใกล้กับสนามบาสเกตบอล ขุดพบกำแพงอิฐยาวประมาณ ๑๐ เมตร กำแพงหนาของอิฐ ๓ แผ่นวางเรียงกัน เข้าใจว่าเป็นพวกซรากรากฐานอาคารโบราณ ที่วัดพระพิฆเนศวร์นี้เคยพบมุขลึงค์ขนาดใหญ่แบบเดียวกับที่พบในเมืองจามประเทศเวียดนาม[๗๘]

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้เคยกล่าวถึงพระพิฆเนศวร์องค์นี้ไว้ว่า "ได้ขออนุญาตทางโรงเรียนดูชิ้นส่วนโบราณวัตถุที่เก็บไว้ในโกดังเก็บของ ก็พบว่ามีโบราณวัตถุที่น่าสนใจหลายชิ้น ที่สำคัญได้แก่ ศิวลึงค์ ๒ ชิ้น ทำด้วยหินสีเขียวและน้ำตาล ชิ้นส่วนของเทวรูปพระพิฆเนศวร์เหลือเพียงแค่บั้นเอวลงไปจนถึงพระบาทและฐานอยู่ในท่านั่ง ทำด้วยหินสีเขียวอย่างเช่นที่ใช้ทำกันในบรรดาเทวรูปเก่า นอกนั้นพบฐานเทวรูปอีก ๒-๓ ชิ้น การกำหนดอายุของโบราณวัตถุเหล่านี้ ยังไม่อาจทำได้แน่นอน เพราะไม่เห็นรูปแบบที่ชัดเจนแต่ถ้าพิจารณาอย่างคร่าวๆ อาจกล่าวได้ว่าเป็นของสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ขึ้นไป"[๗๙]

อาจกล่าวได้ว่า ภาคใต้ของประเทศไทยนั้นมีร่องรอยหลักฐานทางศาสนาพราหมณ์ที่เก่าแก่และน่าสนใจมากที่สุด จากการศึกษารูปเคารพของพระคเณศที่พบทางภาคใต้ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจทำให้กล่าวได้ว่าคติการนับถือบูชาพระคเณศได้มีอยู่ในดินแดนภาคใต้ของไทยตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา รูปเคารพของพระคเณศทางภาคใต้ที่น่าสนใจได้แก่ รูปเคารพพระคเณศจากพังหนุน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ มีรูปแบบใกล้เคียงกับพระคเณศในศิลปะอินเดียภาคเหนือสมัยคุปตะ อาจกล่าวได้ว่าเป็นพระคเณศที่เก่าแก่ที่สุดในภาคใต้ของไทย

นอกจากนี้ยังมีรูปพระคเณศที่น่าสนใจอีกองค์หนึ่งคือ พระคเณศที่บ้านทุ่งตึก ตำบลเกาะคอเขา อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา อิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยราชวงศ์โจฬะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖) จะเห็นได้ว่าคติการนับถือพระคเณศที่ปรากฏทางภาคใต้นั้น ได้แผ่มาจากอินเดียโดยตรงและรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนคาบสมุทรภาคใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมาและสืบต่อกันเรื่อยมา ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ นั้น ศิลปกรรมทางภาคใต้ได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมร จึงปรากฏรูปเคารพของพระคเณศที่มีอิทธิพลศิลปะเขมรมีลักษณะเฉพาะของตนเอง คือ ท่าประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย สวมกระบังหน้าแบบเทพของเขมร ลักษณะนี้สืบต่อลงมาจนถึงสมัยอยุธยาดังที่เราได้พบรูปเคารพของพระคเณศสมัยอยุธยาซึ่งมีลักษณะผสมผสานระหว่างศิลปะเขมรกับศิลปะไทย

สำหรับการนับถือพระคเณศที่ปรากฏทางภาคใต้ของประเทศไทยในช่วงแรกนั้น น่าจะมีการเคารพบูชาพระองค์ในฐานะเทพแห่งอุปสรรค ผู้สามารถบันดาลความสำเร็จและขจัดอุปสรรคต่างๆ ได้ตามคติความเชื่อดั้งเดิมของชาวอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกพ่อค้าที่เดินทางเข้ามาค้าขาย เมื่อชุมชนพราหมณ์ได้ตั้งหลักแหล่งมั่นคงขึ้นในดินแดนแถบนี้ ก็เกิดการบูชาพระคเณศทั้งในฐานะเทพบริวารผู้เป็นโอรสพระศิวะ และในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรคตามคติดั้งเดิม และได้แพร่ขยายไปสู่บุคคลทั่วไปไม่ว่าจะนับถือศาสนาใดลัทธิใด

ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งสำหรับคติเกี่ยวกับการนับถือพระคเณศที่พบในภาคใต้ คือ คติการบูชาพระองค์ในฐานะเทพผู้ปกครองคุ้มครองเด็ก ดังที่เราได้พบรูปเคารพของพระองค์ในบริเวณใกล้เคียงกับที่พบประติมากรรมรูปเทพมารดาจากบริเวณบ้านทุ่งตึก จังหวัดพังงา ซึ่งอาจเกี่ยวเนื่องกันดังที่ได้พบในประเทศอินเดีย

ภาคตะวันออก

ที่เมืองเก่าพระรถ บ้านโคกปีบ ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรได้ค้นพบประติมากรรมรูปพระคเณศศิลาในหมู่เทวาลัยศาสนาพราหมณ์กลางเมืองพระรถใน พ.ศ. ๒๕๑๕ นอกจากนี้ยังได้ค้นพบประติมากรรมสมัยทวารวดี และลพบุรีที่เนื่องในพุทธศาสนามหายาน และศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งเทวรูปรุ่นเก่าปะปนกัน[๘๐]

พระคเณศองค์นี้พบในลักษณะแตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย (รวม ๑๘ ชิ้น) หน้าเทวาลัยหลังสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่ใหญ่ที่สุด ซึ่งอยู่ตรงกลางของหมู่เทวาลัย และมีบ่อน้ำอยู่เบื้องหลัง เมื่อนำมาประกอบเข้าด้วยกัน เป็นรูปพระคเณศยืน (?) ที่มีขนาดใหญ่ คือสูงถึง ๑๗๐ เซนติเมตร ไม่ทรงเครื่องอาภรณ์ อยู่เหนือฐานศิลาใหญ่ซึ่งมีร่องรองน้ำสรง (โยนิโทรณะ) เส้นนูนซึ่งอาจเป็นสายรัดองค์หรือขอบผ้ายังคงมีเหลืออยู่บนบั้นพระองค์ทางด้านหลัง จากด้านหลังของพระเศียรลงมามีรอยสลักเว้าเข้าไปทางตอนกลางของ

ประติมากรรมรูปพระคเณศยืน ศิลา ขนาดใหญ่จากเมืองพระรถ อ.ศรีมหาโพธิ์ จ.ปราจีนบุรี
Stone Gaṇēśa from Pra Ratha, Srī Mahabodhi, Prachinburi.

พระองค์พระคเณศองค์นี้ทรงมี ๒ กร แต่หัตถ์ทั้งสองก็หักไปหมด ด้านหน้าของพระพักตร์ก็แตกหักไปเช่นกัน แต่ยังคงมองเห็นงาทางด้านขวาและสีพระพักตร์ ซึ่งแสดงถึงความมีอำนาจ มีลายก้านขดเล็กๆ และเส้นข้างใต้อีกเส้นหนึ่งเหนือต้นงวงทางด้านขวา พระกรรณและด้านบนของพระเศียรสลักแบบศีรษะช้างอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังปรากฏฐานกลมหรือรูปไข่ประดับกลีบบัวคว่ำบัวหงายอยู่เหนือฐานใหญ่ (โยนิ) อีกแห่งหนึ่ง ลวดลายบัวคว่ำบัวหงายนั้นยังคงมีเหลืออยู่บ้างทางด้านซ้ายภายใต้องค์พระคเณศ[๙๑]

อนึ่ง พระคเณศองค์นี้ บางท่านกล่าวว่าอยู่ในท่าประทับนั่ง เนื่องจากอยู่ในสภาพไม่สมบูรณ์ จึงไม่อาจยืนยันได้ แต่ลักษณะที่ปรากฏแสดงให้เห็นว่าน่าจะประทับยืนมากกว่า

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากรูปแบบซึ่งมีความเรียบง่าย และไม่มีเครื่องอาภรณ์ตกแต่งมาก อาจแสดงให้เห็นถึงความคล้ายคลึงกับเทวรูปพระคเณศจากตวลผักกิน (Tuol Phak Kin) ในประเทศเขมร ซึ่งมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ดังนั้นพระคเณศองค์นี้จึงอาจมีอายุอยู่ในสมัยใกล้เคียงกัน[๙๒]

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ก่อนที่ชนชาติไทยจะเข้าครอบครองดินแดนในบริเวณนี้ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ เราอาจสรุปความเป็นมาของดินแดนแถบนี้ โดยแบ่งได้เป็น ๒ ช่วงคือ

ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ ดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ได้เจริญขึ้นเป็นบ้านเมืองอย่างเต็มที่ ได้รับอารยธรรมทางด้านศาสนาลัทธิการปกครอง ตลอดจนขนบประเพณีบางอย่าง อันมีรกรากมาจากอินเดีย แยกได้อย่างชัดเจนเป็น ๒ เขต คือ

บริเวณลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่เขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น ไปจนถึงกาฬสินธุ์ เป็นบริเวณที่ปรากฏลักษณะศิลปกรรมส่วนใหญ่เป็นของเนื่องในพุทธศาสนา ออกมาในรูปแบบ ซึ่งรู้จักกันโดยทั่วไปว่า "วัฒนธรรมทวารวดี" โดยได้รับรูปแบบวัฒนธรรมเช่นนี้ผ่านเข้ามาจากภาคกลางของประเทศไทย ทางช่องเขาในเทือกเขาเพชรบูรณ์ ดงพญาเย็น และพนมดงรัก ลงสู่ชุมชนในที่ราบลุ่มของลำน้ำต่างๆ แต่มีลักษณะเฉพาะตัวบางอย่างเป็นของตนเอง

บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล และลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งแต่จังหวัดอุบลราชธานี นครพนม จนถึงบุรีรัมย์ โบราณวัตถุสถานในยุคแรกๆ จะเป็นของเนื่องในพุทธศาสนา แต่ส่วนใหญ่ที่ปรากฏแล้วจะเป็นของเนื่องในศาสนาพราหมณ์อันเป็นอิทธิพลที่ผ่านเข้ามาทางเขมร ซึ่งเราได้ทราบแล้วว่าอิทธิพลของเขมรปรากฏขึ้นอย่างรุนแรง ซึ่งไม่เพียงแต่ทางด้านศิลปะเท่านั้น บางท่านเชื่อว่ามีอำนาจทางการเมืองด้วย[๙๓]

ในสมัยต่อมา คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ดินแดนในภาคอีสานส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกับอาณาจักรเขมร โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านสังคมและวัฒนธรรม เท่าที่เชื่อกัน อิทธิพลของศิลปะเขมรได้หลั่งไหลเข้ามาอย่างมากมายในภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๕๓-๑๕๙๓) พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖- หลัง พ.ศ. ๑๖๙๓) พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔- ราว พ.ศ. ๑๗๖๑) คือศิลปะเขมรแบบเกลียง

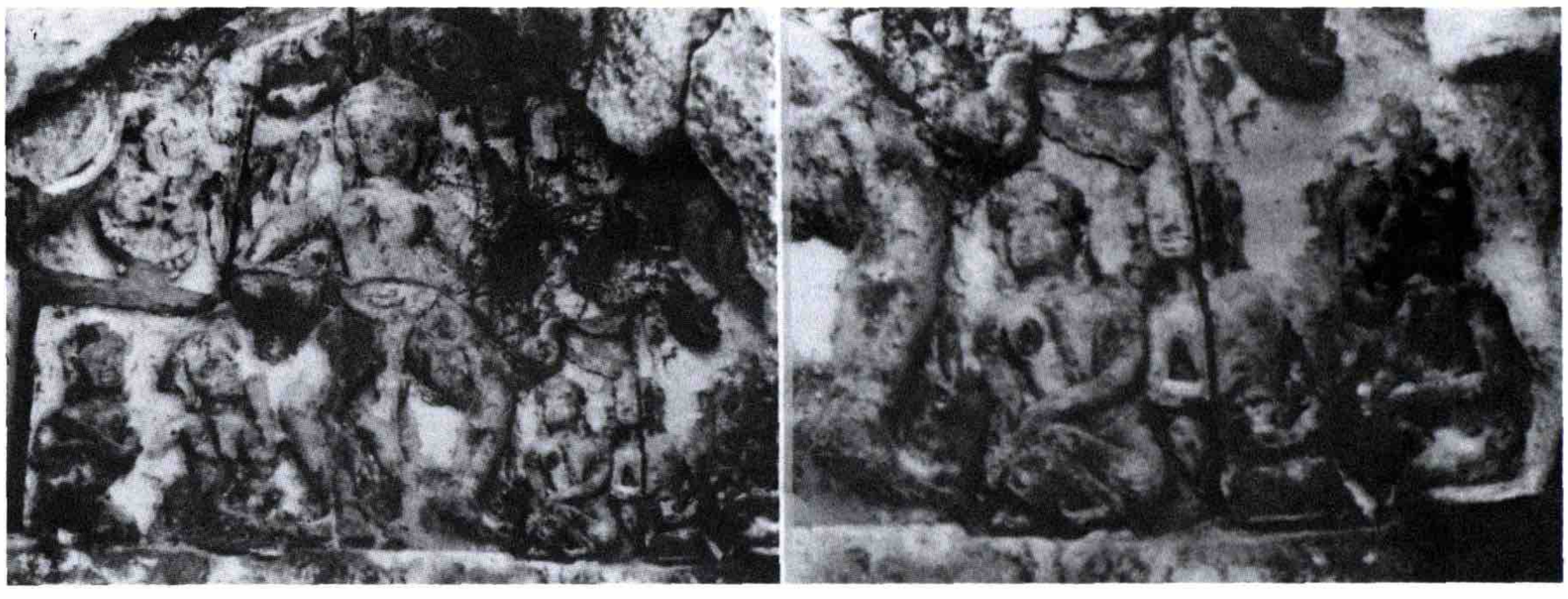
ภาพสลักบนทับหลังศิลาปรางค์ประธาน ปราสาทหินศรีขรภูมิ อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์
Siva-nāṭarāja and other divines include Gaṇeśa carving on the lintel of main Prasat at Sikhoraphum, Surin.

บาปวน และบายน ตามลำดับ[๙๔] เราได้พบหลักฐานทางเอกสาร (จารึก) และหลักฐานโบราณวัตถุสถานจำนวนมากที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปกรรมเขมรที่มีอยู่ในดินแดนแถบนี้

ประติมากรรมรูปพระคเณศนั้นพบเป็นจำนวนมากในภาคนี้ มีทั้งที่เป็นประติมากรรมลอยตัวและเป็นประติมากรรมนูนสูง นูนต่ำสลักบนหน้าบัน และทับหลังของปราสาทหินต่างๆ ส่วนใหญ่ของภาพสลักเหล่านี้ จะปรากฏภาพพระคเณศในลักษณะเป็นเทพบริวารของพระศิวะ ตัวอย่างเช่น ทับหลังศิลาเหนือกรอบประตูปรางค์องค์ประธานของปราสาทหินศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นปรางค์ก่อด้วยอิฐขัด ๕ องค์ตั้งบนฐานเดียวกัน ปรางค์ประธานซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าอยู่กลาง ปรางค์บริวารขนาดย่อมอยู่ประจำ ๔ มุม ภาพที่ปรากฏบนทับหลังปรางค์ประธานชิ้นนี้ จำหลักเป็นรูปศิวนาฏราช ยืนอยู่บนแท่น มีหงส์แบก ๓ ตัว และหงส์ทั้ง ๓ ตัวอยู่บนเศียรเกียรติมุข ซึ่งมีมือทั้งสองจับเท้าสิงห์ข้างละ ๑ ตัว รูปสิงห์อยู่ในท่ายืนด้วยสองขาหลัง ขาหน้ากุมดอกบัวบานออกเกษรเป็นลำพวงมาลัยโค้งทางซ้าย-ขวาของพระอิศวรเป็นรูปเทพรำภายใต้วงโค้งของพวงมาลัยจำหลักเป็นรูปพระคเณศ พระพรหม พระวิษณุ และนางปารวตี มีรูปโยคีที่ปลายแถวทั้ง ๒ ข้าง รูปเหล่านี้นั่งเหนือบัลลังก์ดอกบัว ใต้บังลังก์ดอกบัวนี้มีรูปเทวดาขี่สิงห์อยู่ภายในวงก้านขด[๙๕]

จากลักษณะของทับหลังชิ้นนี้ แสดงให้เห็นว่าเป็นลักษณะของทับหลังแบบนครวัด คือมีบุคคลเล็กๆ เข้ามาประกอบมาก นอกจากนี้ภาพสลักเทพธิดาบนเสาประตูปรางค์องค์นี้ยังนุ่งผ้าแบบนครวัด คือนุ่งผ้าจีบมีชายผ้ารูปหางปลาห้อยอยู่ข้างหน้า มีชายผ้ายาวห้อยอยู่ในมือ[๙๖] จึงอาจกำหนดอายุของปราสาทหินองค์นี้ได้ว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗

นอกจากนี้ ยังได้พบรูปพระคเณศสลักบนหน้าบัน ได้แก่หน้าบันจากพระธาตุนารายณ์เจงเวง จังหวัดสกลนคร พระธาตุนารายณ์เจงเวงเป็นปรางค์ขอมก่อด้วยศิลาทราย มีลักษณะของศิลปะเขมรแบบบาปวนราว พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐ มีขนาดเล็ก ฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาด ๙.๕๐ เซนติเมตร มีมุขยื่นออกมาทางทิศตะวันออก ทับหลังทางทิศตะวันออกเป็นรูปพระกฤษณะกำลังทรงประลองกำลังและหน้าบันด้านบนเป็นรูปพระศิวนาฏราช มีเทวดานั่งประนมมือเป็นแถวอยู่เบื้องล่าง ทางขวาสุดมีรูปพระคเณศ

ภาพสลักบนหน้าบันพระธาตุนารายณ์เจงเวง จ.สกลนคร รูปศิวนาฏราช มีพระคเณศเป็นเทพบริวาร
Śiva-nāṭaraja and Gaṇeśa as his attendant on the facade of Naraijenveng, Sakon Najhon.

รวมอยู่ด้วย ทับหลังทางทิศตะวันออกสลักเป็นภาพพระกฤษณะกำลังประลองเช่นเดียวกัน ผ้าทรงซึ่งเป็นโจงกระเบนสั้นเป็นริ้ว ชักชายออกมามากเหนือบั้นเอวด้านขวา แสดงให้เห็นว่าอยู่ตอนปลายศิลปะขอมแบบบาปวน พระธาตุนารายณ์เจงเวงนี้คงสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย อาจจัดได้ว่าเป็นปราสาทขอมในราว พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐ ที่งามที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย[๘๗]

ภาพพระคเณศสลักนูนต่ำบนแผ่นหินที่มีลักษณะน่าสนใจชิ้นหนึ่ง พบที่บ้านตะแบก (?) อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา ปัจจุบันอยู่ในหอวัฒนธรรมวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขตนครราชสีมา เป็นภาพสลักนูนต่ำรูปพระคเณศบนแผ่นศิลาทรายสีแดง รูปสี่เหลี่ยมสูงประมาณ ๗๕ เซนติเมตร กว้าง ๓๐.๕ เซนติเมตร หนา ๒๐.๕ เซนติเมตร มีลักษณะพื้นบ้านเฉพาะตัวคล้ายกับยังสลักไม่เสร็จ (โกลน) เป็นรูปพระคเณศ (?) ประทับยืนในท่างอพระชงฆ์ มี ๒ กร อยู่ในระดับพระอุทร เห็นรายละเอียดได้ไม่ชัดเจน บนเศียรคาดเครื่องประดับเป็นแถบผ้าหรือแถบเพชรพลอย (คล้ายกับรูปพระคเณศบนด้ามมีดที่พบที่สทิงพระ) งวงสั้นอยู่ในลักษณะขดงอไปทางขวา ส่วนอื่นไม่เห็นรายละเอียด มีลักษณะคล้ายเป็น "สัญลักษณ์" มากกว่าเหมือนจริง ภาพพระคเณศองค์นี้มีลักษณะของศิลปกรรมพื้นบ้าน เนื่องจากยังไม่ทราบประวัติการพบที่แน่นอนจึงไม่สามารถตีความได้กระจ่าง แต่จากลักษณะรูปทรงน่าจะเป็นของที่ทำเลียนแบบของเก่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระคเณศรุ่นเก่าในอินเดีย

สำหรับประติมากรรมลอยตัวรูปพระคเณศมีที่น่าสนใจหลายชิ้น ชิ้นหนึ่งได้แก่พระคเณศจากปราสาทหินพนมรุ้ง อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นศิลาทรายสีเทา สูง ๒๔ เซนติเมตร ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน

ภาพสลักนูนต่ำรูปพระคเณศ พบที่บ้านตะแบก อ.สีคิ้ว จ.นครราชสีมา ปัจจุบันอยู่ในหอวัฒนธรรมวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขตนครราชสีมา
Bas-relief of Gaṇeśa found at Ban Tabaek, Nakhon Ratchasima, Nakhon Ratchasima Teachers Collage.

ประติมากรรมพระคเณศ จากปราสาทพนมรุ้ง อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์

Stone Gaṇeśa from Prasat Phanom Rung, Prakhon Chai, Buri Ram.

แห่งชาติ มหาวีรวงศ์ จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทหินพนมรุ้งนั้นเป็นปราสาทศิลาตั้งอยู่บนยอดเขาพนมรุ้ง ด้านหน้าปราสาทหันไปทางทิศตะวันออก องค์ปรางค์มีวิหารอยู่ทางด้านหน้าและมีฉนวนเดินติดต่อถึงกัน ภายในบริเวณมีอาคารหลายหลัง มีระเบียงคตล้อมรอบ จากการขุดแต่งและบูรณะปราสาทหินพนมรุ้ง ได้พบประติมากรรมและภาพสลักจำนวนมาก ทำให้กล่าวได้ว่าปราสาทพนมรุ้งสร้างขึ้นตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และเป็นที่เคารพนับถือลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘[๘๘] ปราสาทพนมรุ้งคงสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย เพราะได้พบจารึกซึ่งเริ่มต้นด้วยการกล่าวสรรเสริญพระอิศวร[๘๙]

พระคเณศที่พบที่ปราสาทพนมรุ้ง ประทับนั่งขัดสมาธิพระบาทซ้ายทับพระบาทขวาอย่างหลวม ๆ มี ๒ กร กรขวาหักแค่พระพาหา หัตถ์ซ้ายถือถ้วยขนม งวงซึ่งห้อยตรงแล้วตวัดไปทางซ้าย จับอยู่ที่ถ้วยขนมในหัตถ์ซ้าย พระคเณศองค์นี้สลักขึ้นอย่างเรียบ ๆ ไม่ทรงเครื่องประดับเหนือพระนาภีมีแนวของชายผ้าคาดทับไว้ พระกรรณขนาดใหญ่และมีเส้นริ้ว ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของประติมากรรมพระคเณศแบบศิลปะเขมร ลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปของพระคเณศองค์นี้คล้ายคลึงกับพระคเณศจากตวลผักกินศิลปะเขมรแบบพนมดา อายุราว พ.ศ. ๑๐๘๓-๑๑๔๓ นักประวัติศาสตร์ศิลปะได้กำหนดอายุพระคเณศองค์นี้ว่า มีอิทธิพลศิลปะเขมรแบบไพรกเมง อายุราว พ.ศ. ๑๑๗๘-๑๒๔๓[๙๐] อาจกล่าวได้ว่า พระคเณศองค์นี้มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

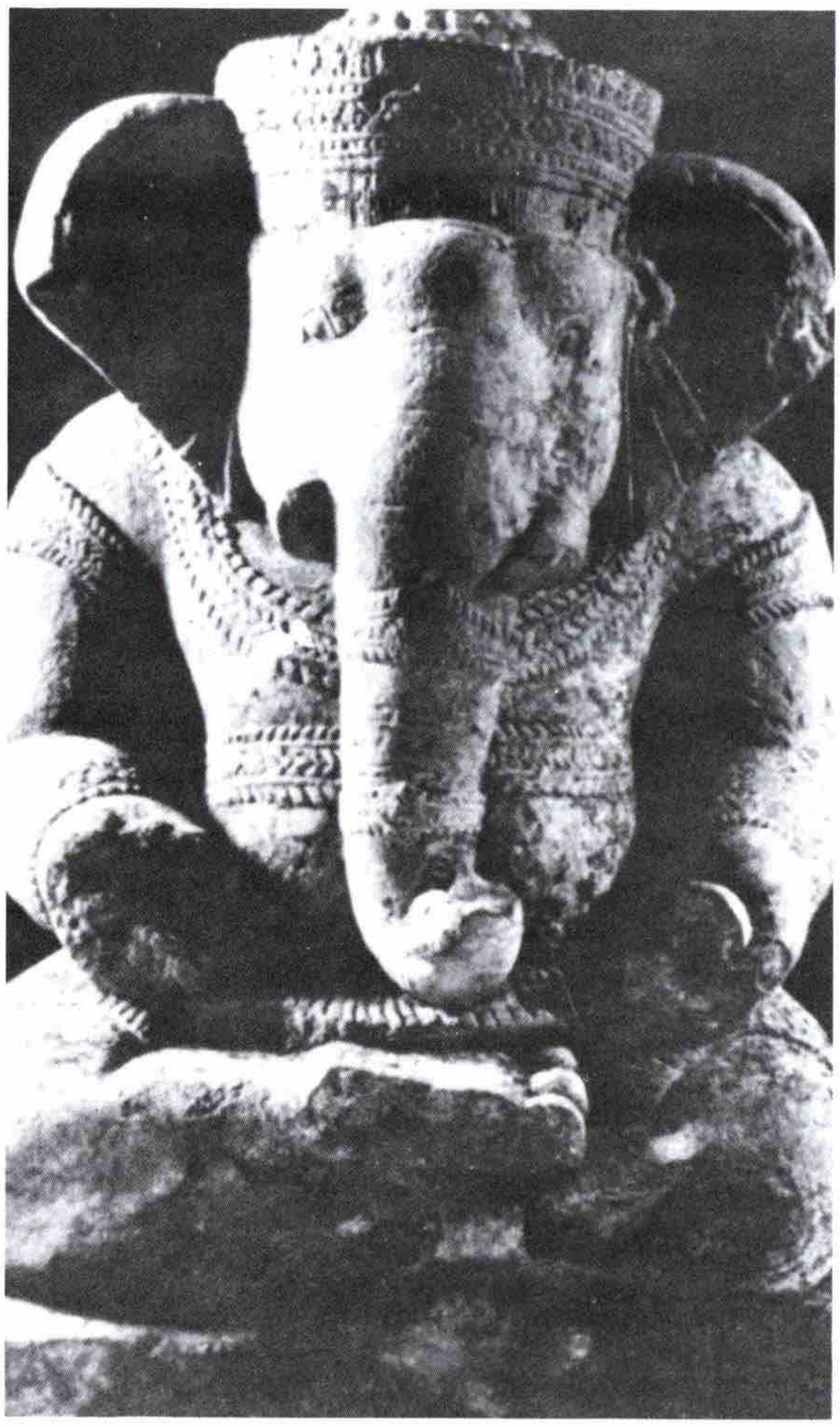
รูปเคารพพระคเณศอีกองค์หนึ่งมาจากปราสาทหินเมืองต่ำ อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ทำจากศิลาทรายสูงเฉพาะองค์ ๓๒ เซนติเมตร สูงรวมฐาน ๔๗ เซนติเมตร หน้าตักกว้าง ๒๓ เซนติเมตร ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวีรวงศ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

ปราสาทหินเมืองต่ำ เป็นปรางค์อิฐ ๕ องค์ เรียง ๒ แถว แถวหน้ามี ๓ องค์ ตั้งอยู่บนฐานร่วมกันภายในวงล้อมของระเบียงคต ถัดระเบียงคตออกมาเป็นสระน้ำ ๔ มุม มีกำแพงก่อด้วยแลงล้อมรอบ มีประตูซุ้มอยู่ทั้ง ๔ ทิศ[๙๑] พระคเณศองค์นี้พบอยู่ในบริเวณพระปรางค์อิฐแถวหน้าองค์กลาง ซึ่งได้พังทลายมานานแล้ว

พระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิราบพระบาทขวาทับพระบาทซ้าย ผ้านุ่งเป็นผ้าโจงกระเบนมีลายเป็นริ้วเข็มขัดเป็นแบบเรียบ ๆ มีเส้นขอบบนและเส้นขอบล่าง ชายผ้าซึ่งชักออกมาทางด้านหน้าเป็นรูปโค้งคล้ายครึ่งวงกลมอันเป็นแบบที่นิยมมากในศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์และแบบแปรรูป สวมกระบังหน้าซึ่งประกอบด้วยลายประจำยามหรือลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ขนาบด้านบนและด้านล่างของลายดังกล่าวด้วยลายลูกแก้ว ด้านบนมีลายใบไม้เรียงกันเป็นแถว ด้านหลังของกระบังหน้ามีเชือกผูก[๙๒]กระบังหน้านี้ประกอบกับมงกุฎทรงเตี้ยที่อยู่เหนือเศียร สวมเครื่องประดับงวง สร้อยคอ กำไลต้นแขน รัดทรวง กำไลข้อมือ ประดับลวดลายสวยงาม พระหัตถ์ขวาหักหายไป พระหัตถ์ซ้ายชำรุดเล็กน้อย ถือขนมโมทกะ งวงอยู่ในลักษณะห้อยลงตวัดส่วนปลายไปทางซ้ายเล็กน้อย มีงาข้างซ้ายเพียงข้างเดียว พระกรรณมีขนาดใหญ่และมีริ้ว

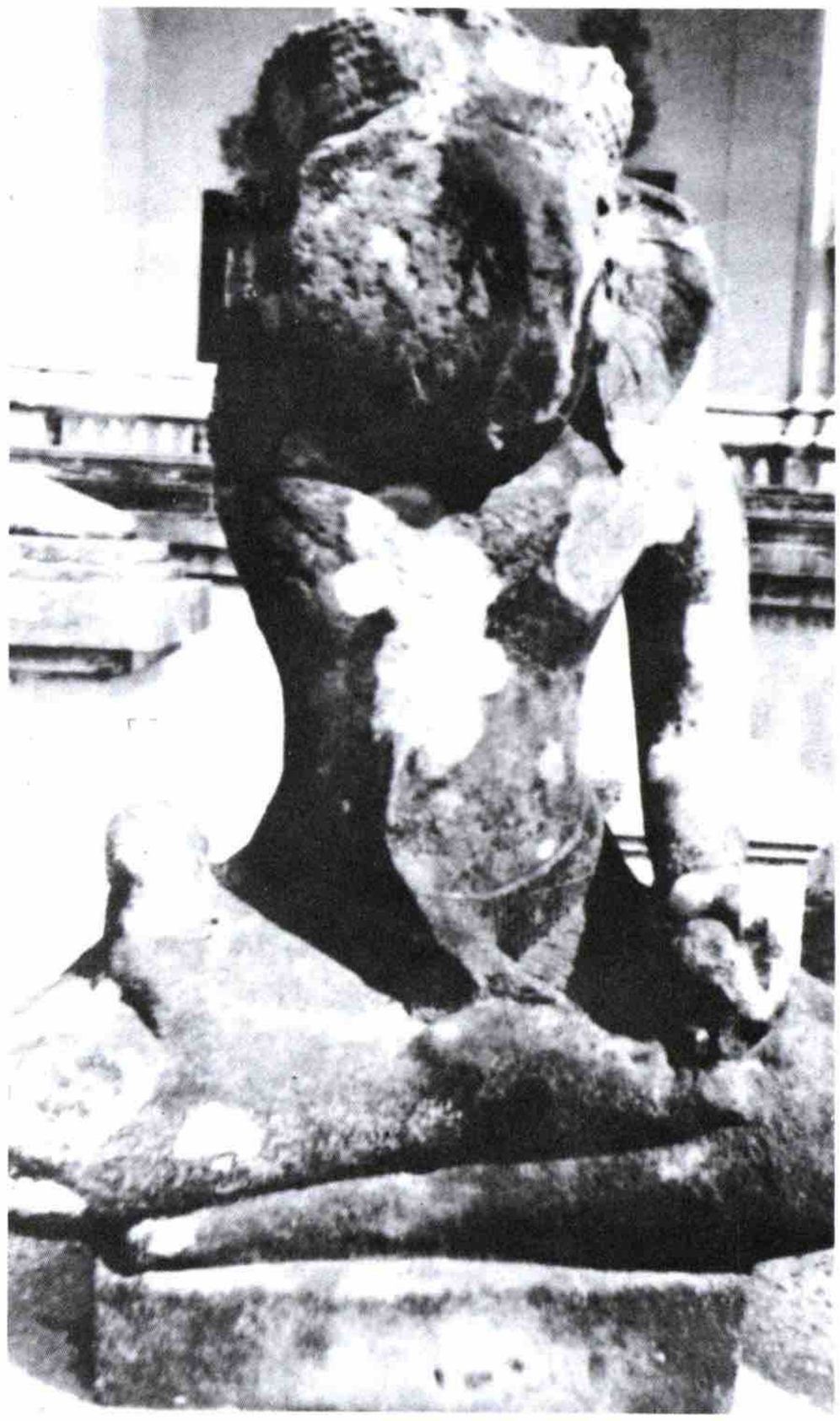
พระคเณศองค์นี้มีฝีมือการสลักที่ปราณีตงดงาม เน้นรายละเอียดของลวดลายเครื่องประดับ ซึ่งจากลักษณะของลวดลาย และเครื่องประดับองค์เหล่านี้ มีลักษณะของศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์ และแปรรูป (ราว พ.ศ. ๑๔๖๕-๑๕๑๐) จึงอาจกำหนดอายุของพระคเณศองค์นี้ว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖

ที่วัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี ได้พบพระ

ประติมากรรมพระคเณศจากปราสาทหินเมืองต่ำ อ.นางรอง จ.บุรีรัมย์

Stone Gaṇeśa from Prasat Muang Tam, Nang Rong, Buri Ram.

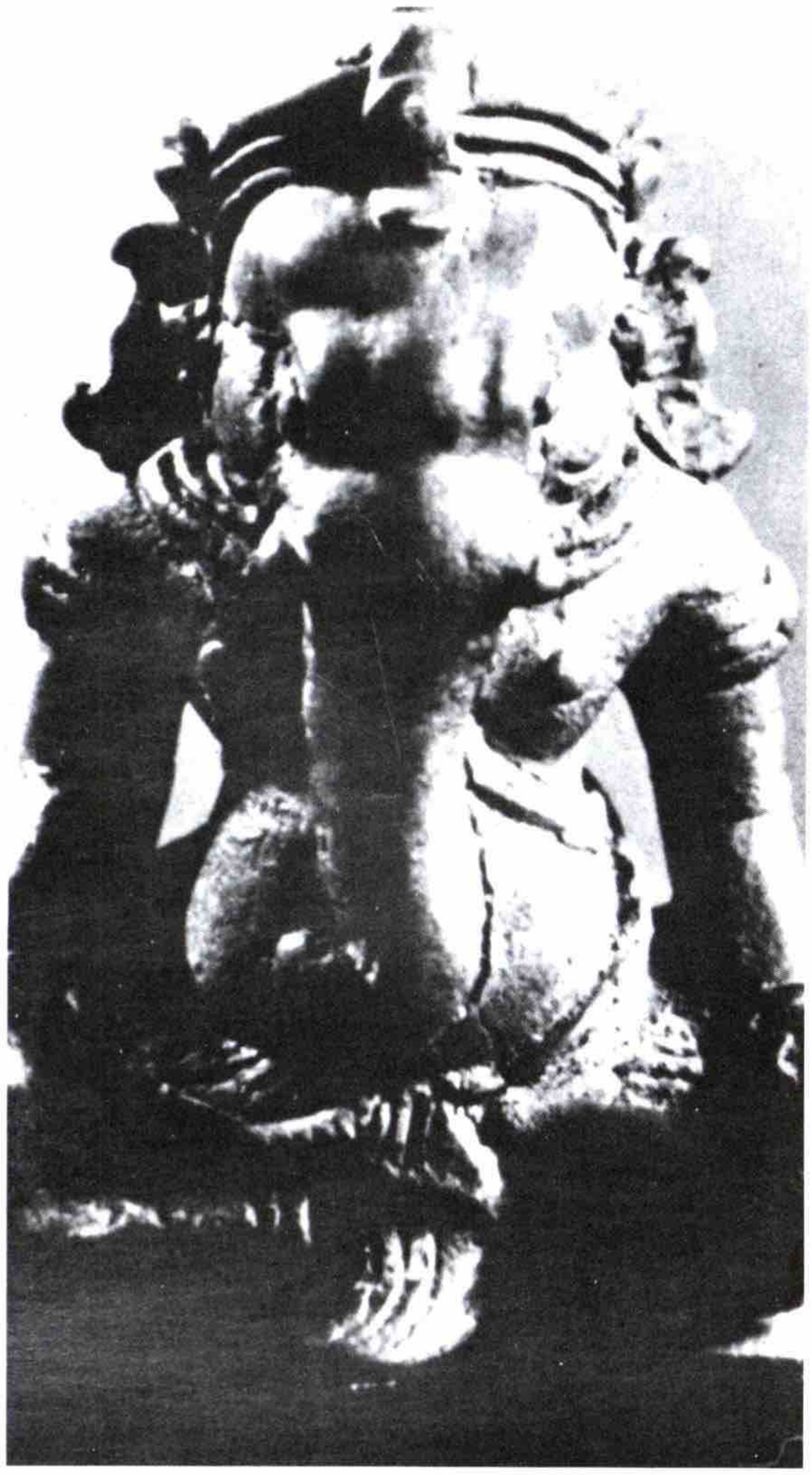

ประติมากรรมพระคเณศศิลาทรายแดง ปัจจุบันอยู่ที่วัดสุปัฏนาราม จ.อุบลราชธานี

Sitting Gaṇeśa. Sandston. Wat Supattanaram, Ubon Ratchathani.

คเณศองค์หนึ่งแต่ไม่ทราบที่มา ขนาดสูง ๗๒ เซนติเมตร หน้าตักกว้าง ๔๕ เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี ๒ กร กรขวาชำรุด หัตถ์ซ้ายถือก้อนขนมโมทกะ พระองค์ค่อนข้างบางชลูด ไม่อ้วนพุงพลุ้ย พระเศียรมีขนาดค่อนข้างใหญ่ ส่วนพระพักตร์และงวงชำรุด พระกรรณขนาดใหญ่ ทรงกระบังหน้าและมงกุฎทรงเตี้ยประกอบข้างบน ทรงเครื่องประดับแบบกษัตริย์ คือ กรองศอ กำไลต้นแขน และกำไลข้อมือ ทรงผ้าสมพตมีริ้วโดยรอบขอบผ้าเว้าลงที่หน้าท้อง บริเวณฝ่าพระบาทขวามีร่องรอยส่วนของปลายงวงแตะอยู่ ลักษณะของพระคเณศองค์นี้มีอิทธิพลศิลปะเขมร ซึ่งคงอยู่ในช่วงหลังประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ โดยมีลักษณะพื้นเมืองเข้าผสมผสาน

นอกจากนี้ ยังปรากฏประติมากรรมรูปพระ-คเณศปัจจุบันอยู่ที่สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดอุบลราชธานี ๒ องค์ สมบูรณ์เพียงองค์เดียว ขนาดสูงรวมฐาน ๖๓ เซนติเมตร กว้าง ๓๗ เซนติเมตร ฐานหนา ๑๐ เซนติเมตร ชาวบ้านอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานีขุดพบเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๕ พบพร้อมกับรูปเคารพในรูปมนุษย์อีก ๑ องค์ (ชาวบ้านเรียกชื่อรูปเคารพทั้งสองว่า "สีโท-สังข์ทอง" โดยกล่าวว่าประติมากรรมที่มีเศียรเป็นช้างนี้ เป็นรูปของท้าวสีโท) หลังจากขุดได้แล้ว นำไปประดิษฐานไว้ ณ ที่ว่าการอำเภอวารินชำราบก่อน แล้วจึงได้ย้ายมาประดิษฐาน ณ ศูนย์วัฒนธรรม สำนักงานศึกษาธิการ จังหวัดอุบลราชธานี ลักษณะโดยทั่วไปของพระคเณศองค์นี้ มีลักษณะคล้ายกับพระคเณศที่วัดสุปัฏนาราม คือประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี ๒ กร ทรงกระบังหน้าแบบเขมรรวมทั้งผ้านุ่งแบบสมพตสั้นมีริ้วโดยรอบ ทรงเครื่องประดับแบบกษัตริย์ จากลักษณะรูปแบบแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะเขมรอย่างชัดเจน ซึ่งน่าจะอยู่ในช่วงประมาณ

ประติมากรรมพระคเณศสำริด ได้จากมณฑลอุดรธานี ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น
Bronze Gaṇeśa from Monthon Udon Thani, Khon Kaen National Museum.

พุทธศตวรรษที่ ๑๗

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น มีพระ-พิฆเนศวร์สำริดองค์หนึ่ง สูง ๗.๕ เซนติเมตร หน้าตักกว้าง ๖ เซนติเมตร ย้ายมาจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เดิมได้มาจากมณฑลอุดรธานี ย้ายมาจากห้องกลาง กระทรวงหมาดไทยอีกทีหนึ่ง พระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง คดโค้งเล็กน้อย องค์พระคเณศค่อนข้างเล็ก มีบั้นพระองค์เล็ก พระโสณีแคบ คล้ายศิลปะแบบบาปวน มี ๒ กรวางอยู่บนพระชานุ (ลักษณะที่พบได้ทั่วไปในรูปเคารพพระคเณศศิลปะเขมร) หัตถ์ขวาถือขนมโมทกะ หัตถ์ซ้ายถือผลไม้ (มะนาวหรือลูกหว้า)? สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ สายยัชโญปวีตพาดพระอังสาขวา กระบังหน้ามีลักษณะของศิลปะเขมรแบบบายน นุ่งผ้าจีบรอบ ขอบบนของผ้าเว้าลงมากที่หน้าท้อง ขอบผ้าด้านข้างที่เอวโค้งสูงขึ้น ด้านหน้ามีชายผ้าห้อย ลักษณะทางศิลปกรรมโดยทั่วไปของประติมากรรมชิ้นนี้มีลักษณะของศิลปะแบบบายน คงมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙[๙๓]

ภาคเหนือ

ทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้พบเครื่องรางในรูปแบบต่าง ๆ จำนวนมาก ส่วนใหญ่มาจากจังหวัดกำแพงเพชร ในจำนวนนี้มีเครื่องรางรูปแบบหนึ่ง ทำเป็นรูปพระคเณศเทพเจ้าของฮินดู แสดงให้เห็นถึงความเชื่อโบราณและบทบาทของศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งพุทธศาสนาลัทธิมหายานที่มีอยู่ในท้องถิ่นแถบนี้มาแต่เดิม

เครื่องรางบางชิ้นที่กล่าวถึงนี้ มีรูปพระคเณศหันหลังชนกันกับรูปขนาดเล็กของเทพที่มีนามว่า "ควัมปติ" (Gawompadé) ซึ่งเป็นเทพผู้คุ้มครอง หรือเทพอุปถัมภ์ของพวกมอญ หรือตะเลง ลักษณะเช่นนี้เคยพบจากรูปเคารพในประเทศพม่า (ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๑)

เครื่องรางรูปพระคเณศนี้มีหลายรูปแบบ เช่น พระคเณศทรงถือดอกบัวด้วยพระหัตถ์ขวาหันหลังชนกับบุคคลผู้หนึ่งซึ่งนั่งอยู่ในท่าเดียวกัน อีกชิ้นหนึ่งเป็นภาพพระคเณศปรากฏเพียงพระเศียร ด้านหลังเป็นรูปบุคคลในท่านั่ง อีก ๒ ชิ้นเป็นภาพพระคเณศประทับนั่ง ปรากฏเพียงองค์เดียว ชิ้นแรกทรงถือดอกบัวในพระหัตถ์ทั้ง ๒ ข้าง

บางองค์พระพักตร์ทั้งสองของพระคเณศและควอมปเทหรือควัมปติ อยู่ในลักษณะยกพระหัตถ์ทั้งสองขึ้นปิดพระเนตร ซึ่งมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า[๙๔] ลักษณะการวางพระหัตถ์เช่นนี้ เพื่อทำให้ศัตรูตาบอดและเป็นอันตรายแก่ตัวศัตรูเอง ขณะเดียวกันทำให้ผู้ที่เคารพนับถืออยู่ยงคงกระพัน รูปพระควัมปติยังคงใช้ในการท่องมนต์และสวดคาถาอาคมต่าง ๆ[๙๕]

จากรูปแบบต่าง ๆ ที่กล่าวมา แสดงถึงแนวความคิดในการปกปักรักษาผู้สวมเครื่องรางเหล่านี้ ไม่เพียงแต่ภาพพระคเณศที่ปรากฏร่วมกับพระควัมปติเทพในพุทธศาสนาของพวกมอญ แต่ยังมีทั้งรูปของพระคเณศเพียงองค์เดียว ซึ่งก็มาจากแนวความคิดเดียวกัน คือการป้องกันภยันตรายต่าง ๆ การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งเชื่อกันว่าพระศิวะและพระคเณศเป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับการรักษาโรค เนื่องจากพระคเณศเป็นโอรสองค์โตของพระศิวะเทพเจ้าผู้รักษาโรค[๙๖]

ที่น่าสังเกตคือ มีการเขียนคาถาอาคมลงบนเครื่องรางเหล่านี้เช่นเดียวกับที่เราเคยพบทางภาคใต้ นั่น

เครื่องรางรูปพระคเณศสำริด ส่วนใหญ่มาจากกำแพงเพชร

Bronze Gaṇeśa as an amulet mostly from Kamphaeng Phet.

คือสัญลักษณ์ ๘ และอักษร ๔ น่าจะเป็นของในสมัยอยุธยา ซึ่งนิยมการทำเครื่องรางที่มีคาถาอาคมต่าง ๆ

ทางภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน เช่นที่จังหวัดเชียงใหม่ ได้ปรากฏคตินิยมในการสร้างประติมากรรมรูปพระคเณศในลักษณะหนึ่งคือ นิยมสร้างไว้เหนือประตูทางเข้าวัดในพุทธศาสนา คล้ายกับว่าพระองค์อยู่ในฐานะของเทพทวารบาล เช่นที่ปรากฏในธิเบต ตามคติมหายาน แต่มีลักษณะที่แตกต่างออกไป เป็นการรับอิทธิพลทางด้านคติแนวคิดจากที่หนึ่งมาผสมผสานกับรูปแบบพื้นเมือง เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นขึ้น

แต่เป็นสิ่งที่น่าแปลกว่าทางภาคเหนือ โดยเฉพาะที่เชียงใหม่ในปัจจุบันนั้น มีการสร้างรูปพิฆเนศวร์ไว้สักการบูชาตามวัดในพุทธศาสนา แต่ปรากฏว่าชาวเมืองเหนือส่วนใหญ่ไม่รู้จักพระพิฆเนศวร์ที่แท้จริง เช่นเรียกพระพิฆเนศวร์ว่า "พญาพิสนู" ซึ่งคงจะเพี้ยนมาจาก "วิษณุ" หรือ "วิษณุกรรม" (เช่นเดียวกับทางภาคอีสานปัจจุบันก็รู้จักชื่อนี้ว่า เป็นครู จะไปคล้องช้างหรือทำการอะไรก็ต้องไหว้พิสนูก่อน)[๙๗]

นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์ที่ต่างออกไป ซึ่งนับเป็นความเข้าใจที่ผิดพลาดคือกล่าวว่าพระพิฆเนศวร์คือพระอินทร์ ที่มีเศียรเป็นช้างเนื่องจากพระองค์ไม่เชื่อว่าในโลกมนุษย์มีชีปะขาวผู้หยั่งรู้นรกสวรรค์ได้ และกล่าวว่า ถ้ามีจริงพระองค์จะให้ตัดเศียรของพระองค์แล้วเสด็จลงมายังโลกมนุษย์ เมื่อปรากฏว่ามีจริง พระองค์จึงต้องตัดเศียรของพระองค์ แล้วนำเศียรช้างมาต่อแทน[๙๘]

วัดทางภาคเหนือที่มีการสร้างรูปพระพิฆเนศวร์ไว้สักการบูชา ตัวอย่างเช่น

๑.พระพิฆเนศวร์วัดท่าสต๋อย ตำบลวัดเกต อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ พระคเณศปูนปั้นประดิษฐานบนเสาประตูทางเข้าทั้ง ๔ ทิศ ทิศละ ๑ คู่ แต่ละคู่มีลักษณะสองข้างเหมือนกัน คือ ประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานสี่เหลี่ยมมี ๔ กร ถือของสิ่งเดียวกันด้วยพระหัตถ์คนละด้าน ได้แก่ ตรีในหัตถ์ขวาบน (และซ้ายบนในอีกองค์หนึ่ง) ถ้วยขนมในหัตถ์ขวาล่าง (และซ้ายล่าง) โดยมีงวงวางอยู่ในถ้วย ถือปาศะในหัตถ์ซ้ายบน (และขวาบน) งาหักอยู่ในหัตถ์ซ้ายล่าง (และขวาล่าง) จากการสัมภาษณ์เจ้าอาวาสวัดท่าสต๋อยได้ความว่า บูชาพระคเณศในฐานะเป็นครูบาอาจารย์ มีรูปเคารพของพระองค์อยู่ที่ประตูทางเข้าวัดเพื่อไหว้ก่อนเข้าวัด แต่สันนิษฐานว่าน่าจะได้รับอิทธิพลทาง

ด้านแนวคิดที่พระคเณศทำหน้าที่เป็นทวารบาลมาจากธิเบต ซึ่งมีการสร้างรูปพระคเณศประดิษฐานบนประตูทางเข้าหลักของวัดทั้งที่เนื่องในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ในลักษณะที่เป็นผู้ป้องกันอสูรและวิญญาณชั่วร้ายต่าง ๆ แต่มีรูปแบบต่างกันเพราะพระคเณศของธิเบตในลักษณะนี้จะมี ๒ กร[๙๙] คงจะเป็นการรับอิทธิพลด้านแนวความคิดที่ส่งต่อกันมา คืออาจมิได้รับจากธิเบตโดยตรงแต่ผ่านมาทางประเทศอื่น เช่น พม่า หรืออาจเป็นการรับแนวคิดนี้เข้ามาผสมผสานกับรูปแบบศิลปะพื้นเมือง จึงมีลักษณะที่ต่างกันไปพระคเณศในลักษณะเช่นนี้พบหลายแห่งทางภาคเหนือ ซึ่งบางแห่งก็มีการนำแนวคิดอื่นเข้ามาปนเปกันด้วย ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

๒.พระคเณศวัดพระธาตุดอยสุเทพ ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ภาพพระคเณศปูนปั้นสูงประมาณ ๑๔๐ เซนติเมตร อยู่ในซุ้มสองข้างบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันตก (ด้านหน้า) ของพระธาตุดอยสุเทพ ลักษณะของซุ้มประตูและลักษณะขององค์พระคเณศมีรูปแบบของศิลปะล้านนาไทย (ปัจจุบัน) ซึ่งมีอิทธิพลศิลปะพม่า องค์พระคเณศผอมบางไม่ได้รูปทรงของพระคเณศที่พบโดยทั่วไป ไม่ได้สวมสายยัชโญปวีต (อันแสดงถึงลักษณะของพราหมณ์) สวมกำไลต้นแขนและกำไลข้อมือ มีลักษณะของทวารบาลค่อนข้างชัดเจน คือ

ประติมากรรมพระคเณศปูนปั้นบนเสาประตูทางเข้าวัดท่าสต๋อย ต.วัดเกต อ.เมืองจ.เชียงใหม่

Stucco Gaṇeśa on the entrance poses of Wat Tha Satoy, Chiang Mai.

มีพระขนง (คิ้ว) พระมัสสุ (หนวด) และงาซึ่งมีครบทั้ง ๒ ข้างก็มีลักษณะเล็กและสั้นคล้ายเขี้ยว เหมือนลักษณะของยักษ์

พระคเณศทั้ง ๒ องค์นี้ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี ๔ กร องค์ทางขวา (ของบันได) หัตถ์ขวาบนถือพระขรรค์ด้ามสั้น หัตถ์ขวาล่างถือดอกบัวบาน หัตถ์ซ้ายบนถือขอช้าง (?) ลักษณะคล้ายขวาน หัตถ์ซ้ายล่างถือหม้อน้ำ องค์ทางซ้าย หัตถ์ขวาบนถือพระขรรค์ด้ามยาว หัตถ์ขวาล่างถือดอกบัวบาน หัตถ์ซ้ายบนถืองาหัก หัตถ์ซ้ายล่างถือถ้วยขนม (?) (หลุดหายไป)

พระคเณศทั้งสององค์นี้ เป็นของที่ทำขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์

๓. **พระคเณศวัดชัยศรีภูมิ** อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ พระคเณศปูนปั้นทาสีทอง เดิมอยู่บนเสาประตู ๒ ข้างทางเข้าวัด ต่อมารถชนเสาประตูองค์พระคเณศตกลงมาชำรุดเหลือเพียงองค์เดียว จึงนำมาประดิษฐานไว้ในซุ้ม มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือตรี ขวาล่างถืองาหัก ซ้ายบนถือเชือก ซ้ายล่างถือถ้วยขนม ทรงสนับเพลายาว คาดสังวาลย์รูปงู จากการสัมภาษณ์ถึงประวัติการสร้างพระคเณศที่วัดนี้ได้ความว่าแต่เดิมที่วัดมีการทำงานช่าง เช่นเครื่องเหล็ก เครื่องแก้ว จึงได้มีผู้คิดอัญเชิญพระคเณศ ผู้ซึ่งนับถือกันว่าเป็นบรมครูมาสักการบูชา แต่จากการที่นำไปประดิษฐานไว้บนเสาประตูทางเข้าวัดนั้นคงจะสืบทอดมาจากแนวคิดเดิมดังที่กล่าวมาแล้ว เป็นการนำแนวคิดจากหลายทางมาผสมผสานกัน

๔. **พระคเณศวัดนันทาราม** ตำบลหายยา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ พระคเณศปูนปั้นทาสีเทาดำ มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือตรี ขวาล่างถืองาหัก หัตถ์ซ้ายบนถือจักร ซ้ายล่างถือบาตร งวงห้อยตรงวางลงในบาตรกลางพระนลาฏมีลายประจำยาม สวมสังวาลย์? ๒ เส้นไขว้ทับกัน ทรงสนับเพลายาวถึงข้อพระบาท ทรงกำไลต้นแขน กำไลข้อมือและข้อเท้า และทรงกรัณฑมุกุฎ

พระคเณศองค์นี้ทรงถือจักร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับพระวิษณุ ดังที่ทางภาคเหนือเรียกพระคเณศว่า "พิศนู" ดังกล่าวมาแล้ว การที่วัดนี้สร้างรูปเคารพพระคเณศขึ้นไว้สักการบูชาเนื่องจากทางวัดมีการ

ประติมากรรมพระคเณศปูนปั้น ข้างบันไดทางขึ้นชั้นบน วัดพระธาตุดอนสุเทพ จ.เชียงใหม่

Stucco Gaṇeśa at both sides of the stair-cases, Wat Prathat Doi Suhep, Chiang Mai.

ประติมากรรมพระคเณศปูนปั้น วัดชัยศรีภูมิ อ.เมือง จ.เชียงใหม่
Gaṇeśa image at Wat Chai Sibhum, Ching Mai.

ปรุงยา (จำพวกสมุนไพร) มีการนับถือพระคเณศว่าเป็นบรมครูในสรรพวิชาทั้งปวง จึงจำเป็นต้องมีการบูชาพระคเณศ ทางภาคเหนือวัดที่มีการปรุงยา มักจะมีการนับถือพระคเณศควบคู่กับหมอชีวกโกมารภัจจ์ ซึ่งถือว่าเป็นบรมครูทางการแพทย์แผนโบราณ ทางวัดจะมีพิธีใหญ่ทำการบูชาไหว้ครู ปีละ ๑ ครั้ง ในวันพฤหัสบดีต้นเดือนเจ็ด

น่าสังเกตว่า แม้จะมีการเคารพสักการะ แต่ก็จัดที่ประดิษฐานให้อยู่กลางแจ้งที่ลานวัดด้านหน้า มีเพียงกลดกั้นเพียงคันเดียว อาจเนื่องจากพระคเณศเป็นเทพของฮินดู เมื่อมาสักการบูชาภายในพุทธสถาน ก็จัดให้เป็นเพียงเทพชั้นรองเท่านั้น

ประติมากรรมพระคเณศปูนปั้น วัดนันทาราม อ.เมือง จ.เชียงใหม่
Stucco Gaṇeśa at Wat Nandāram, Chiang Mai.

ภาคกลาง

ประติมากรรมในศานาพราหมณ์ที่พบจากภาคกลางในช่วงต้นมักเป็นประติมากรรมที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมร ซึ่งเข้ามาครอบคลุมตั้งแต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเลยเข้ามาสู่บริเวณภาคกลางบางส่วน ระยะเวลาที่อิทธิพลเขมรแพร่กระจายเข้ามายังภาคกลางอย่างรุนแรงอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งมีเหตุผลที่น่าเชื่อถือว่าพระองค์ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองเข้ามาพร้อมกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมสู่ภาคกลางของประเทศไทย[๑๐๐]

เมื่อชนชาติไทยรวมตัวกันเป็นปึกแผ่นตั้งอาณาจักรขึ้นทางภาคกลางของประเทศไทยในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้นมา ไทยได้รับเอารูปแบบทางวัฒนธรรม การเมืองการปกครอง ศาสนา และศิลปกรรมบางส่วนของเขมรมาไว้ด้วย ซึ่งถือได้ว่าวัฒนธรรมเขมรเป็นรากฐานสำคัญต่อวัฒนธรรมในยุคนั้น ที่ไทยได้นำมาผสมผสานกับรูปแบบพื้นเมืองกลายเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นขึ้น เราได้รับเอาแนวความคิดที่เกี่ยวเนื่องกับศาสนาพราหมณ์เข้ามาโดยอาจมีจุดประสงค์หลักคือผลประโยชน์ในด้านการเมือง การปกครอง แต่ในขณะเดียวกันเราก็ได้รูปแบบทางศิลปกรรมเป็นผลพลอยได้ด้วย ในราชสำนักมีพราหมณ์สำหรับประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ อันจะเพิ่มอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่กษัตริย์ในลักษณะที่เป็นสมมติเทพ ซึ่งวัฒนธรรมนี้ได้สืบทอดต่อเนื่องกันลงมาจนถึงปัจจุบัน

ศาสนาพราหมณ์รวมทั้งคติการบูชาพระคเณศได้รุ่งเรืองขึ้นอีกในสมัยอยุธยา โดยรับเอาทั้งรูปแบบและแนวความคิดมาจากเขมร พระคเณศในสมัยนี้ส่วนใหญ่มักมี ๒ กร ถือคัมภีร์และงา อันสืบเนื่องมาจากแนวคิดที่ว่าพระคเณศเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา ซึ่งนับจากช่วงนี้ไปคติความเชื่อนี้จะแพร่หลายเป็นที่นิยมต่อลงมาจนถึงปัจจุบัน รูปเคารพพระพิฆเนศวร์ที่พบในภาคกลางส่วนใหญ่มักมีขนาดเล็ก พบกระจัดกระจายโดยทั่วไปไม่เหมือนที่พบจากภาคอื่น และเนื่องจากมีขนาดเล็กจึงถูกเคลื่อนย้ายไปยังที่อื่นได้ง่ายทำให้ไม่ทราบถึงที่มาแน่นอน ในจำนวนนี้ส่วนใหญ่เราศึกษาได้จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติซึ่งส่วนมากเคยเป็นสมบัติของเอกชน อีกส่วนหนึ่งเป็นของพิพิธภัณฑ์เอกชนซึ่งไม่ทราบที่มาแน่นอนเช่นกัน แต่มีพระคเณศในพิพิธภัณฑ์เอกชนอยู่ชิ้นหนึ่ง เป็นพระคเณศดีบุก (?) พบที่วัดกลาง (ร้าง) ตำบลบ่อพลับ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐมสูงเพียง ๔.๕ เซนติเมตร ฐานกว้าง ๒.๔ เซนติเมตร

ประติมากรรมพระคเณศดีบุก ขนาดเล็ก พบที่วัดกลาง (ร้าง) ต.บ่อพลับ อ.เมือง จ.นครปฐม
Tin miniature Gaṇeśa from Wat Klang (abundant) Borplub, Nakhon Pathom.

พระคเณศขนาดเล็กองค์นี้ ประทับนั่งท่ามหาราชลีลา ชันพระบาทซ้าย พระบาทขวางอพับอยู่บนแท่น มี ๔ กร แต่สึกกร่อนมาก กรขวาบนถือขอช้าง ขวาล่างซึ่งอยู่ในลักษณะงอถือของบางอย่างอาจเป็นงาหัก กรซ้ายบนถือตะบอง (?) กรซ้ายล่างวางอยู่บนพระชานุ ถือของบางอย่าง (?) สวมกระบังหน้า หรือมงกุฎ ลักษณะคล้ายแบบเขมร คาดสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย ประติมากรรมชิ้นนี้

ประติมากรรมสังคโลก รูปพระคเณศ
Celadpn Gaṇeśa. Private Collection.

ประติมากรรมพระคเณศสำริด กรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ.ปิยะภักดีนาถ ปัจจุบันอยู่ในห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
Sitting Gaṇeśa. Bronze. Lop Buri room, Phra nakhon National Museum.

คงได้รับอิทธิพลศิลปะเขมรที่แผ่เข้ามาในภาคกลางของประเทศไทยในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๙

นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมรูปพระคเณศสมัยสุโขทัยชิ้นหนึ่งในพิพิธภัณฑ์เอกชน ซึ่งอาจจะช่วยยืนยันได้ว่าน่าจะมีการเคารพบูชาพระพิฆเนศวร์ในสมัยนี้ด้วย ได้แก่ เครื่องสังคโลกแบบสวรรคโลกทำเป็นรูปพระคเณศประทับนั่งในท่าแบบชวาคือฝ่าพระบาทเกือบจะชิดกันมี ๔ กร (?) งวงอยู่ในลักษณะยกขึ้น รายละเอียดอื่นๆ ไม่ชัดเจน ไม่ทราบแหล่งผลิตที่แน่นอน แต่สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากเตาบ้านเกาะน้อย เพราะที่เตานี้ได้มีการผลิตสังคโลกรูปคน และสัตว์จำนวนมาก มีทั้งรูปไก่ นก ช้าง ม้า สุนัข และรูปคนทั้งชายหญิง ในบรรดารูปสัตว์เหล่านี้จะพบรูปช้างเป็นจำนวนมาก[๑๐๑]

สำหรับรูปเคารพพระคเณศในภาคกลางนี้ จะได้แยกกล่าวตามสถานที่เก็บรวบรวมเป็นลำดับดังนี้คือ

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ในห้องลพบุรีมีประติมากรรมรูปพระคเณศสำริด ๒ องค์ ซึ่งกรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ.ปิยะภักดีนาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะเขมร องค์แรกเป็นพระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทซ้ายกับพระบาทขวาอยู่บนฐานเตี้ยๆ สูงรวมฐาน ๑๔ เซนติเมตร ส่วนล่างขององค์พระคเณศมีขนาดเล็กผิดส่วน พระชงฆ์และพระบาททำไม่เหมือนจริง มี ๒ กร พระหัตถ์ขวาวางอยู่บนพระชานุ พระหัตถ์ซ้ายถืองาหัก สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ สายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย กระบังหน้าเป็นแบบศิลปะบายน งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงตวัดไปทางซ้ายเล็กน้อย ไม่มีงาขวา ลักษณะขององค์พระคเณศองค์นี้ทำอย่างคร่าวๆ ไม่ประณีต เครื่องประดับมีลักษณะเทอะทะ น่าจะมีอายุอยู่ในราวตอนปลายของพุทธศตวรรษที่ ๑๙

อีกองค์หนึ่ง เป็นพระคเณศประทับยืนบนฐานกลมรูปบัวคว่ำบัวหงาย สูงรวมฐานประมาณ ๓๐ เซนติเมตร มี ๘ กร กรขวาอยู่ในสภาพชำรุด กรซ้ายถือของบางอย่าง (สังเกตได้ไม่ชัดเจน) นุ่งผ้าสมพต (สั้น) มีริ้วโดยรอบ ขอบบนของผ้านุ่งเว้าลงที่หน้าท้อง เข็มขัดทำเป็นเชือกเส้นเล็กมีหัวเข็มขัด มีปลายชายพกห้อยอยู่ทางด้านหน้า ทรงเครื่องประดับแบบกษัตริย์ คาดสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย กระบังหน้าแบบเขมร แต่มีลักษณะพื้นเมือง

ประติมากรรมพระคเณศยืนบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย ปัจจุบันอยู่ในห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
Standing Gaṇeśa on lotus base. Lopburi room, Phra nakhon National Museum.

อนึ่ง มีประติมากรรมรูปพระพิฆเนศวร์กลุ่มหนึ่งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร นักประวัติศาสตร์ศิลปะจัดว่ามีลักษณะของศิลปะเขียงแสน องค์ที่หนึ่ง เป็นพระคเณศสำริด ประทับยืนบนฐาน ๘ เหลี่ยม รูปบัวคว่ำบัวหงาย สูงรวมฐาน ๓๘ เซนติเมตร กรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ. ปิยะภักดีนาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ พระคเณศมี ๔ กร ถืออังกุศะในพระหัตถ์ขวาบน ปาศะในพระหัตถ์ซ้ายบน พระหัตถ์ขวาล่างถืองาหัก ซ้ายล่างถือขนม สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ นุ่งผ้าสมพตแบบเขมร มีลวดลายกระบังหน้าและมงกุฎแบบเขมรสมัยบายน งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง ปลายตวัดไปทางซ้ายเล็กน้อย สายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย งาขวาหัก ที่พระบาทด้านหลังมีรูปหนูหันข้างปรากฏอยู่

ประติมากรรมพระคเณศ ๔ กร ประทับยืนบนฐาน ๘ เหลี่ยม ปัจจุบันอยู่ในห้องเชียงแสน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
Four-armed Gaṇeśa standing on octahedral base. Chiangsaen room, Phra nakhon National Museum.

จากลักษณะของประติมากรรมชิ้นนี้ แม้จะมีลักษณะการแต่งองค์ที่เลียนแบบพระคเณศในศิลปะเขมรอยู่บ้าง แต่ก็มีลักษณะส่วนรวมเป็นแบบพื้นเมือง โดยเฉพาะลักษณะของพระพักตร์ นักประวัติศาสตร์ศิลปะจัดอยู่ในกลุ่มประติมากรรมแบบเชียงแสน (สมัยหลัง)[๑๐๒] ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๒ เปรียบเทียบกับประติมากรรมอีกชิ้นหนึ่ง ซึ่งเดิมอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร แต่ปัจจุบันย้ายไปจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสงขลา เป็นพระคเณศประทับยืนบนฐานสี่เหลี่ยม ๒ ชั้น มี ๔ กร ของที่ถือในพระหัตถ์บนเหมือนกับพระคเณศองค์ที่หนึ่ง แต่ของในพระหัตถ์ล่างหลุดหายไป เหลือเพียงช่องสำหรับเสียบ สันนิษฐานว่าคงเหมือนกัน โดยเฉพาะพระหัตถ์ซ้ายล่าง ซึ่งงวงอยู่ในลักษณะคล้ายจะหยิบของในพระหัตถ์ แต่บางท่านกล่าวว่าหัตถ์ซ้ายล่างชี้แสดงวรทมุทรา[๑๐๓] ทรงผ้าโธตียาว มีชายผ้าห้อยด้านหน้า ๒ ชั้น ขอบบนของผ้านุ่งเว้าลง มีชายพกย้อยออกมาที่พระอุทรด้านหน้า สวมมงกุฏคล้ายกับองค์แรก แต่ไม่มีลวดลายประดับ เป็นประติมากรรมสำริดที่ทำไม่ประณีตนัก สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์เช่นกัน ไม่มีรูปหนูปรากฏอยู่ และมีขนาดเล็ก คือสูงเพียง ๖.๕ เซนติเมตร จากลักษณะที่ปรากฏน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐[๑๐๔] หรือมิฉะนั้นก็สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์เลียนแบบของเก่า

พระคเณศอีกองค์หนึ่ง ปัจจุบันอยู่ในห้องเชียงแสน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ไม่ทราบที่มา ประทับนั่งบนฐานสี่เหลี่ยมด้วยท่ามหาราชลีลา แต่ชันพระ

ประติมากรรมพระคเณศ ๔ กร ประทับยืน เดิมอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
Four-armed Gaṇeśa. Standing. Previously in Phra nakhon National Museum.

ประติมากรรมพระคเณศ ประทับนั่งท่ามหาราชลีลา ๔ กร ปัจจุบันอยู่ในห้องเชียงแสน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
Four-armed Gaṇeśa in Mahārāja-līla pose in Chiangsaen room, Phra nakhon National Museum.

ชานุซ้าย (ซึ่งพบไม่มากนัก) มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือสังข์ ซ้ายบนถือบ่วง(?) ขวาล่างถืองาหัก ซ้ายล่างซึ่งวางบนพระชานุถือเชือกห้อยไปที่ฐานหลังซึ่งมีหนูหันด้านข้างอยู่มุมด้านซ้ายของฐาน (ท่าคล้ายกับผูกหนู) องค์พระคเณศซึ่งทำอย่างประณีตสวยงาม ค่อนข้างอ่อนช้อย เปลือยถึงเอว สวมเพียงสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย นุ่งผ้ายาวแค่เข่า เป็นลักษณะพื้นเมือง สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ กระบังหน้าคล้ายแบบเขมร แต่มีการพัฒนาการขึ้นงวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงยาวระดับพระอุทร ที่ฐานมีจารึกตัวเลขไทย ๔๑๖๓ ภ.

ในห้องเชียงแสนเช่นกัน มีรูปเคารพพระคเณศอีกองค์หนึ่ง ทำจากสำริดปิดทอง สูงจากฐาน ๘.๙ เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิราบพระบาทขวาทับพระบาทซ้าย (แบบเขมร) บนฐานที่มีลักษณะแบบฐานพระพุทธรูป มี ๒ กร กรขวาถือขนมโมทกะ กรซ้ายถืองาหัก (?) (สึกกร่อนมองได้ไม่ชัดเจน) สวมสังวาลย์นาคพาดพระอังสาซ้าย มีลักษณะเป็นแผ่นแบนคล้ายผ้าพาดของพระพุทธรูป(สังฆาฏิ) หัวนาคปลายตวัดไปทางซ้ายเพียงเล็กน้อย งาขวาหัก พระกรรณมีขนาดเล็กผิดธรรมชาติ ที่ฐานเบื้องหน้ามีรูปหนูประดับที่มุม ๒ ข้าง ด้านหลังมีอักษรจารึก พ.ภ. ๑๘๖๙ ลักษณะโดยทั่วไปของประติมากรรมชิ้นนี้ มีการสร้างเลียนแบบพระพุทธรูป โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีอิทธิพลศิลปะไทยสมัยอยุธยาค่อนข้างชัดเจน

ประติมากรรมพระคเณศในชุดนี้ แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการในการสร้างประติมากรรมพระคเณศจนถึงจุดที่เป็นตัวของตัวเองอย่างเด่นชัด มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่แสดงถึงรูปแบบพื้นเมือง ได้แก่พระคเณศ ๒ องค์หลังในท่าประทับนั่ง องค์ที่ประทับในท่ามหาราชลีลา มีท่าทางค่อนข้างอ่อนช้อยเลียนแบบศิลปะสุโขทัยผสมผสานกับลักษณะขึงขังแบบอยุธยา คงอยู่ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๒ ส่วนองค์สุดท้ายเลียนแบบพระพุทธรูปสมัยอยุธยา โดยเฉพาะสายยัชโญปวีตที่พาดพระอังสาซ้ายนั้น ถ้าไม่นับส่วนหัวนาคบนพระอังสาแล้ว จะเห็นได้ว่ามีลักษณะของสังฆาฏิในพระพุทธรูป น่าจะอยู่ในช่วงอยุธยาตอนปลาย

ในห้องรัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนครมีประติมากรรมพระคเณศ ๒ องค์ องค์หนึ่งมีลักษณะที่น่าสนใจคือ พระพักตร์มีลักษณะเป็นช้างเขากวาง ทำด้วยโลหะ สูง ๒๐.๘ เซนติเมตร ไม่ทราบที่มา จากลักษณะที่ปรากฏคล้ายกับว่าเป็นมนุษย์สวมหน้ากาก ประทับนั่งชันพระชานุข้างซ้าย (มหาราชลีลา) ด้านหลังมีแผ่นรัศมีต่อขึ้นมาจากฐาน มีงาที่สมบูรณ์ ๒ คู่ สั้น ๑ คู่

ประติมากรรมพระคเณศ ประทับนั่งมีรูปหนูที่ฐานด้านหน้า ปัจจุบันอยู่ในห้องเชียงแสน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
Sitting Gaṇeśa with two rats on front base. Chiangsaen room, Phra nakhon National Museum.

ประติมากรรมพระคเณศ พระพักตร์เป็นช้างเขากวาง ปัจจุบันอยู่ในห้องรัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
Gaṇeśa with elephant-deer head in Ratanakosin room, Phra nakhon National Museum.

งวงมีลักษณะเป็นเลื่อย มี ๒ กร พระพักตร์ขวาทรงจักร พระหัตถ์ซ้ายทรงศร สวมกำไลต้นแขน ส่วนองค์แยกออกได้เป็น ๓ ชิ้น ลักษณะของพระคเณศองค์นี้นับได้ว่าแปลกแตกต่างไปจากที่เคยปรากฏ คล้ายกับเป็นการสวมหน้ากาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งงาก็มีถึง ๒ คู่ ซึ่งยังไม่สามารถตีความถึงลักษณะทางประติมานวิทยาที่ปรากฏเช่นนี้ได้ แต่เราเคยได้ทราบว่าในภาพเขียนรูปพระคเณศในอินเดียนั้น พระคเณศเคยปรากฏรูปแบบในลักษณะคล้ายกับการใส่หน้ากาก (แต่ไม่มีเขากวาง) โดยการจงใจใช้สีที่ต่างกันของใบหน้าด้านหลัง และส่วนที่เป็นงวง ซึ่งก็อาจหมายเพียงให้รู้ว่าพระพักตร์เดิมเป็นมนุษย์ และต้องนำเศียรช้างมาใส่ภายหลัง จึงทำให้แตกต่างกัน ซึ่งเราก็ยังไม่สามารถที่จะเห็นความสัมพันธ์ของประติมากรรมและภาพเขียนทั้งสองที่กล่าวนี้ได้เด่นชัดนัก หรือมิฉะนั้นประติมากรรมชิ้นนี้อาจมิได้หมายถึงพระคเณศก็ได้

ประติมากรรมพระคเณศอีกองค์หนึ่ง ทำด้วยสำริดเช่นกัน สูง ๑๘.๓ เซนติเมตร ฐานยาว ๑๐.๔ เซนติเมตร เดิมเป็นของสมเด็จฯ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฏ์ กรมศิลปากรรับมาจากกระทรวงการคลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ พระคเณศมี ๔ กร ประทับนั่งบนฐานสี่เหลี่ยมรูปบัวคว่ำ

ประติมากรรมพระคเณศสำริด เดิมเป็นของสมเด็จฯ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฏ์ ปัจจุบันอยู่ในห้องรัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

Bronze Gaṇeśa image in Ratanakosin room, Phra nakhon National Museum.

บัวหงาย หัตถ์ทั้ง ๔ ทรงเทพศาสตราวุธคือ ขวาล่างทรงงาหัก ซ้ายล่างทรงขนม ขวาบนทรงขอช้าง และซ้ายบนทรงขดเชือก (ปาศะ) ทรงเครื่องประดับแบบกษัตริย์ รวมทั้งสายยัชโญปวีต และสังวาลย์พาดพระอังสาซ้าย บริเวณน้ำเต้ามีเนตรที่ ๓ (?) งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงและตวัดส่วนปลายไปทางซ้าย งาข้างขวาหัก ประติมากรรมพระคเณศชิ้นนี้น่าจะเป็นของสมัยรัตนโกสินทร์

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระราชวังจันทรเกษม *(จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)*

ในบรรดาโบราณวัตถุจำนวนมากซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ได้เก็บรวบรวมมาจากบริเวณรอบ ๆ เกาะอยุธยานั้น มีประติมากรรมรูปพระคเณศศิลา ๒ องค์

องค์แรก เป็นพระคเณศประทับนั่งท่ามหาราชลีลา ชันพระชานุขวา มี ๔ กร ชำรุด องค์พระคเณศมีลักษณะอวบอ้วน พุงพลุ้ย งวงอยู่ในลักษณะห้อยลงแล้วตวัดไป

◀ *ประติมากรรมพระคเณศศิลาปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระราชวังจันทรเกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา*

Stone Gaṇeśa (No. 1). Chan Kasaem Palace Museum. Phra Nakhon Si Ayutthaya.

ประติมากรรมพระคเณศ ศิลาสีเขียว ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์วังจันทรเกษม

Stone Gaṇeśa (No. 2). Chan Kasaem Palace Museum. Phra Nakhon Si Ayutthaya.

ประติมากรรมพระคเณศ ๔ กร ประทับนั่งท่ามหาราชลีลา สำริด สมบัติของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

Four-armed Gaṇeśa in Mahārāja-līla attitude. Bronze. H.R.H. Prince Damrong Privated collection.

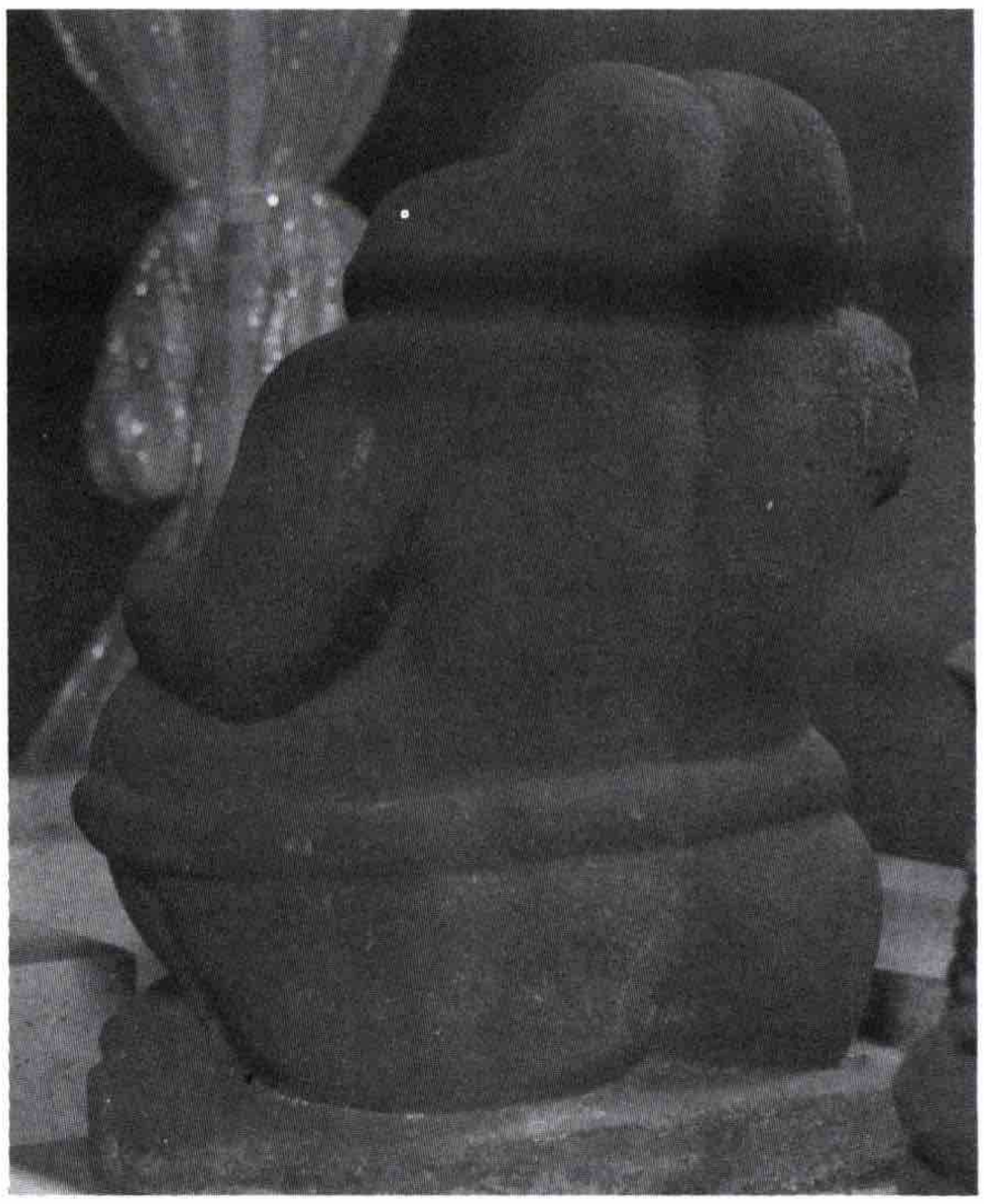
ทางซ้าย คาดสายยัชโญปวีตรูปนาคพาดพระอังสาซ้าย เศียรนาคแผ่พังพานอยู่ใกล้พระอังสา สวมกำไลต้นแขนรูปงู สวมกระบังหน้าประกอบกับมงกุฎทรงเตี้ย ลักษณะโดยทั่วไปของพระคเณศองค์นี้ มีบางส่วนคล้ายคลึงกับพระคเณศจากโบสถ์พราหมณ์องค์ที่ ๓ (แต่มีขนาดเล็กกว่า) คือ สูงประมาณ ๗๕ เซนติเมตร บริเวณน่ำเต้า (ระหว่างตา) มีลายดอกประจำยาม (?) เหมือนกัน ทรงผ้านุ่งยาวมีรอยพับของผ้าคล้ายคลึงกันมาก สันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกันหรือเลียนแบบกันอย่างแน่นอน น่าจะมีอายุอยู่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๒

องค์ที่สอง ได้แก่พระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ พระชงฆ์ทั้งสองอยู่ในลักษณะตั้งขึ้นเล็กน้อย กรทั้งสองวางอยู่บนพระชงฆ์ หัตถ์ขวาถืองาหักคว่ำลงในลักษณะคล้ายเหล็กจาร หัตถ์ซ้ายมีส่วนปลายงวงซึ่งชำรุดแตะอยู่ในพระหัตถ์มีถ้วยขนม ลักษณะการนั่งคล้ายท่านั่งของฤษีเช่นที่พบบนภาพสลักนูนต่ำของทับหลัง หน้าบันหรือเสาประดับกรอบประตูของปราสาทหินทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือคือ ท่าโยคะ มีสายโยคปัตต์รัดที่พระชงฆ์สายโยคปัตต์นั้นมีลักษณะคล้ายงู ฐานที่ประทับเป็นแท่นสี่เหลี่ยมมีขนาดเล็กแคบ ทรงผ้านุ่งจีบริ้วทั้งตัวคล้ายแบบศิลปะเขมร ทรงกระบังหน้าและมงกุฎซึ่งชำรุด คาดสายธุรำพาดพระอังสาซ้าย มีลักษณะเป็นแผ่นแบน จากท่านั่งและพระอุทรที่มีขนาดเล็กทำให้พระคเณศองค์นี้มีลักษณะคล้ายมนุษย์มาก (ยกเว้นพระกรรณ)

ประติมากรรมพระคเณศองค์นี้มีลักษณะอิทธิพลศิลปะเขมรที่ดัดแปลงผสมผสานกันเป็นลักษณะเฉพาะแบบไทย น่าจะเป็นของที่ทำขึ้นในสมัยอยุธยา มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒

อนึ่งมีพระคเณศสำริดสมัยอยุธยาองค์หนึ่งเป็นสมบัติของสมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระคเณศองค์นี้ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา ชันพระชานุขวาเปลือยท่อนบนแค่บั้นพระองค์ สวมกรัณฑมุกุฎที่มีอุษณีษะด้านหลังเป็นรูปกรวยแหลม อันเป็นลักษณะของศิลปะไทย สวมสายนาค-ยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย พระคเณศองค์นี้มี ๔ กร แต่มีลักษณะน่าสนใจคือ กรที่เพิ่มขึ้นนั้นแยกออกจากส่วนข้อศอก แทนที่จะแยกจากอังสา

คล้ายกับรูปเคารพของเทพฮินดูในรัฐโอริสสาของอินเดีย[๑๐๕] กรคู่บนยกขึ้นในระดับพระอังสาถืออังกุศะ (ขวา) และปาศะ (ซ้าย) หัตถ์ล่างวางอยู่บนพระชานุ ขวาล่างถืองาหัก ซ้ายล่างตั้งขึ้นในลักษณะคล้ายท่าวรทมุทรา (Varda-mudrā) งวงอยู่ในลักษณะห้อยลงแล้วตวัดไปทางซ้ายมีขนาดเรียวเล็ก งามีครบทั้ง ๒ ข้าง ใต้พระชงฆ์ขวาที่ตั้งขึ้นมีรูปหนูหน้าตรง ลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏเลยในประติมากรรมจามหรือขอม และก็หาได้ยากในชวา แม้ในอินเดียเหนือ ซึ่งนิยมการทำรูปหนูก็ไม่ปรากฏการทำหนูในลักษณะที่อยู่ใต้พระชงฆ์ขวาที่ยกตั้งขึ้นนี้เลย[๑๐๖]

พระคเณศ จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ ๑ (อยู่ที่เทวสถาน โบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้า กทม.)
Gaṇeśa (No. 1). Brahmanical Shrine. Bangkok. The oldest Gaṇeśa found in Thailand.

เทวสถานโบสถ์พราหมณ์

โบสถ์พราหมณ์ เทวสถานสำหรับพระนครสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประกอบด้วยโบสถ์ ๓ หลัง แต่ละหลังมีเทวรูปประจำคือ

๑. **สถานพระอิศวร** (โบสถ์ใหม่) ภายในมีพระอิศวรเป็นประธาน และมีเทวรูปอื่นๆ

๒. **สถานพระพิฆเนศวร์** (โบสถ์กลาง) มีพระพิฆเนศวร์เป็นประธาน และองค์รองลงมาอีก ๔-๕ องค์

๓. **สถานพระนารายณ์** (โบสถ์ริม) มีพระนารายณ์เป็นประธาน พร้อมด้วยพระนางลักษมีและพระนางมเหศวรี ทั้งสามประทับอยู่ภายในบุษบกองค์ละหลัง

พระพิฆเนศวร์ภายในสถานพระพิฆเนศวร์ยังหาหลักฐานไม่พบว่าย้ายมาจากที่ใด แต่สันนิษฐานว่า บางองค์คงย้ายขึ้นมาจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช[๑๐๗] พระพิฆเนศวร์องค์ที่ตั้งไว้เป็นประธานนั้นเป็นพระพิฆเนศวร์สำริด อีก ๔ องค์เป็นพระพิฆเนศวร์ศิลาซึ่งล้วนแต่มีความน่าสนใจทั้งสิ้น

๑. **องค์ที่ ๑** พระพิฆเนศวร์ศิลาทรายสีน้ำตาลอมชมพู สูงประมาณ ๗๐ เซนติเมตร ประทับนั่งท่ามหาราชลีลา ชันพระชานุซ้ายซึ่งพบได้ไม่มากนัก มี ๒ กร ชำรุดทั้งสองข้าง จึงไม่ทราบถึงสัญลักษณ์ที่ถือ คาดสายโยคปัตต์ที่มีลักษณะเป็นงู แต่มีลักษณะที่น่าสนใจเป็นพิเศษคือคาดพระชานุข้างซ้ายที่ชันขึ้นเพียงข้างเดียว ลักษณะนี้ไม่เคยพบที่ใดในประเทศไทย (อาจรวมถึงเอเชียอาคเนย์ด้วย) ต่างจากการคาดสายโยคปัตต์โดยทั่วไปที่จะคาดพระชานุทั้งสองข้าง เช่น พระคเณศองค์ที่ ๒ จากพิพิธภัณฑ์พระราชวังจันทรเกษม ส่วนที่คาดผ่านพระอุทรมีลักษณะของงูพันเป็นเกลียว ส่วนที่คาดพระชานุเป็นเส้นตรง หัวงูแผ่พังพานอยู่ที่พระอุทรด้านขวา (ชำรุด) เหมือนที่ปรากฏในพระพิฆเนศวร์ที่พบที่พังหนุน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา หางงอยู่ที่พระอุทร ด้านซ้าย เหนือพระอุทรคาดสายอุทรพันธะ (Udrabandha) ซึ่งไปรวมกับสายงูที่รัดพระอุทรทางด้านหลัง ใต้พระอุทรคาดเข็มขัดที่มีหัวเข็มขัดนอกนั้นไม่ปรากฏเครื่องประดับใด

ที่น่าสังเกตคือ ไม่มีแม้แต่สายธุรำ หรือสายยัชโญปวีต พระกรรณมีขนาดใหญ่และเป็นเส้นริ้ว อันเป็นลักษณะธรรมชาติของช้าง ส่วนงวงและงาชำรุดทั้ง ๒ ข้าง จากลักษณะที่ปรากฏอยู่คล้ายกับว่างาข้างขวาเพิ่งชำรุดภายหลัง

จากลักษณะทางประติมานวิทยา แสดงให้เห็นว่าเป็นรูปเคารพพระพิฆเนศวร์ในปางโยคะ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นรูปเคารพที่นักบวชสร้างขึ้นบูชาเพื่อขจัดอุปสรรคในการบำเพ็ญโยคะ แม้จะมีลักษณะบางประการคล้ายคลึงกับพระคเณศองค์ที่พบที่พังหนุน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา แต่ก็มีลักษณะที่น่าสนใจหลายประการเช่น ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา มี ๒ กร ซึ่งเป็นลักษณะนิยมของพระคเณศในสมัยคุปตะตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐) ประกอบกับลักษณะที่ใกล้เคียงธรรมชาติมาก ไม่ทรงเครื่องประดับตกแต่ง พระคเณศองค์นี้น่าจะมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ เก่ากว่าพระคเณศองค์ที่พบที่พังหนุน ซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลปะกล่าวว่าเป็นพระคเณศที่

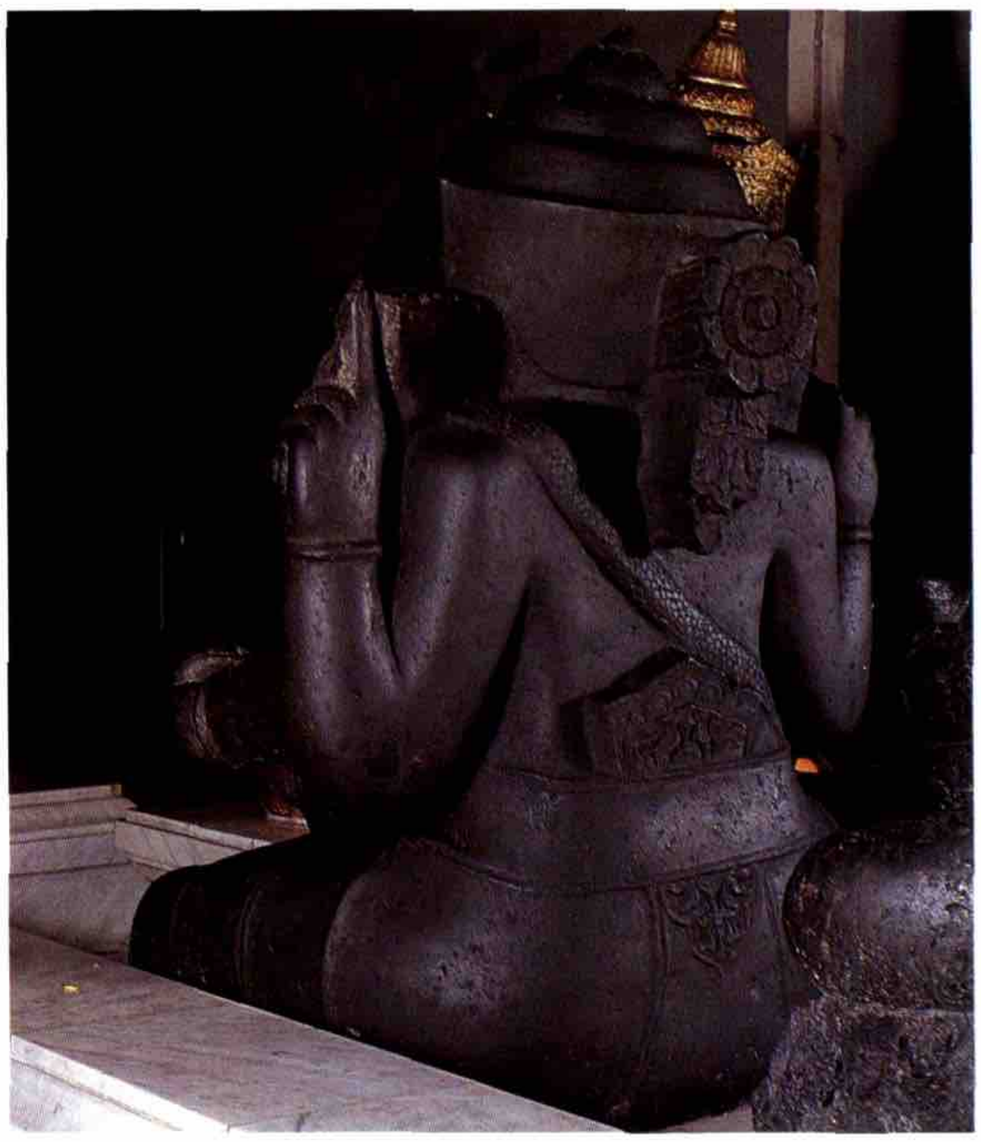
พระคเณศศิลา จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ ๒
Gaṇeśa (No. 2). Brahmanical Shrine. Bangkok.

เก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์[๑๐๘]

ดังนั้น พระคเณศองค์นี้จึงน่าจะเป็นพระคเณศที่เก่าที่สุดในประเทศไทยและในเอเชียอาคเนย์ เพียงแต่เราไม่ทราบแหล่งที่มาที่แน่นอนของพระคเณศองค์นี้เท่านั้น

๒. องค์ที่ ๒ พระคเณศศิลาสีดำ สูงประมาณ ๙๐ เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวมๆ พระบาทขวาทับพระบาทซ้ายบนแท่นสี่เหลี่ยม มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือปาศะ หัตถ์ขวาล่างถืองาหัก ซ้ายบนถืออังกุศะ และซ้ายล่างถือขนมโมทกะ ซึ่งพระคเณศทรงใช้งวงซึ่งห้อยลงแล้วม้วนมาทางซ้ายหยิบไว้ คาดสายธุรำซึ่งในที่นี้ทำเป็นงู โดยปรากฏหัวงูอยู่ที่พระอุระด้านซ้าย ทรงผ้านุ่งเกือบถึงข้อ

ด้านหลังของพระคเณศศิลาสีดำ แสดงให้เห็นมวยผมด้านหลัง
Back view showing hair-knob.

ภาพสลักรูปหนูหันหน้าเข้าหากัน ที่ฐานด้านหน้า
Two rats facing together on front base.

◀ *ลายดอกประจำยาม บริเวณน้ำเต้า*
Vegetal motif on the forehead.

พระคเณศศิลาสีดำ จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ ๓

Gaṇeśa (No. 3). Brahmanical Shrine. Bangkok.

พระบาท สวมกรัณฑมุกุฏ พระกรรณใหญ่กางมีลายเส้นเป็นริ้ว (แสดงลักษณะธรรมชาติของช้าง) งาชำรุดทั้งสองข้างแต่สันนิษฐานว่างาซ้ายชำรุดภายหลัง ที่ฐานด้านหน้าซึ่งมีรอยสึกกร่อน มีร่องรอยที่สังเกตได้ว่า มีภาพสลักรูปหนูหันหน้าเข้าหากันอยู่ที่มุม ๒ ข้าง และมีลายเส้นประกอบ พระคเณศองค์นี้เห็นได้ชัดเจนว่ามีอิทธิพลของพระคเณศในศิลปะอินเดียใต้ หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๗

๓. องค์ที่ ๓ พระคเณศศิลาสีดำ สูงประมาณ ๑๑๐ เซนติเมตร ประทับนั่งท่ามหาราชลีลา ชันพระชานุขวามี ๔ กร พระหัตถ์ขวาบนชำรุด ขวาล่างงาหัก พระหัตถ์ซ้ายบนถืออังกุศะและพระหัตถ์ซ้ายล่างถือขนมซึ่งพระองค์กำลังใช้งวงหยิบอยู่ สวมกระบังหน้าและมงกุฎทรงเตี้ย คาดสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย มีลักษณะเป็นเกล็ดงู สวมกำไลต้นแขนรูปงูเช่นกัน นอกจากนี้ยังสวมกำไลข้อมือ ทรงผ้านุ่งยาวด้านหลัง เห็นสายรัดองค์เป็นแผ่นกว้างคาดทับชายกระเบนด้านหลังเป็นรูปสามเหลี่ยมมีลวดลาย มวยผมด้านหลังสวมเครื่องประดับรูปดอกไม้ มีชายห้อยอย่างสวยงาม งาชำรุดทั้งสองข้าง บริเวณน้ำเต้า (ระหว่างตา) มีลายคล้ายดอกประจำยาม

๔. องค์ที่ ๔ พระคเณศศิลาทรายสีชมพู สูงประมาณ ๗๐ เซนติเมตร มีร่องรอยการลงรักปิดทอง ซึ่งปัจจุบันชำรุดเกือบหมด ประทับนั่งท่ามหาราชลีลาชันพระชานุขวา พระอุทรมีขนาดใหญ่ทำให้พระชานุทั้งสองแยกจากกันมาก ทรงเครื่องประดับมาก ศิราภรณ์เป็นมงกุฎทรงเตี้ยประดับด้วยเพชรพลอย มีอุบะห้อยลงมากลางพระนลาฏ ทรงกำไลต้นแขน กำไลข้อมือและข้อเท้า คาดเข็มขัดเพชรพลอย พระคเณศองค์นี้มี ๔ กร พระหัตถ์ขวา

พระคเณศศิลาทรายสีชมพู จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ ๔

Gaṇeśa (No.4). Bahmanical Shrine. Bangkok.

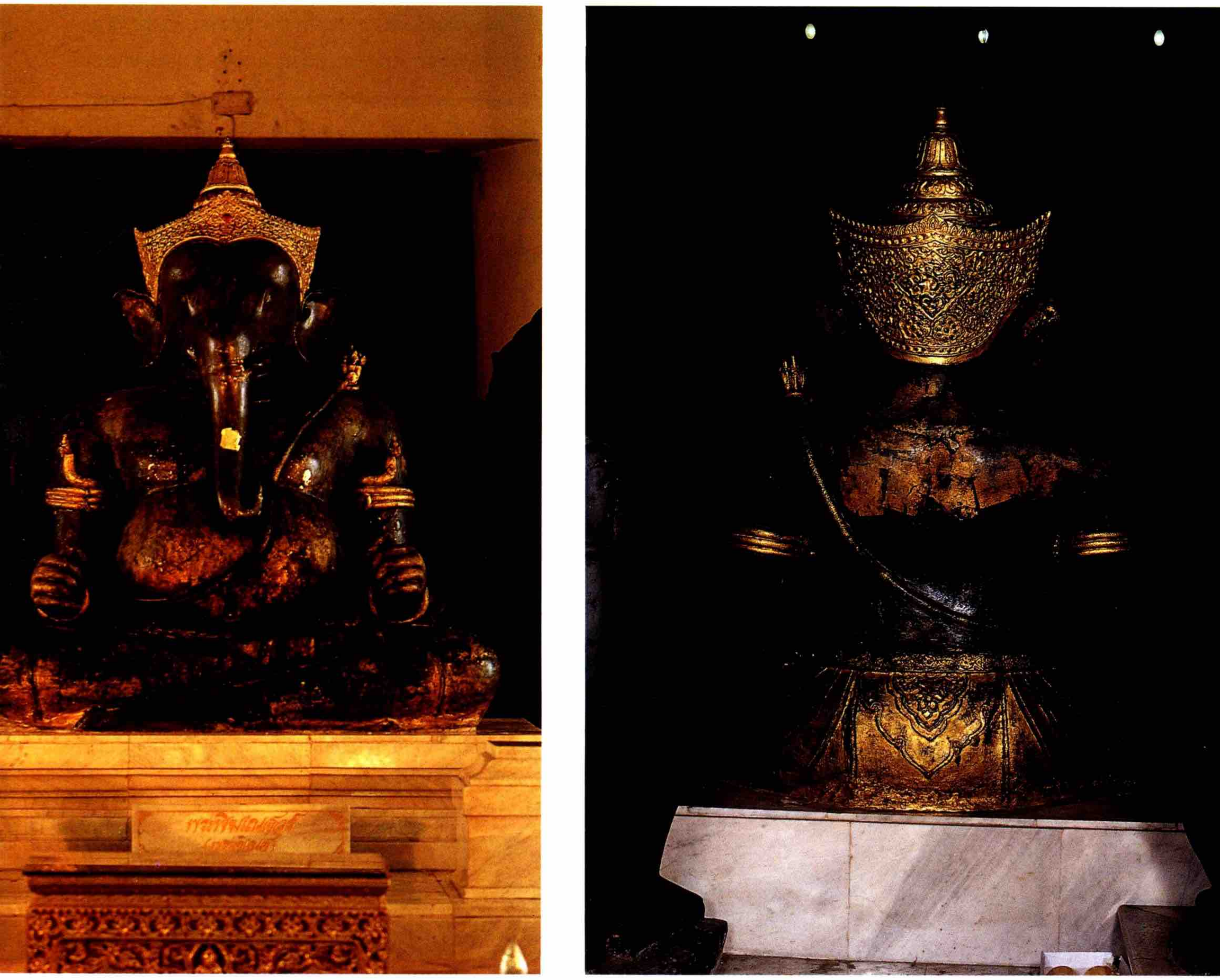
ด้านหลังของพระคเณศศิลาทรายสีชมพู

Back view

ฐานด้านหน้ามีรอยสลักรูปหนูอยู่กึ่งกลางฐาน

Carving rat in the middle of front base.

ประติมากรรมพระคเณศสำริด จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ ๕
Bronze Gaṇeśa (No.5). Bahmanical Shrine. Bangkok.

บนทรงสังข์ ขวาล่างอยู่ในท่าคล้ายกำลังถอดงาข้างขวา พระหัตถ์ซ้ายบนถือปาศะ ซ้ายล่างชำรุด แต่สันนิษฐานว่าคงเป็นขนม เพราะงวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงแล้วตวัดไปทางพระหัตถ์ซ้ายล่าง ซึ่งอาจจะกำลังหยิบขนมในพระหัตถ์ พระกรรณมีขนาดใหญ่ทำเป็นแผ่นแบน มีลวดลายประดับไม่เหมือนจริง ที่ฐานด้านหน้าใต้ผ้าซึ่งห้อยลงมา มีรอยสลักรูปหนูหันหน้าไปทางขวาอยู่กึ่งกลางฐานพอดี ด้านหลังมีรอยขอบผ้านุ่งและชายกระเบน ที่มวยผมสวมเครื่องประดับรูปดอกไม้

๕. องค์ที่ ๕ พระคเณศสำริด เป็นองค์ประธานโบสถ์กลาง (สถานพระพิฆเนศวร์) มีเครื่องประดับตกแต่งเป็นทอง ขนาดหน้าตักกว้างประมาณ ๘๕ เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย (ลักษณะเฉพาะของพระคเณศในศิลปะเขมร) พระองค์ค่อนข้างอวบอ้วน มี ๒ กร วางอยู่ในระดับพระชานุ หัตถ์ขวาถืองาหัก หัตถ์ซ้ายถือเหล็กจาร (?) หรือคณปติลิงคะ ลักษณะการวางมือและสัญลักษณ์ที่ถือของพระคเณศองค์นี้ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะเขมร สวมกระบังหน้าและมงกุฎแบบเขมรแต่มีลักษณะเฉพาะตัวของศิลปะไทยมากขึ้น คาดสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย มีรูปหัวนาคอยู่บนพระอังสา สวมกำไลต้นแขนรูปนาคพันอยู่ ๓ ชั้น สวมกำไลข้อมือ ด้านหน้ามีชายผ้าห้อยวางบนพระบาทขวา ลักษณะของผ้านุ่งที่เห็นชัดเจนทางด้านหลัง มีรอยขีดบาง ๆ สายรัดองค์ประดับเพชรพลอยเป็นเส้นแคบ ๆ ชายผ้าใต้สายรัดองค์ทำเป็นแผ่นห้อยลงมา มีลวดลายสามเหลี่ยมเป็นชั้น ๆ มีลักษณะของศิลปะไทย มีงาข้างซ้ายเพียงข้างเดียว

แสดงสัญลักษณ์ในหัตถ์ขวา
An attribute in the right hand.

แสดงสัญลักษณ์ในหัตถ์ซ้าย
An attribute in the left hand.

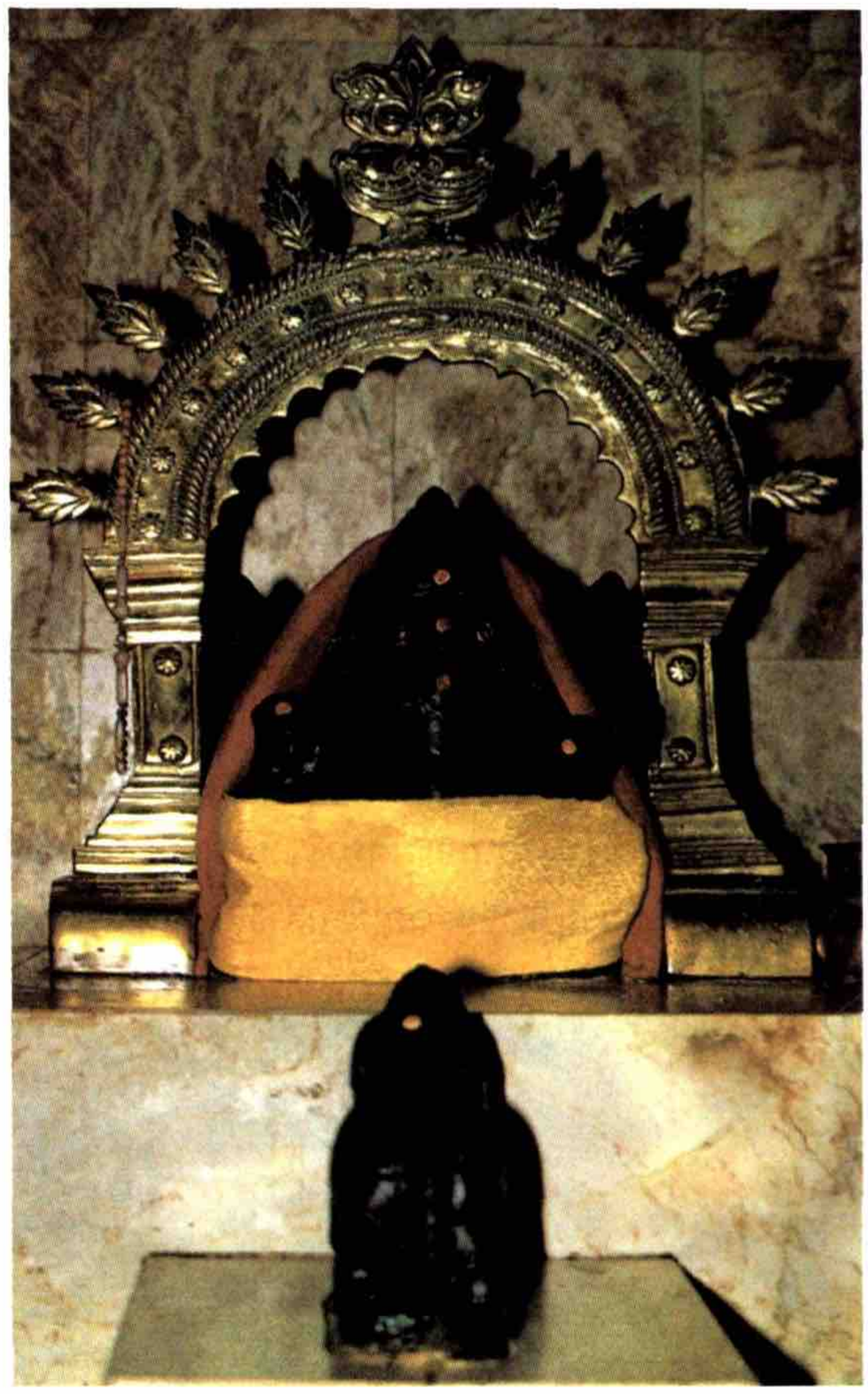
พระกรรณมีขนาดเล็ก งวงอยู่ในลักษณะห้อยลง ตวัดส่วนปลายไปทางซ้ายเล็กน้อย

เมื่อพิจารณาลวดลายที่ประดับมงกุฎของพระคเณศองค์นี้แล้ว จะเห็นได้ว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับมงกุฎของพระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยอยุธยา ซึ่งวิวัฒนาการมาจากมงกุฎเทวรูปในสมัยสุโขทัย[๑๐๙] อย่างไรก็ตาม พระคเณศองค์นี้แสดงถึงอิทธิพลศิลปะเขมรหลายประการ เช่น ลักษณะเปลือยถึงเอว การวางพระบาทขวาทับพระบาทซ้าย การวางพระกรทั้งสองบนพระชานุ เป็นต้น ส่วนสัญลักษณ์ที่ทรงถือในพระพระหัตถ์ซ้ายนั้น ไม่อาจตีความได้แน่ชัด ส่วนที่โผล่ขึ้นมาจากพระหัตถ์นั้น มีลักษณะยาว ส่วนปลายมนโค้งจะหมายถึงส่วนด้ามของเหล็กจารได้หรือไม่ (?) ถ้าเป็นเหล็กจารก็แสดงถึงพระคเณศองค์นี้อยู่ในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา (อักษรศาสตร์) ประติมากรรมพระคเณศองค์นี้น่าจะสร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒

วัดพระศรีมหาอุมาเทวี *(วัดแขกสีลม)*

วัดพระศรีมหาอุมาเทวีสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ โดยคณะชาวอินเดียใต้ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ทางภาคใต้ของประเทศไทยนานแล้ว มีเจ้าแม่ศรีมหาอุมาเทวีเป็นประธาน องค์เทพและเทพีต่าง ๆ ได้นำมาจากประเทศอินเดีย รวมทั้งพระพิฆเนศวร์องค์หนึ่งซึ่งคตินิยมของพราหมณ์ฮินดูภาคใต้ถือว่าทรงเป็นเทพที่รักษาพรหมจรรย์ตลอดกาล

รูปเคารพพระพิฆเนศวร์จากวัดพระศรีมหาอุมาเทวี (อยู่ที่วัดแขก ถนนสีลม)
Gaṇeśa image in Srī Umādevi Temple. Bangkok.

เทวาลัยพระคเณศพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม (อยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์ จ.นครปฐม)
"Gaṇeśa Holy House" at Sanamchan Palace, Nakhon Pathom.

พระพิฆเนศวร์ประทับนั่งขัดสมาธิ มี ๔ กร กรขวาบนถืออังกุศะ กรขวาล่างถืองาหักในลักษณะคว่ำส่วนปลายลงคล้ายเป็นเหล็กจาร กรซ้ายบนถือปาศะ กรซ้ายล่างถือขนมโมทกะซึ่งพระองค์กำลังใช้งวงหยิบอยู่ ทรงสวมกรัณฑมุกุฏ ไม่มีงาข้างขวา

พระพิฆเนศวร์องค์นี้มีลักษณะแบบศิลปะอินเดียภาคใต้ตอนปลาย พระองค์อ้วนเตี้ย ค่อนข้างเทอะทะ แต่แฝงไว้ซึ่งความหนักแน่นและมีอำนาจ

เทวาลัยพระคเณศที่พระราชวังสนามจันทร์

(อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมัยที่การศึกษาภารตวิทยาแนวตะวันตกรุ่งเรือง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ริเริ่มการศึกษาวิชาการสาขานี้ด้วยพระองค์เอง โดยทรงศึกษาอย่างละเอียดจากหนังสือที่ชาวต่างประเทศได้ประพันธ์ไว้ ซึ่งค่อนข้างจะใกล้เคียงกับความเดิมพอควร

ดังนั้น พระองค์จึงทรงทราบถึงความสำคัญของพระคเณศที่มีต่อชาวฮินดูทุกลัทธิศาสนาได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านที่พระคเณศเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา ซึ่งชาวฮินดูเมื่อจะศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยา จะต้องกล่าวคำไหว้พระคเณศเพื่อให้พ้นการขัดข้อง และขอความสำเร็จผลในกิจนั้น ๆ และด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในการศิลปวิทยาทั้งปวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สร้าง "เทวาลัยพระคเณศ" ขึ้นที่สนามหญ้าหน้าพระที่นั่ง อันเป็นศูนย์กลางของพระราชวังสนามจันทร์สำหรับบวงสรวงบูชา และเพื่อความเป็นสิริมงคล ซึ่งพระองค์เสด็จทรงเจิมรูปพระคเณศ และอัญเชิญขึ้นประดิษฐาน ณ หอแก้ว ในวันเสาร์ที่ ๑ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๑๔๖๑[๑๑๐]

ประติมากรรมพระคเณศ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงออกแบบสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๖
Bronze image Gaṇeśa. King Rama VI reign.

ภาพจิตรกรรมบนบานหน้าต่างเป็นรูปพระคเณศ ในอุโบสถวัดพระแก้ว วังหน้า กรุงเทพฯ

Gaṇeśa image in mural painting at Wat Prakaew Wang Na. Bangkok.

อนึ่ง ยังมีประติมากรรมพระพิฆเนศวร์ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๖ อีกองค์หนึ่ง ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเป็นผู้ออกแบบ เป็นประติมากรรมรูปพระคเณศประทับยืน ยกพระบาทขวาคล้ายท่าเต้นรำ บนฐานสี่เหลี่ยม มี ๓ พักตร์ ๖ กร กรซ้ายและขวาถือของอย่างเดียวกัน คือหัตถ์ล่างถือสังข์ หัตถ์กลางถือช้าง (ข้างหนึ่งคงเป็นช้างพัง และอีกข้างหนึ่งคงเป็นช้างพลาย) หัตถ์บนถือวัตถุเป็นก้อนกลม ซึ่งอาจเป็นก้อนดิน (ธรณี) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่ถือในพระหัตถ์ของพระวิษณุเช่นเดียวกับสังข์ หรืออาจเป็นก้อนขนมโมทกะ (ขนมต้มขาวต้มแดง) ทรงเครื่องประดับมากมาย พระพิฆเนศวร์องค์นี้คงสร้างขึ้นเลียนแบบรูปพระพิฆเนศวร์ที่ปรากฏในสมุดไทยฉบับเก่า คือรูป "โกญจนาเนศวร์" ต่างกันเพียงเล็กน้อย คือ ของที่ถือในพระหัตถ์บนของภาพในสมุดไทยเดิมนั้นถือช้างสามเศียรทั้งสองข้าง

อนึ่งเราได้พบภาพจิตรกรรมของพระคเณศปรากฏบนบานหน้าต่างพระอุโบสถวัดพระแก้ววังหน้า และที่วิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม ที่วัดพระแก้ววังหน้านั้น

จิตรกรรมบนบานหน้าต่างเป็นรูปพระคเณศ วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ
Gaṇeśa image in mural painting at Wat Suthat Thepwararam. Bangkok.

ตามบานหน้าต่างมีภาพวาดของเทพต่าง ๆ ในศาสนาฮินดู เช่น พระศิวะ พระขันธกุมาร พระพลราม และพระคเณศ เป็นต้น ภาพพระคเณศที่ปรากฏบนบานหน้าต่างนี้อาจเป็นเรื่องราวตอนพระคเณศปราบอสุระภังคี (อสูรที่มีหน้าเป็นช้าง) เพราะภาพอยู่ในลักษณะท่าสู้รบ หรือเต้นรำ เทพหน้าช้างองค์ทางขวา (ซึ่งน่าจะเป็นพระคเณศ) มี ๒ กร หัตถ์ขวาสันนิษฐานว่าถืองาที่พระองค์ถอดออกมาปราบอสูร (ภาพอยู่ในสภาพชำรุด) หัตถ์ซ้ายอยู่ในท่าประทานอภัย เทพหน้าช้างองค์ทางซ้ายอาจเป็นอสูร หัตถ์ขวาถือบ่วงบาศ เนื่องจากภาพอยู่ในสภาพที่ชำรุด จึงไม่อาจบอกรายละเอียดได้มากนัก แต่จากลักษณะของทั้งสององค์ทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นภาพเล่าเรื่องดังกล่าว หรืออาจจะเป็นภาพของพระเทวกรรมเพราะมีลักษณะคล้ายคลึงกับภาพพระเทวกรรมที่ปรากฏในสมุดไทย ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ส่วนที่วิหารวัดสุทัศน์นั้นเป็นภาพเทพหน้าช้างสององค์ ลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน องค์ทางขวานั้นหัตถ์ขวาถือสังข์ หัตถ์ซ้ายถือขอช้าง องค์ทางซ้ายหัตถ์ขวาถือสังข์ หัตถ์ซ้ายถือบ่วงบาศ สีกายต่างกัน มีงาครบทั้งสองข้างทั้งสององค์ ไม่สามารถตีความได้

ภาพจิตรกรรมจากวัดทั้งสองนี้เป็นฝีมือสกุลช่างรัตนโกสินทร์

ประติมากรรมรูปเคารพและสัญลักษณ์พระพิฆเนศวร์ในปัจจุบัน

รูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์ของสถาบัน และหน่วยงานของราชการ เช่น กรมศิลปากร ซึ่งนับได้ว่าเป็นหน่วยงานสำคัญที่ช่วยให้ชนทั่วไปซึ่งสนใจได้รู้จักและเข้าใจถึงประวัติความเป็นมาของเทพสำคัญของฮินดูองค์นี้ได้ดีขึ้นกว่าสมัยก่อน โดยเริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน พระพิฆเนศวร์ได้กลายเป็นเทพที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง

คติการสร้างรูปเคารพของพระคเณศในปัจจุบัน (ยกเว้นการเคารพบูชาของผู้นับถือลัทธิพราหมณ์-ฮินดู) ส่วนใหญ่ปรากฏในลักษณะเทพแห่งศิลปวิทยา ซึ่งเป็นคติที่นิยมกันมาก แบ่งย่อยออกไปตามศิลปศาสตร์แขนงต่าง ๆ เช่น ทางนาฏศิลป์, ดุริยางคศิลป์, สถาปัตยกรรม, วรรณคดี, การช่างสาขาต่าง ๆ, อักษรศาสตร์ และศิลปวิทยาการทั่ว ๆ ไป คตินี้ไทยคงได้รับมาจากเขมรอีกต่อหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคติการนับถือพระคเณศในลักษณะอื่น ๆ แบ่งย่อยออกไปอีก เช่น ในลักษณะของเทพบริวาร, ลักษณะทวารบาล และในลักษณะเทพผู้ขจัดอุปสรรคและประทานความสำเร็จ โดยเฉพาะทางการค้า อันเป็นคติดั้งเดิมอีกด้วย

รูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ที่ปรากฏในปัจจุบันทั้งในลักษณะของดวงตรา, สัญลักษณ์ และประติมากรรมรูปเคารพที่สร้างไว้สักการะบูชา ที่น่าสนใจอาจแบ่งออกได้เป็น

ดวงตารูปพระพิฆเนศวร์ในปัจจุบัน

ในฐานะที่พระพิฆเนศวร์ได้รับการยอมรับนับถือกันอย่างแพร่หลายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จึงมีการนำรูปพระคเณศไปใช้เป็นดวงตรา และสัญลักษณ์ต่าง ๆ เรียงตามลำดับได้ดังนี้ คือ

๑. ดวงตราเครื่องหมายวรรณคดีสโมสร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งวรรณคดีสโมสรขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชสัญจกรรูปพระคเณศ ซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ให้เป็นดวงตราของสโมสรนี้ ดังมีแจ้งความกระทรวงมุรธาธร เรื่องพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใช้ตรานี้ ในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ ดังความต่อไปนี้

"...ได้โปรดเกล้าฯให้สร้างพระราชลัญจกรขึ้นใหม่องค์หนึ่ง ลายเป็นรูปพระคเณศวร์[๑๑๑] สำหรับวรรณคดีสโมสรนั้น บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้วรรณคดีสโมสรใช้พระราชลัญจกรองค์นี้ตามตำแหน่งคือ ดวงพระราชลัญจกรรูปกลมศูนย์กลางกว้าง ๓ นิ้ว ๓ อนุกระเบียด (หรือ ๗ เซนติเมตร) ลายเป็นรูปพระคเณศวร์นั่งแท่น แวดล้อมด้วยลายกนก สวมสังวาลย์นาค หัตถ์ขวาเบื้องบนถือวัชระเบื้องล่างถืองา หัตถ์ซ้ายเบื้องบนถือบ่วงบาศ เบื้องล่างถือครอบน้ำ (ขันน้ำมนต์หรือหม้อน้ำ)"[๑๑๒]

ดวงตราเครื่องหมายวรรณคดีสโมสร
"Literature Club" Emblem. King Rama VI reign.

ดวงตราประจำกรมศิลปากร
"Fine Arts Department" Emblem.

๒. ดวงตราประจำกรมศิลปากร

ได้มีประกาศใช้ดวงตรานี้ในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๐ ดังนี้

"ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กระทรวงธรรมการใช้ตราประจำกรมศิลปากร คือ ดวงตรากลม ศูนย์กลางกว้าง ๕ เซนติเมตร ลายกลางเป็นรูปพระคเณศ รอบวงกลมมีลวดลายเป็นดวงแก้ว ๗ ดวง เป็นตราสำหรับใช้ในราชการสืบไป"[๑๑๓]

ดวงตราประจำกรมศิลปากร เป็นรูปพระคเณศประทับบนลวดลายกนก ลักษณะคล้ายเมฆ องค์พระคเณศในวงกลมมีพระรัศมีเหนือพระเศียร งาข้างขวาหัก สวมสังวาลย์นาค พระหัตถ์ซ้ายบนถือบ่วงบาศ พระหัตถ์ซ้ายล่างยกขึ้นถือครอบน้ำ พระหัตถ์ขวาบนถือวชิราวุธ พระหัตถ์ขวาล่างถืองาหัก พระบาทซ้ายอยู่ในลักษณะขัดสมาธิพระบาทขวาห้อยลง ในวงกลมที่ล้อมรอบนั้น มีดวงแก้ว ๗ ดวง หมายถึงศิลปวิทยาเจ็ดอย่าง ซึ่งอยู่ในขอบเขตหน้าที่ของกรมศิลปากร คือ ๑. ช่างปั้น ๒. จิตรกรรม ๓. ดุริยางคศิลป์ ๔. นาฏศิลป์ ๕. วาทศิลป์ ๖. สถาปัตยกรรม ๗. อักษรศาตร์

ดวงตราดวงนี้ได้ใช้มาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะได้ใช้ประทับบนเอกสารทางราชการ เช่น ใบอนุญาตส่งโบราณศิลปวัตถุออกนอกประเทศ ใบสัญญาจ้างเหมา บัตรประจำตัวข้าราชการ และบนหน้าปกหนังสือที่กรมศิลปากรเป็นผู้ถือลิขสิทธิ์และอนุญาตให้จัดพิมพ์เผยแพร่ ในกรณีหลังนี้ได้ปรับขนาดตามความเหมาะสม เมื่อได้ตรวจสอบแล้วยังไม่พบหลักฐานยืนยันว่าท่านผู้ใดเป็นผู้คิดให้ใช้ดวงตรานี้เป็นดวงตราประจำกรมศิลปากร และได้

เป็นผู้เขียนแบบดวงตรานั้น...เข้าใจว่า พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ (อธิบดีกรมศิลปากรในขณะนั้น) คงจะเป็นผู้ดำริให้มีตราประจำกรมศิลปากร และศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ) คงจะเป็นผู้ออกความคิดให้ใช้ตราพระคเณศเป็นตราประจำกรมศิลปากร โดยถือว่าพระคเณศเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยา[๑๑๔]

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระคเณศในดวงตราประจำกรมศิลปากรนี้มีลักษณะและสิ่งที่ถือเช่นเดียวกับพระคเณศในพระราชลัญจกร ซึ่งใช้เป็นดวงตราประจำวรรณคดีสโมสร จึงสันนิษฐานว่าผู้ที่คิดนำดวงตราพระคเณศมาใช้เป็นตรากรมศิลปากรนั้น น่าจะได้ถือแนวในการที่วรรณคดีสโมสรใช้รูปพระคเณศเป็นดวงตรานั่นเอง ซึ่งก็นับว่าเหมาะสม เพราะกรมศิลปากรมีหน้าที่ดำเนินงานเกี่ยวข้องกับศิลปวิทยาการต่าง ๆ และพระคเณศนั้นก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการดังกล่าวแล้ว

๓. ตรารูปพระพิฆเนศวร์ที่ประกาศใช้เป็นเครื่องหมายราชการแห่งกรมศิลปากร

ตามประกาศราชกิจจานุเบกษา วันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๓ มีลักษณะเป็นรูปพระคเณศนั่งแท่น งาขวาหัก หัตถ์ขวาเบื้องบนถือวัชระ เบื้องล่างถืองา หัตถ์ซ้ายเบื้องบนถือบ่วงบาศ เบื้องล่างถือครอบน้ำไม่มีวงกลมล้อมรอบ

ดวงตราดวงนี้ หลังจากประกาศใช้แล้ว ไม่เคยปรากฏว่าได้นำออกใช้ในที่ใด คงยังใช้ดวงตราที่ประกาศใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๐ เรื่อยมา[๑๑๕]

๔. ดวงตารูปพระพิฆเนศวร์ที่ใช้เป็นเครื่องหมายหนังสือและวารสารที่กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นวารสารทางวิชาการของกรมฯ

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นต้นมา-ปัจจุบัน แต่มีรายละเอียดแตกต่างกันบ้าง เช่น ลักษณะการประทับ การวางพระหัตถ์ พระชงฆ์ และฐานที่ประทับ เป็นต้น[๑๑๖]

๕. ดวงตราพระพิฆเนศวร์ที่ใช้เป็นดวงตราเครื่องหมายของมหาวิทยาลัยศิลปากร

รูปพระคเณศมีลักษณะเหมือนกันกับรูปพระคเณศที่ใช้เป็นดวงตราประจำกรมศิลปากรปัจจุบัน แต่มีส่วนที่แตกต่างกันไปบ้าง คือ ดวงตราเครื่องหมายของมหาวิทยาลัยศิลปากรนั้น เป็นรูปพระคเณศประทับนั่งบนลวดลายกนก ไม่มีลวดลายวงกลมซึ่งประกอบด้วยดวงแก้ว ๗ ดวง ล้อมรอบดังเช่นดวงตราประจำกรมศิลปากรเท่านั้น[๑๑๗]

ดวงตราเครื่องหมายมหาวิทยาลัยศิลปากร (เดิม)
The previous Silpakorn University Emblem.

ดวงตราเครื่องหมายมหาวิทยาลัยศิลปากร (ปัจจุบัน)
The present Silpakorn University Emblem.

(อนึ่งในปี พ.ศ. ๒๕๒๘-๒๕๒๙ ทางมหาวิทยาลัยศิลปากรได้ดัดแปลงแก้ไขดวงตราพระพิฆเนศวร์เครื่องหมายของมหาวิทยาลัยไปจากเดิมบ้างเล็กน้อย คือพระพักตร์ของพระพิฆเนศวร์อยู่ในลักษณะหันด้านข้าง พระบาทขวายกขึ้นสูงกว่าพระบาทซ้าย กรทั้งสี่ซึ่งถือของเช่นเดิมคือตรีศูลในหัตถ์ขวาบน งาหักในหัตถ์ขวาล่าง ปาศะ (เชือก) และครอบน้ำในหัตถ์ซ้ายบนและล่างตามลำดับนั้น มีลักษณะการยกและท่าทางที่ต่างไปจากเดิมเล็กน้อย รวมทั้งรายละเอียดของผ้านุ่งและก้อนเมฆ)

รูปปูนปั้นบนพื้นหน้าบันโรงเรียนช่างศิลป์
Bas-relief on the facade of the Fine Arts School. Bangkok.

ประติมากรรมรูปเคารพพระพิฆเนศวร์ในปัจจุบัน

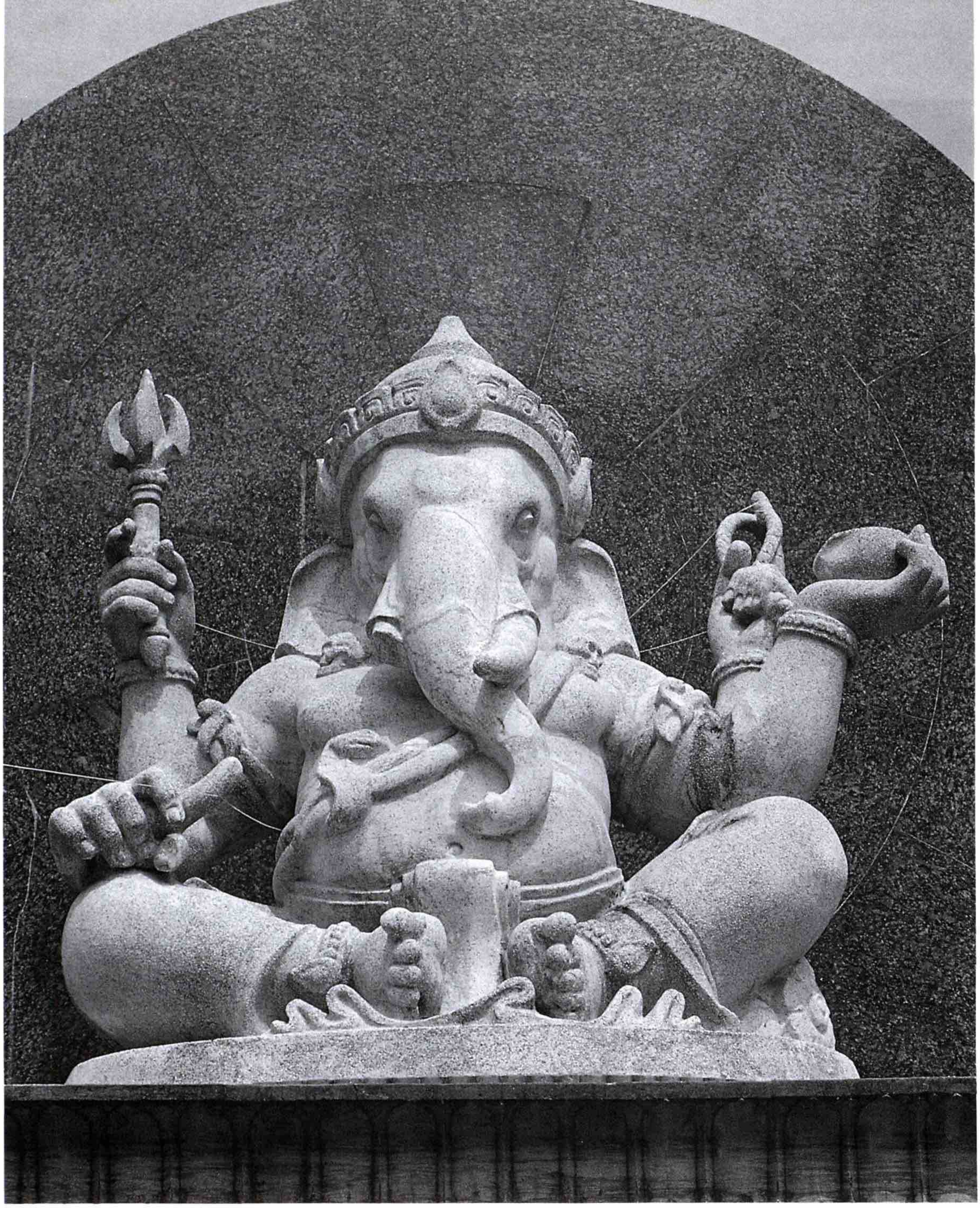
มีตัวอย่างที่เห็นได้คือ

๑. **รูปปูนปั้นบนพื้นหน้าบันของอาคารวิทยาลัยช่างศิลป์** เป็นรูปพระคเณศประทับบนลวดลายกนกซึ่งมีลักษณะคล้ายเมฆ องค์พระคเณศไม่มีรัศมีวงกลมล้อมรอบมีประภามณฑล ที่ปลายพระกรรณทรงกุณฑลรูปหัวกะโหลก งวงสั้นระดับบั้นพระองค์ สวมสังวาลย์นาค หัตถ์เบื้องบนทั้งสองยกขึ้นระดับพระนลาต หัตถ์ขวาถือวัชระ หัตถ์ซ้ายถือบ่วงบาศ หัตถ์ขวาเบื้องล่างถืองา และหันเข้าพระวรกายจนปลายพระหัตถ์เกือบจะจรดบั้นพระองค์ หัตถ์ซ้ายเบื้องล่างยกสูงขึ้นและถือหม้อน้ำ หรือครอบน้ำ พระชานุงอออกไปทางด้านข้าง แต่พระบาทงอเข้าหากัน และวางบนแท่นที่ประทับ จนปลายพระบาทเกือบจะชิดกัน[๑๑๘]

๒. **รูปปูนปั้นบนผนังด้านหน้าของอาคารวิทยาลัยนาฏศิลป์** ทางทิศตะวันตกของโบสถ์วัดพระแก้ววังหน้า เป็นรูปพระคเณศประทับบนแท่นกลม ไม่มีรัศมีวงกลมล้อมรอบองค์พระคเณศ พระคเณศทรงมาลายอดค่อนข้างแหลม ทรงกุณฑลรูปหัวกะโหลก มีงวงยาวปลายงวงจรดพระหัตถ์เบื้องล่าง สวมสังวาลย์นาค หัตถ์เบื้องบนทั้งสองยกขึ้นในระดับพระนลาต หัตถ์ขวาถือวัชระ หัตถ์ซ้ายถือบ่วงบาศ หัตถ์เบื้องล่างทั้ง ๒ หันเข้าหาพระวรกายในระดับบั้นพระองค์ หัตถ์ขวาถืองา และหัตถ์ซ้ายถือหม้อน้ำหรือครอบน้ำ พระชานุงอออกไปทางด้านข้าง พระบาทงอเข้าหากันและวางอยู่บนแท่นที่ประทับ ปลายบาทวางชิดกัน[๑๑๙]

๓. **รูปปูนปั้นบนผนังด้านหน้าของอาคารวิทยาลัยนาฏศิลป์** ทางทิศใต้ของโบสถ์วัดพระแก้ววังหน้า องค์พระคเณศและส่วนประกอบต่าง ๆ มีลักษณะเช่นเดียวกันกับรูปพระคเณศที่ใช้เป็นดวงตรากรมศิลปากรปัจจุบัน แต่มีวงกลมใหญ่ล้อมรอบวงกลมเล็ก ซึ่งประกอบดวงแก้ว ๗ ดวงเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง[๑๒๐]

๔. **รูปปูนปั้นลอยตัวที่ประดิษฐานอยู่ทางทิศใต้ของโบสถ์วัดพระแก้ววังหน้า** ในบริเวณวิทยาลัยนาฏศิลป์ เป็นรูปพระคเณศองค์ใหญ่ประทับนั่งบนแท่นกลม ๒ ชั้น ซึ่งตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมย่อมุม ๒ ชั้น ด้านหลังองค์พระคเณศเป็นแผ่นหินกลม พระคเณศทรงมาลามียอดค่อนข้างแหลม ทรงกุณฑลรูปหัวกะโหลก สวมสังวาลย์นาค หัตถ์เบื้องบนทั้งสองยกขึ้นสูงในระดับพระนลาต หัตถ์ขวา

รูปปั้นลอยตัวทางทิศใต้ของโบสถ์วัดพระแก้ววังหน้า
Gaṇeśa statue in Wat Prakaew Wang Na.

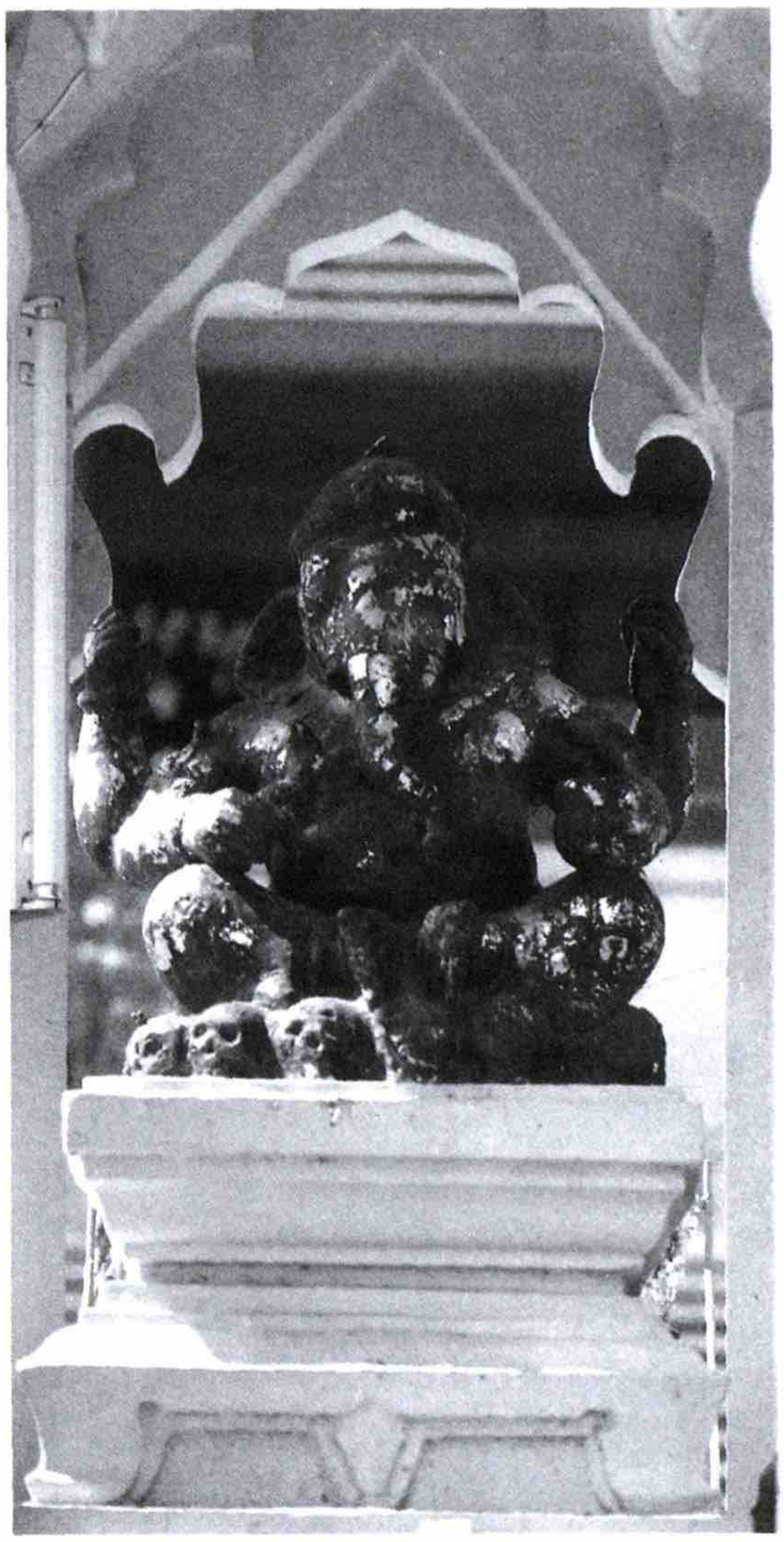
ถือวัชระ และหัตถ์ซ้ายถือบ่วงบาศ พระกรขวาเบื้องล่างทอดลงจนพระหัตถ์วางบนพระชานุ หัตถ์ขวาถืองา หัตถ์ซ้ายเบื้องล่างยกขึ้นและถือหม้อน้ำ หรือครอบน้ำ องค์พระคเณศประทับนั่ง พระชานุงอออกไปทางด้านข้าง พระบาทงอเข้าและวางอยู่บนฐานกลมที่ประทับ ฝ่าพระบาทหันเข้าหากัน แต่วางห่างกันเล็กน้อย[๑๒๑]

๕. รูปปูนปั้นบนพื้นหน้าบันของอาคารโรงละครแห่งชาติ พระคเณศประทับนั่งบนแท่นกลมประดับด้วยหัวกะโหลก องค์พระคเณศไม่มีรัศมีวงกลมล้อมรอบ พระเศียรทรงมาลามียอดค่อนข้างแหลม มีประภามณฑลทรงกุณฑลรูปหัวกะโหลก สวมสังวาลย์นาค หัตถ์เบื้องบนทั้งสองยกขึ้นสูงระดับพระนลาต หัตถ์ขวาถือวัชระ หัตถ์ซ้ายถือบ่วงบาศ หัตถ์เบื้องล่างทั้ง ๒ ข้างหันเข้าหากันอยู่ในระดับบั้นพระองค์ หัตถ์ขวาถืองา และหัตถ์ซ้ายถือหม้อน้ำหรือครอบน้ำ พระชานุงอออกไปทางด้านข้าง พระปราษณี (ส้นเท้า) ชิดกัน แต่ปลายบาทแยกห่างจากกัน[๑๒๒]

รูปพระคเณศเหล่านี้ (ตั้งแต่ที่พื้นหน้าบันวิทยาลัยช่างศิลป์ ถึงที่อาคารโรงละคร) มีลักษณะเครื่องทรงและวัตถุที่ถือเช่นเดียวกัน สิ่งที่แตกต่างกันคือลักษณะการประทับ ลักษณะการวางพระกร พระหัตถ์ พระซงฆ์ และพระบาท ลักษณะของส่วนประกอบต่าง ๆ ได้แก่ งวง ประภามณฑล รัศมีล้อมรอบองค์พระคเณศ และ

รูปปูนปั้นบนพื้นหน้าบันของอาคารโรงละครแห่งชาติ
High-relief on the facade of National Theatre. Bangkok.

ประติมากรรมพระคเณศ จากวิทยาลัยครูพระนคร
Gaṇeśa image from-Phra Nakhon Teachers College.

ลักษณะของฐานที่ประทับ

นอกจากนั้นยังมีประติมากรรมรูปพระคเณศ ซึ่งปัจจุบันนิยมสร้างขึ้นเพื่อสักการะบูชาประจำหน่วยงานหรือสถานที่ต่างๆ อีกหลายแห่ง ลักษณะรูปแบบไม่ต่างกันมากนักและไม่มีลักษณะทางประติมานวิทยาที่น่าสนใจเป็นพิเศษ เนื่องจากส่วนมากเป็นการสร้างเลียนแบบกันโดยมิได้มีลักษณะพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะในแต่ละแห่ง ส่วนคติในการสร้างและการเคารพบูชานั้นส่วนใหญ่มักนับถือพระคเณศว่าเป็นเทพแห่งศิลปวิทยาที่อาจแยกเป็นแขนงปลีกย่อยออกไป ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างคติในการสร้างที่น่าสนใจ มีรายละเอียดแตกต่างกันบ้างเล็กน้อยดังนี้

๑. **พระคเณศจากวิทยาลัยครูพระนคร** เป็นปูนปั้นทาสีดำ หน้าตักกว้างประมาณ ๔๓ เซนติเมตร มีลักษณะโดยทั่วไปคล้ายพระคเณศบนพื้นหน้าบันของอาคารโรงละครแห่งชาติ คือประทับนั่งด้วยท่าแบบซวา (พระชงฆ์งอพับอยู่บนฐาน ฝ่าพระบาททั้งสองเกือบชิดกัน) บนแท่นกลมประดับด้วยกะโหลกศีรษะ มี ๔ กร หัตถ์ขวาล่างถืองาหัก ทรงมงกุฎทรงเตี้ย สนับเพลายาวเกือบถึงข้อพระบาท คาดสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย ทรงกำไลต้นแขน กำไลข้อมือ และข้อเท้า งาขวาหัก กล่าวได้ว่าเป็นลักษณะของพระคเณศที่นิยมกันในปัจจุบัน โดยอาจเลียนแบบมาจากพระคเณศที่โรงละครแห่งชาติลักษณะเช่นนี้พบได้จากประติมากรรมรูปพระคเณศในปัจจุบันอีกหลายองค์

๒. **พระคเณศที่กองดุริยางค์ทหารบก** ถนนวิภาวดีรังสิต เป็นพระคเณศสำริด ขนาดหน้าตักกว้าง ๔๓ เซนติเมตร พระคเณศประทับนั่งในท่าลลิตาสนะ ห้อยพระบาทซ้ายลงบนแท่นเล็กๆ เบื้องหน้า พระบาทขวางออยู่บนแท่นประทับ มี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือสังข์ ซ้ายบนถือวัชระ

ประติมากรรมรูปพระคเณศ จากกองดุริยางค์ทหารบก
Gaṇeśa from Army Band Division.

ประติมากรรมรูปพระคเณศ กองพลที่ ๑ รักษาพระองค์
Gaṇeśa image from King's Bodyguard Regiment. Bangkok.

ทัตถ์ขวาล่างถือพิณ ซ้ายล่างถืองาหัก หรือก้อนขนม (เห็นได้ไม่ชัดเจน) กรบนนั้นแยกออกที่ส่วนข้อศอก ทรงอาภรณ์ยาวเกือบถึงข้อพระบาท มีสังวาลย์นาคพาดพระอังสาซ้าย ทรงกรองศอลักษณะคล้ายลูกปัด ทรงกำไลต้นแขน ข้อมือและข้อเท้ารูปงูแผ่พังพาน ทรงมงกุฎทรงเตี้ยมีลวดลายประดับ งวงห้อยลงแล้วตวัดไปทางขวา มีงาข้างซ้ายข้างเดียว งาขวาหัก

พระคเณศองค์นี้แสดงให้เห็นว่า พระองค์อยู่ในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางดุริยางค-ศิลป์ จากสัญลักษณ์ที่พระองค์ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์ขวาล่างคือพิณ ส่วนวัชระที่ทรงถือในพระหัตถ์ซ้ายบนนั้น ก็เป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของพระคเณศแบบไทย นับว่าเป็นประติมากรรมรูปพระคเณศเพียงชิ้นเดียวในปัจจุบันที่แสดงให้เป็นถึงสัญลักษณ์เฉพาะของคติในการสร้างประติมากรรมชิ้นนั้นๆ ดังเช่น ประติมากรรมชิ้นนี้สร้างขึ้นตามคติที่ว่าพระองค์ทรงเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางดุริยางคศิลป์ จึงสร้างรูปเคารพถือ "พิณ" แสดงถึงสัญลักษณ์ตามคติการสร้าง ลักษณะเช่นนี้เกือบไม่พบเลยในปัจจุบัน เพราะส่วนมากเป็นการสร้างเลียนแบบกันไปไม่ว่าจะสร้างขึ้นตามคติใด ก็จะถือสัญลักษณ์ที่เกือบเหมือนกันหมด ทั้งนี้อาจเนื่องจากความเชื่ออย่างหนึ่งที่ว่าต้องสร้างรูปเคารพให้ถูกต้องตามตำรา ตามคัมภีร์ที่มีกล่าวไว้ ไม่กล้าที่จะเปลี่ยนแปลงไป มิฉะนั้นอาจทำให้เกิดอัปมงคลได้

๓. พระคเณศกองพลที่ ๑ รักษาพระองค์ เทเวศร์ เขตดุสิต กรุงเทพฯ

ที่ด้านหน้าของกรมทหารมหาดเล็ก กองพลที่ ๑ รักษาพระองค์ มีศาลพระพิฆเนศวร์ประดิษฐานอยู่ องค์พระคเณศเป็นปูนปั้นทาสีดำ สูงประมาณ ๗๐ เซนติเมตร ประทับนั่งด้วยท่าแบบชวา คือ งอพระชงฆ์ทั้งสองไว้บนฐานพระบาทเกือบชิดกัน ฐานมีกะโหลกมนุษย์ประดับอยู่โดยรอบ ทรงมงกุฎรูปดอกบัวคำ สวมสังวาลย์นาค หัวแผ่พังพานอยู่ที่พระอุทรด้านขวา สวมกำไลต้นแขน กำไลข้อมือและข้อเท้า นุ่งโธตียาว คาดเข็มขัดที่มีหัวเข็มขัด งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง ตวัดส่วนปลายเล็กน้อย งาขวาหัก ทรงมี ๔ กร ทัตถ์ขวาบนถือตรี ขวาล่างถืองาหัก ซ้ายบนถือบ่วง และซ้ายล่างถือถ้วยขนม ลักษณะโดยทั่วไปคล้ายกับพระคเณศบนหน้าบันของโรงละครแห่งชาติ กรมศิลปากร

ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึงคติที่ถือว่า พระคเณศเป็นเทพบริวาร คือ เป็นหัวหน้าคณะบริวารของพระอิศวร หรือในฐานะ "มหาดเล็ก" ของพระอิศวร ดังนั้นกองพลที่ ๑ ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์จึงสร้างรูปเคารพของพระองค์ไว้สักการะบูชา

ศาลพระคเณศ บริเวณหมู่บ้านปรีชา ถนนพัฒนาการ
"Gaṇeśa Holy House" in front of Preecha Village, Pattanakarn Road, Bangkok.

๔. ศาลพระพิฆเนศวร์ หมู่บ้านปรีชา ถนนพัฒนาการ แขวงบางกะปิ กรุงเทพฯ

พระคเณศประทับนั่งห้อยพระบาทซ้าย พระบาทขวาพับอยู่บนฐาน อยู่ภายในซุ้มหน้าหมู่บ้าน "ปรีชา" ถนนพัฒนาการ หันหน้าไปทางทิศใต้ พระคเณศมี ๔ กร หัตถ์ขวาบนถือศรีศูล ขวาล่างถืองาหัก หัตถ์ซ้ายบนถือปาศะ ซ้ายล่างถือสังข์ ทรงกรัณฑมุกุฏ งาขวาหัก

พระคเณศองค์นี้แสดงให้เห็นถึงคติที่ต่างไปจากที่พบทั่วไปในปัจจุบัน ซึ่งอาจหมายถึงการเคารพบูชาในฐานะเทพผู้ประทานความสำเร็จ ความเจริญรุ่งเรือง นำมาตั้งเป็นศาลเพื่อสักการะบูชาคล้ายกับการสร้างศาลพระพรหมประจำหมู่บ้าน หรือศูนย์การค้าต่างๆ หลายแห่ง ที่พบโดยทั่วไปมีเพียงแห่งนี้ที่ต่างออกไปเป็นรูปพระคเณศ แต่คงมีวัตถุประสงค์คล้ายคลึงกัน เช่นเดียวกับที่พวกพ่อค้าชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามาค้าขายในเอเชียอาคเนย์ในสมัยโบราณ ก็เคารพบูชาพระคเณศเพื่ออำนวยความสำเร็จในด้านการค้า ลักษณะเช่นนี้คงอยู่ในประเด็นที่คล้ายกัน

หลักฐานเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์จากพิธีกรรม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ คติการนับถือบูชาพระคเณศยังคงสืบต่อมาโดยตลอด และเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พราหมณ์จากปักษ์ใต้ขึ้นมารับสนองพระบรมราชโองการเป็นพราหมณ์ประจำราชสำนัก ปฏิบัติพระราชพิธีสำหรับพระองค์และประเทศชาติ โดยให้ประกอบพระราชพิธีตรียัมปวาย โล้ชิงช้า ซึ่งเป็นการขอพรเทพเจ้าพระอิศวรให้พระนครมีความมั่นคงแข็งแรง และมีความอุดมสมบูรณ์ หลังจากการสร้างพระนครแล้ว ทรงโปรดให้ทำพิธีปราบดาภิเษกเถลิงราชสมบัติและสถาปนาพระองค์เป็นสมมติเทพ ปกครองประชาราษฎร์และโปรดเกล้าฯ ให้พราหมณ์ปฏิบัติพระราชพิธีต่อมาทุกรัชกาล จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเล็กน้อย ก็ให้เลิกกรมพิธีพราหมณ์ กระทรวงการคลัง ซึ่งเป็นหน่วยงานรัฐบาลเสีย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ให้พราหมณ์ปฏิบัติพระราชพิธีสำหรับพระองค์และประเทศชาติต่อไป โดยขึ้นตรงต่อสำนักพระราชวัง และปฏิบัติศาสนกิจที่เทวสถานสำหรับพระนคร ข้างวัดสุทัศน์ฯ[๑๒๓]

หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการสืบทอดแนวความคิดและการนับถือบูชาพระคเณศจากสมัยอยุธยาลงมาจนถึงรัตนโกสินทร์ได้ดีอย่างหนึ่ง นั่นก็คือ การปฏิบัติพระราชพิธีต่าง ๆ ในราชสำนัก ซึ่งพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีนั้น ๆ แม้ว่าอาจจะเป็นพราหมณ์คนละพวก แต่ก็มีเทือกเถาและสืบทอดวัฒนธรรมมาจากประเทศอินเดียเช่นกัน ลัทธิเวทมนตร์ พิธีกรรมหลักไม่ใคร่แตกต่างกันนัก ยกเว้นแต่รายละเอียดบางประการเท่านั้น พราหมณ์ที่ประกอบการพระราชพิธีในกรุงสยามโดยทั่วไป เป็นพราหมณ์โหรดาจารย์ซึ่งนับถือพระอิศวรว่าเป็นใหญ่กว่าพระนารายณ์ ยกเว้นแต่เรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยช้างจึงเป็นหน้าที่ของพนักงานพราหมณ์พฤฒิบาศ[๑๒๔]

พระราชพิธีสำคัญของพราหมณ์ที่ปฏิบัติอยู่ในประเทศไทยปัจจุบัน คือ พระราชพิธีมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย พระราชพิธีบรมราชาภิเษกและพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น ในพระราชพิธีเหล่านี้จะมีการอ่านโศลกสรรเสริญบูชาเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งจะเริ่มด้วยคาถาบูชาพระคเณศก่อนเป็นอันดับแรกสุด ก่อนที่จะบูชาพระศิวะเสียอีก ทั้งนี้เพื่อขอให้พระคเณศประทานพรให้สามารถทำพิธีนั้นได้สำเร็จด้วยดี ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นมีพิธีและพระราชพิธีที่พราหมณ์เข้ามาเกี่ยวข้องมากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เช่น พิธีคเชนทรัศวสนาน[๑๒๕] และพิธีพิรุณศาสตร์ ซึ่งปัจจุบันเพิ่งรื้อฟื้นมาปฏิบัติอีกครั้งหนึ่ง แต่เดิมมีเพียงพิธีพราหมณ์ เพิ่งจะมีพิธีสงฆ์เข้าประกอบในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง[๑๒๖]

พระราชพิธี และพิธีในปัจจุบันที่มีการอัญเชิญเทวรูปพระมหาวิฆเนศวร หรือ ทรงเป็นเทวรูปประธานในพิธีที่น่าสนใจได้แก่

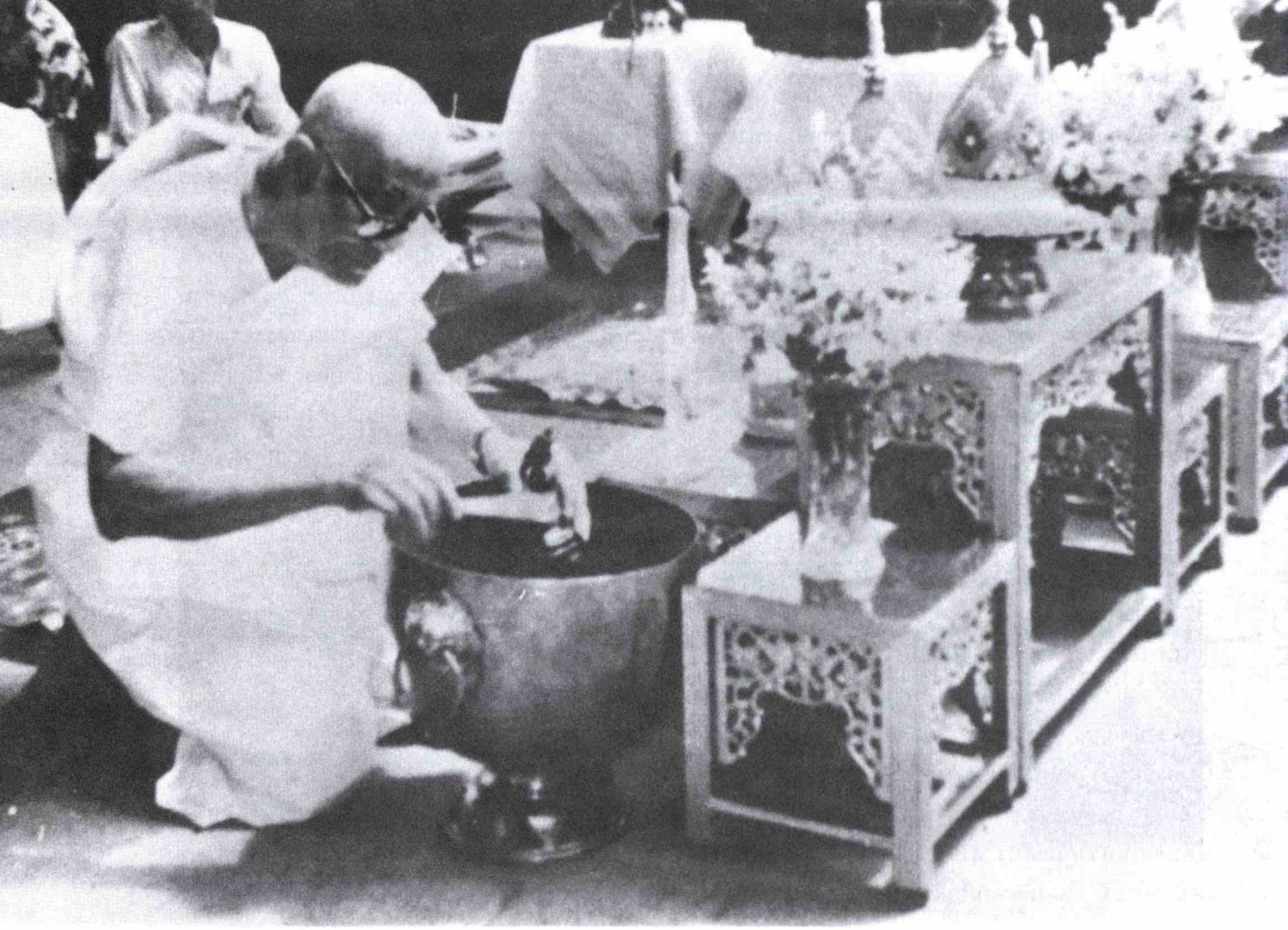
พิธีตรียัมพวาย-ตรีปวาย พระราชพิธีนี้เป็นพิธี ๒ พิธีต่อกัน คือ พิธีตรียัมพวายกับพิธีตรีปวาย กระทำในเดือนยี่ของทุกปีเป็นเวลา ๑๕ วัน (เดิมทำกันในเดือนอ้าย เพิ่งเลื่อนมาทำในสมัยรัตนโกสินทร์) เป็นพิธีที่สำคัญพิธีหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พิธีนี้จัดเป็นพิธีใหญ่ของพราหมณ์[๑๒๗] ปัจจุบันทำแต่ในเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ตลอดพิธีดังกล่าว มีการอ่านโศลกสรรเสริญและถวายโภชนาหารแด่เทพเจ้า ทำพิธีที่เทวสถานทั้ง ๓ หลัง คือ สถานพระอิศวร สถานพระพิฆเนศวร์ และสถานพระนารายณ์ เรียงกันไป มีการอัญเชิญเทวรูปพระอิศวร พระอุมา พระมหาวิฆเนศวร พระนารายณ์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจิมแล้วมาเข้าพิธีโดยรถยนต์หลวง[๑๒๘] แทนการแห่แหนเข้าขบวนดังที่เคยเป็นมาแต่ก่อน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงเทวรูปพระพิฆเนศวร์ที่ส่งมาจากวังหลวงในสมัยนั้นว่า

"เทวรูปสำหรับส่งไปแห่ คือรูปมหาวิฆเนศวรนั้นเป็นของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ พระราชทานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงพระเยาว์ ด้วยถือกันว่า ถ้าบูชามหาวิฆเนศวรแล้ว ทำให้จำเริญสวัสดิมงคล แต่ผู้ซึ่งจะรับไปบูชานั้น ถ้าไม่ได้รับจากผู้ที่เคยปฏิบัติบูชามาก่อน เอาไปไว้มักจะมีไข้เจ็บต่าง ๆ จึงต้องมอบกันต่อ ๆ ไป ครั้นเมื่อข้าพเจ้าอายุได้ ๙ ขวบ ทรงคิดชื่อเจ้ากรมให้เป็นหมื่นพิฆเนศวรสูรสังกาศ เวลาแห่เทวรูปนี้จึงรับสั่งว่าไหน ๆ ก็ไปเอาชื่อเอาเสียงท่านมาแล้ว จะให้พระองค์นี้ไปสำหรับบูชา เหมือนอย่างเช่นพระองค์ท่านได้เคยทรงบูชามาแต่ก่อน จึงพระราชทานน้ำสังข์ทรงเจิมแล้วมอบพระองค์นั้นพระราชทาน เอาพระองค์ไปขึ้นหงส์แทนจนตลอดรัชกาล ครั้นมาถึงรัชกาลปัจจุบันข้าพเจ้าจึงได้ทำบุษบกเล็ก ๆ บุทองคำเทวรูปนั้นไว้แล้ว จึงได้ใช้บุษบกทองคำนั้นตั้งบนพานทองสองชั้นอีกทีหนึ่งสำหรับเชิญไปขึ้นหงส์ เทวรูปมหาพิฆเนศวรก็เปลี่ยนเอาองค์ที่ได้รับพระราชทานนั้นไปขึ้นหงส์ตามเดิม[๑๒๙] เมื่อเสร็จพิธี มีการอัญเชิญเทวรูปเหล่านี้กลับวังหลวง"

จากพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้เราทราบว่านอกจากพระพิฆเนศวร์จะเป็นเทวรูปสำคัญ ซึ่งพราหมณ์ใช้ในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ แล้ว พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่ตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังมีการนับถือบูชาพระพิฆเนศวร์เป็นการส่วนพระองค์อีกด้วย

พระคเณศในพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก ดังที่ทราบมาแล้ว พระคเณศทรงเป็นบรมครูช้าง ผู้สร้างสรรพช้างทั้งปวง พระองค์ทรงเป็น "พระ" ของกรมช้าง ผู้ประกอบการคชกรรมจะทำการเคารพบูชาพระคเณศเป็นประจำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพิธีกรรมที่เกี่ยวกับช้าง ดังนั้นในพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือกนี้ พระคเณศจึงเป็นเทวรูปสำคัญในการประกอบพิธีนี้ตั้งแต่ต้น ซึ่งประกอบด้วย

๑. **พิธีจับเชิง** เมื่อได้มีการตรวจลักษณะช้างเป็นช้างสำคัญ และกราบบังคมทูลขอน้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้เป็นพระราชพาหนะ เมื่อทรงตอบรับแล้ว ก็จะต้องมีการทำพิธีจับเชิงช้างก่อนที่จะนำขึ้นน้อมเกล้าฯ ถวาย การจับเชิงช้างก็เพื่อการขอขมาลาโทษ

พระคเณศในพิธีจับเชิง พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก
Gaṇeśa in the rites "Promoting the White Elephant".

แก่ช้างสำคัญที่จะได้เป็นใหญ่เป็นโตต่อไป เพราะการจับเชิงจะต้องมีการผูกมัดช้างเพื่อฝึกสอนช้าง การฝึกบางครั้งอาจต้องดุหรือว่าประกอบบ้าง จึงต้องขอขมาเสียก่อนเพื่อมิให้มีบาป อีกอย่างหนึ่งก็เพื่อเป็นการกล่อมเกลานิสัยดุร้ายเช่นช้างป่าให้คลายลง[๑๓๐] พิธีนี้เป็นพิธีสำคัญและเป็นพิธีเริ่มแรกของการน้อมเกล้าฯ ถวายช้างสำคัญ เพื่อขึ้นระวางสมโภชต่อไป

ภายในประรำพิธี ตรงข้ามกับเบญพาด จัดตั้งโต๊ะหมู่บูชาพระพุทธรูป โต๊ะหมู่บูชาพระมหาวิฆเนศวร์ มีดอกไม้ ธูปเทียน ขันน้ำมนต์ และกำหญ้าคา ถัดไปทางซ้ายตั้งโต๊ะเชือกบาศ ชะนัก และเชือกมะนิลาหุ้มผ้าขาว การประกอบพิธีการบูชาพระรัตนตรัย บูชาพระมหาวิฆเนศวร์โดยกราบตามวิธีรำพัดชา แล้วกล่าวคำสรรเสริญพระมหาวิฆเนศวร์ และขอพรตามแต่จะปรารถนา เสร็จแล้วเชิญพระมหาวิฆเนศวร์ลงสรงน้ำในขันน้ำมนต์ แล้วเชิญกลับไปไว้ที่[๑๓๑] น้ำสรงนี้ใช้ประพรมให้ผู้ฝึกช้างทุกคน ถือเป็นสวัสดิมงคล

๒. พระราชพิธีน้อมเกล้าฯ ถวายและขึ้นระวางสมโภช ในวันพระราชพิธีจะมีการแห่ช้างสำคัญ ในกระบวนแห่ พราหมณ์จะอัญเชิญพระเทวกรรม (พระมหาวิฆเนศวร์) เข้าพิธีด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมายังโรงพิธี ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการบูชาพระพุทธปฏิมาชัยหลังช้าง และจุดธูปเทียนบูชาพระเทวกรรม แล้วทรงศีล ตอนท้ายพระราชพิธีในวันนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พราหมณ์คู่สวดอ่านฉันท์ดุษฎีสังเวยกล่อมช้าง[๑๓๒]

พิธีไหว้ครูทางนาฏกรรมและการช่าง จากที่ได้กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า ในปัจจุบันเรารู้จักพระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยาเป็นส่วนใหญ่ ทั้งในด้านการศึกษาเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ และในด้านศิลปะทุกแขนง รวมทั้งนาฏกรรมด้วย ไทยเราได้รับศาสตร์แขนง "นาฏเวท" ของพราหมณ์มาจากชมพูทวีป นำมาแก้ไขปรับปรุงให้เข้ากับของเดิมที่มีอยู่ เกิดเป็นศิลปะการฟ้อนรำแบบไทย ในขณะเดียวกันเรายังได้ยอมรับรูปแบบคตินิยม กิจพิธีที่เกี่ยวเนื่องกับนาฏกรรมนั้น ๆ เข้ามาด้วย นั่นคือการนับถือยกย่องเทพเจ้าต่าง ๆ ซึ่งชาวอินเดียถือว่าเป็นบรมครู ที่สำคัญคือพระอิศวร และพระคเณศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

พราหมณ์อัญเชิญพระเทวกรรมเข้าพิธี
Brahmans holding "Pra Devakarma" to the ceremonial site.

พระคเณศนั้นถือเป็นเทพที่ตั้งบูชาในกิจพิธีทั้งปวง

บรมครูทางนาฏกรรมนี้ จะปรากฏรูปเคารพออกมาในลักษณะของ "หัวโขน" ซึ่งจะอัญเชิญมาในพิธีไหว้ครูพร้อมกับเครื่องใช้ในการแสดงต่าง ๆ หัวโขนซึ่งแบ่งออกเป็นประเภท ๆ ได้ ๘ ประเภท[๑๓๓] ที่สำคัญคือ ศีรษะเทพเจ้า และเทวดาต่าง ๆ ได้แก่ศีรษะพระเป็นเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ทั้ง ๓ องค์ (ตรีมูรติ) คือ พระอินทร์ พระคเณศ พระปรคนธรรพ และพระปัญจสีขร ซึ่งเป็นเทพเจ้าฝ่ายดุริยางคศิลป์ ในพิธีไหว้และครอบโขนละครซึ่งมีมาแต่โบราณ ปรากฏการอัญเชิญศีรษะเทพเจ้าดังกล่าวเข้าร่วมในพิธี มีการกล่าวอัญเชิญคุณพระรัตนตรัย เทพและเทวดา พร้อมทั้งครูศิลปะเข้าประทับตามรูปต่าง ๆ คือหัวโขนที่อัญเชิญมาตั้งไว้ในโรงพิธี โดยเฉพาะศีรษะพระคเณศนั้น จะประดิษฐานไว้ที่โต๊ะหมู่เฉพาะแยกจากศีรษะอื่น ๆ เพื่อมีการบูชาสังเวยเป็นพิเศษ[๑๓๔]

พระคเณศนั้น ถือกันว่ามีอำนาจและสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาก ผู้ศึกษาทางด้านนาฏกรรมเชื่อกันว่ามี "ครูแรง" หากไม่เคารพบูชาหรือทำการใด ๆ อันไม่เหมาะสมเป็นการลบหลู่มักจะประสบภัยพิบัติหรือมีอันเป็นไปต่าง ๆ ดังที่มีเรื่องเล่ากันไว้มากมาย[๑๓๕] ต่อเมื่อมีการจุดธูปเทียนบอกกล่าวหรือขอขมาต่อพระคเณศแล้ว จึงจะหายเป็นปกติ

สำหรับทางด้านศิลปะการช่างนั้น แม้ไม่ได้นับถือพระคเณศเป็นเทพสำคัญโดยตรง เช่น พระวิศวกรรม แต่พระคเณศก็มีบทบาทไม่น้อยในพิธีไหว้ครูศิลปะการช่าง ตามคติดั้งเดิมที่ว่า ในการเล่าเรียนศิลปวิทยาทั้งปวงต้องมีบทสวดบูชาพระคเณศก่อน

ในศาลาพิธี นอกจากโต๊ะหมู่บูชาประดิษฐานพระพุทธรูปแล้ว ยังมีโต๊ะหมู่ประดิษฐานเทวรูปในศาสนาพราหมณ์ ได้แก่เทวรูปพระอิศวร พระอุมา พระพิฆเนศวร์ พระวิษณุ และพระวิศวกรรม พร้อมเครื่องนมัสการ เมื่อเริ่มประกอบพิธีไหว้ครู มีการกล่าวคำบูชาครู โดยว่านโมสามจบ บทบูชาพระรัตนตรัยและคาถาชุมนุมเทวดา เสร็จแล้วปี่พาทย์บรรเลงเพลงเชิญองค์เทพ โดยใช้เพลงตระโหมโรงสำหรับพระพิฆเนศวร์ จากนั้นเป็นการเชิญพระพิฆเนศวร์ พระอิศวร พระอุมา พระวิษณุ และพระวิศวกรรมมาสรงน้ำและทรงเจิมตามลำดับ[๑๓๖]

ศีรษะพระคเณศ บรมครูทางนาฏกรรม

Gaṇeśa's head as "Lord of Dancing"

ประติมากรรมพระคเณศดินเผา ศิลปะหริภุญชัย ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบที่วัดประตูลี้
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญชัย จังหวัดลำพูน
Gaṇeśa; Terra Catta. Haripunchai Style, 12th century A.D.
Discovered from War Pratu Lee Lampoon. At present displayed at Haripunchai National Museum. Lampoon.

พระพิฆเนศวร์ปูนปั้น จากเนินทางพระ
อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี
ศิลปะแบบบายน พุทธศตวรรษที่ ๑๘
Stucco Gaṇeśa from Nern Thang Phra;
Sarm Chuk, Suphanburi. Bayon Style.
13th century A.D.

พระคเณศสำริด ศิลปะลพบุรี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี
Bronze Gaṇeśa, Lopburi Style.
Prachinburi National Museum.

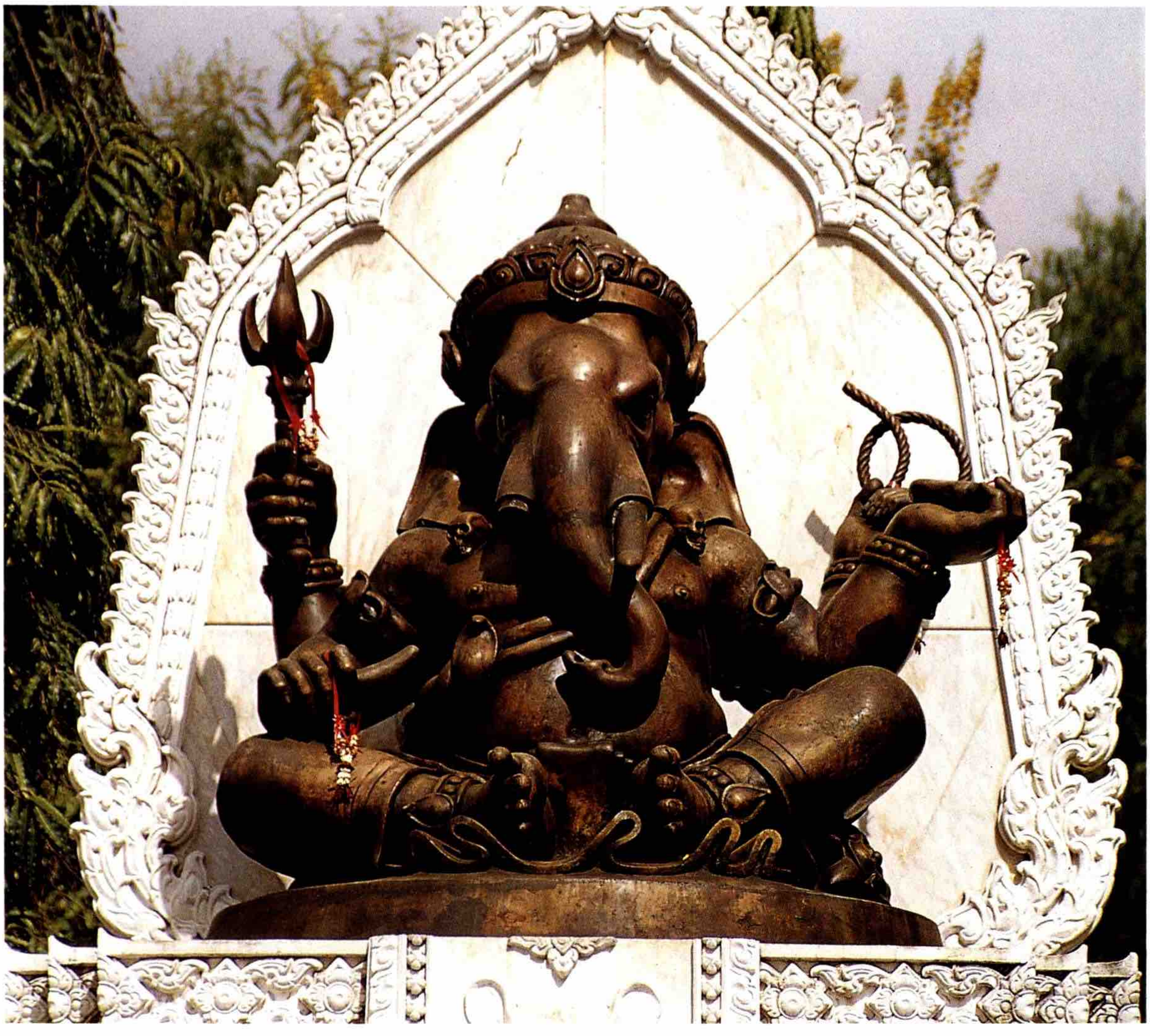

ประติมากรรมพระคเณศ สำริด ศิลปะลพบุรี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่
Bronze Ganeśa. Lopburi Style. At present displayed at Chiangmai National Museum, Chiang Mai.

พระคเณศที่อาคารวิทยาลัยนาฏศิลป พระนคร

Gaṇeśa, Dramatic Arts College's Building, Bangkok

ประติมากรรมพระคเณศสำริด วิทยาลัยนาฏศิลปเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่

Bronze Gaṇeśa, Chiangmai Dramatic Arts College, Chiang Mai

ประติมากรรมพระคเณศสำริด วิทยาลัยครูเชียงใหม่
Bronze Gaṇeśa, Chiang Mai Teachers Collage, Chiang Mai

ประติมากรรมพระคเณศ วิทยาลัยครูเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่
Gaṇeśa image, Chiang Mai Teachers Collage, Chiang Mai

ประติมากรรมพระคเณศสำริด ที่ศูนย์วัฒนธรรมเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่
Bronze Gaṇeśa, Chiang Mai Culture Centre, Chiang Mai.

ประติมากรรมพระคเณศ ที่สถานีโทรทัศน์สีกองทัพบกช่อง ๕
Gaṇeśa statue, T.V. 5 Office, Bangkok.

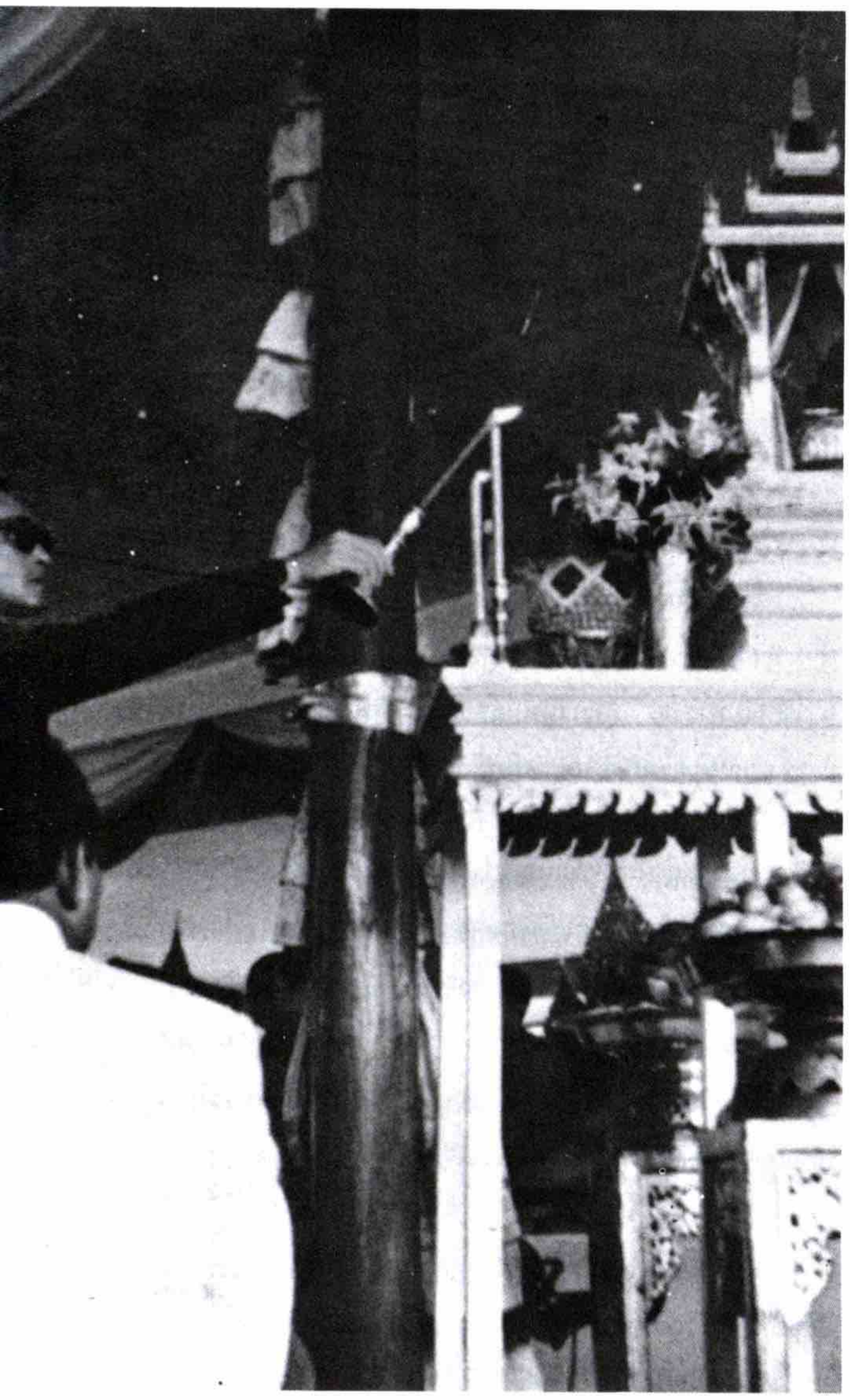
ประติมากรรมพระคเณศ
ที่สถานีโทรทัศน์สีกองทัพบกช่อง ๗ กรุงเทพฯ
Gaṇeśa statue, T.V. 7 Office, Bangkok.

พระคเณศปูนปั้นประดับอาคาร วัดแขกสีลม

Stucco Ganesa on the building of Sri Maha Umadevi Temple, Silom Road, Bangkok

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนบูชาพระเทวกรรม
The King worshipped "Pra Devakarma".

จากที่ได้กล่าวมาจะเห็นได้ว่าหลักฐานเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทยมีทั้งที่เป็นเอกสารและประติมากรรมรูปเคารพ ปรากฏร่องรอยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จากการศึกษาหลักฐานทางเอกสารสามารถเห็นแนวคิดที่สืบทอดกันลงมาเป็นช่วง ๆ ทำให้เข้าใจแนวคิดของคนไทยเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์ได้ชัดเจน โดยเริ่มปรากฏเด่นชัดตั้งแต่สมัยอยุธยาและมารุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยอยุธยานั้นส่วนใหญ่กล่าวถึง พระพิฆเนศวร์ในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรค ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ วรรณกรรมที่กล่าวถึงพระพิฆเนศวร์มักเกี่ยวกับช้าง เช่น ฉันท์ดุษฎีสังเวยกล่อมช้าง พระพิฆเนศวร์จะปรากฏในลักษณะเทพแห่งศิลปวิทยา

ประติมากรรมรูปเคารพซึ่งพบเป็นจำนวนมากที่น่าสนใจมักพบทางภาคใต้ของประเทศไทย มีลักษณะที่แสดงถึงอิทธิพลศิลปะอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งอินเดียใต้ที่เห็นได้ชัดเจนได้แก่พระคเณศจากบ้านทุ่งตึก และพระคเณศจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์

ประติมากรรมพระคเณศที่น่าสนใจอีกชิ้นหนึ่งได้แก่พระคเณศจากพังยาง จังหวัดสงขลา ด้วยลักษณะการประทับนั่งในท่าคุกพระชานุ พระหัตถ์ขวาถือวัตถุบางอย่างทำให้นึกถึงประติมากรรมพระคเณศในศิลปะอินเดียองค์หนึ่ง คือ พระคเณศถือคณปติ-ลิงคะ

จะเห็นได้ว่ามีประติมากรรมรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ในประเทศไทยไม่มีรูปแบบที่แยกเป็นปางต่าง ๆ มากนัก ไม่เน้นว่าจะสร้างในรูปใดเพื่อการใดโดยเฉพาะ ไม่พบลักษณะที่ปรากฏร่วมกับศักติ ไม่พบพระคเณศที่ปรากฏร่วมกับเทพกลุ่มอื่นนอกจากอยู่ร่วมกับพระศิวะและพระนางปารวตี ยกเว้นพระคเณศจากทุ่งตึกซึ่งยังไม่อาจตีความได้แน่นอนว่าเทวสตรีอุ้มเด็กที่พบใกล้เคียงกันนั้นเป็นเทพีหนึ่งในเจ็ดของกลุ่มสัปตมาตฤกาหรือไม่ ไม่พบพระคเณศปรากฏร่วมกับเทพในพุทธศาสนาเช่นที่พบในอินเดียหรือเนปาล และที่น่าสนใจคือไม่พบการสร้างรูปเคารพของพระคเณศในลักษณะของการเหยียดหยามถือเป็นเทพชั้นต่ำ ดังที่ปรากฏในบางประเทศที่นับถือพุทธศาสนาอย่างมั่นคง นอกจากปรากฏในลักษณะของทวารบาลซึ่งมีการกราบไหว้บูชาเพื่อความเป็นสิริมงคล นับว่าเป็นคติที่เปลี่ยนแปลงไปจากคติเดิมที่เรารับมา

เราอาจสรุปถึงคติความเชื่อและลักษณะรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทยตามที่กล่าวมาแล้วได้ว่า แต่เดิมนั้นเรามีคติความเชื่อเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์ว่าพระองค์เป็นเทพแห่งอุปสรรค ผู้สามารถบันดาลให้เกิดหรือขจัดเสียซึ่งอุปสรรคทั้งหลายทั้งปวงได้ ต่อมาคติเดิมเริ่มคลี่คลายไป ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เราจึงได้รู้จักและเคารพบูชาพระองค์ในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยาเป็นส่วนใหญ่

เชิงอรรถ

๑. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐** คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๒), หน้า ๒๒๕-๒๒๖.

๒. องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, **ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู** พิมพ์เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ในความอุปถัมภ์ของกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๒๕), หน้า ๑๖-๑๗.

๓. ผาสุข อินทราวุธ, "อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย," เอกสารประกอบการบรรยายการอบรมมัคคุเทศก์รุ่นที่ ๗ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓), หน้า ฌ. ๓๓-๓๔.

๔. คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดีสำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๑), หน้า ๔๗-๔๘.

๕. คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓** (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๗๖.

๖. คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์...., **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑** หน้า ๗๖.

๗. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๘๘.

๘. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๙.

๙. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๙๑.

๑๐. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** เล่ม ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๕), หน้า ๑๕.

๑๑. พิธีลบศักราชสมัยพระเจ้าปราสาททอง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๘๑ ที่กล่าวถึง คือการเล่นดึกดำบรรพ์ การเล่นดึกดำบรรพ์เป็นทำนองการเล่นละคร แต่เป็นเรื่องเกี่ยวกับลัทธิทางไสยศาสตร์ ใน พ.ศ. ๒๐๑๗ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ก็เคยรับสั่งให้มีการเล่นดึกดำบรรพ์เพื่อเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง, เปลื้อง ณ นคร, **ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๗), หน้า ๔๒-๔๓.

๑๒. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชนุภาพ, **เรื่องเดิม**, หน้า ๑๗-๑๘.

๑๓. องค์ทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดู **เรื่องเดิม**, หน้า ๑๙.

๑๔. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องเดิม**, หน้า ๔๑-๔๒.

๑๕. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๓.

๑๖. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๓-๔๔.

๑๗. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๖.

๑๘. พระศรีมโหสถ, "โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช," **บทกวีนิพนธ์ของพระศรีมโหสถพร้อมประวัติและหมายเหตุ** กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานปรับปรุงบูรณะพระนารายณ์ราชนิเวศน์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ประจำจังหวัดลพบุรี, ๒๕๐๒ (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๐๒), หน้า ๑๘.

๑๙. ประจักษ์ ประภาพิทยากร, **ประเพณีและไสยเวทในขุนช้างขุนแผน** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๕๑๙), หน้า ๘๙.

๒๐. **เรื่องเดียวกัน.**

๒๑. องค์การค้าคุรุสภา, **ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย** เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๑๓๖.

๒๒. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ลิลิตนารายณ์สิบปาง** (พระนคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๑๔), หน้า คำนำ

๒๓. มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, "พระคเณศ พระขันธกุมาร," **ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๓ มกราคม ๒๕๒๖**, หน้า ๗๒.

๒๔. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๔.

๒๕. **เรื่องเดียวกัน**, และดู เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, "พระคเณศ," **วารสารศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๕**, พ.ศ. ๒๔๘๐, หน้า ๒๙-๓๐.

๒๖. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๒.

๒๗. **เรื่องเดียวกัน.**

๒๘. พราหมณ์อุรคินทร์ วิริยะบูรณะ และคนอื่น ๆ, **ตำนานเทวรูปสังเขป** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระบรมราชานุเคราะห์พระราชทานเพลิงศพ พระราชครูวามเทพมุนี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๒), หน้า ๑๑.๑๔.

๒๙. ร.ต.อ. ศุภางค์ คชาชีวะ, "ช้างเผือกสีไม่ขาว," **พระราชพิธีสมโภชช้างเผือก ๓ เชือก ณ จังหวัดเพชรบุรี** จังหวัดเพชรบุรีจัดพิมพ์ (กรุงเทพฯ: บพิตรการพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๖๐.

๓๐. ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, "ตำราพระคชลักษณ์," **มรดกแห่งสยาม** (นนทบุรี: ชัยศิริการพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๕๗.

๓๑. เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, **เรื่องเดิม**, หน้า ๑๗.

๓๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธี ๑๒ เดือน** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๑๔), หน้า ๗๘.

๓๓. องค์การค้าคุรุสภา, ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม ๑,หน้า ๙๔.

๓๔. เปลื้อง ณ นคร, **เรื่องเดิม**, หน้า ๑๓๙

๓๕. องค์การค้าคุรุสภา, **ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย** เล่ม ๒, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๔๘-๔๙.

๓๖. P. Neelakanta Sarma, "Un Album Thailandis D' Iconographie Indienne," **Art Asiatiques** Tome XXVI (Limoges: Imprimerie A. Bontemps, ๑๙๗๓), pp. ๑๕๗-๑๘๙.

๓๗. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม. หน้า ๓-๔.

๓๘. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "สามัคคีเสวกตอนกรีนิรมิต (พระคเณศเสียงา)", **บทเสภาเรื่องพญาราชวังสันกับสามัคคีเสวก** ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พิมพ์พระราชทานแด่เจ้าจอมสุวัทนา เพื่อแจกในงานฉลองวันเกิด ณ วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘), หน้า ๖๖.

๓๙. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๐.

๔๐. องค์การค้าคุรุสภา, **ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย** เล่ม ๑, หน้า ๗๖.

๔๑. องค์การค้าคุรุสภา, **ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย** เล่ม ๒, หน้า ๑๗๔.

๔๒. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนสุดา, **คำฉันท์ดุษฎีสังเวยและกาพย์ขับไม้** ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีรับสมโภชและขึ้นระวาง "พระศรีนรารัฐ"พระราชกิริณี" ณ จังหวัดนราธิวาส พุทธศักราช ๒๕๒๐ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐), หน้า ๓.

๔๓. มีพิกัดทางภูมิศาสตร์คือ เส้นรุ้งที่ ๘° ๕๓' ๒๐" เหนือและเส้นแวงที่ ๙๘° ๑๖' ๕๕" ตะวันออก : แผนที่ประเทศไทยมาตราส่วน ๑/๕๐,๐๐๐ อำเภอตะกั่วป่า พิมพ์ครั้งที่ ๒ RTSD ลำดับชุด L ๗๐๑๗ ระวาง ๔๒๒๖ I

๔๔. ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, **ไชยา-สุราษฎร์ธานี** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สยามการพิมพ์, **๒๕๑๙**), หน้า **๔๔-๔๗**.

๔๕. จากการสัมภาษณ์ คุณธราพงศ์ ศรีสุชาติ และคุณอมรา ศรีสุชาติ, โครงการโบราณคดีเชี่ยวหลาน จังหวัดสุราษฎร์ธานี กองโบราณคดี กรมศิลปากร.

๔๖. พเยาว์ นาคเวก, "เทพีทุรคาในเอเชียอาคเนย์," วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๒๖.

๔๗. H.G. Quaritch Wales,A newly Explored Route of Ancient Indian Culture Expansion Vol.IX No.l, Reprinted from Indian Art Letters, (London: The Indian Society, ๑๙๓๕), p. ๑๐-๑๓.

๔๘. พเยาว์ นาคเวก, **เรื่องเดิม**, หน้า ๕.

๔๙. Stanley J.O' Conner, Jr., **Hindu Gods of Peninsular Siam** (Switzerland: Artibus Asiae Publishers, ๑๙๗๑), p. ๔๘

๕๐. ผาสุข อินทราวุธ, "อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย," อ้างแล้ว หน้า ฌ ๓๓.

๕๑. สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, **รายงานการวิจัยพุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออก สมัยกรุงศรีอยุธยา** (สงขลา: มงคลการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๒๖-๒๗.

๕๒. Alastair Lamb, "Notes on Satingphra," **Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society** Vol. ๓๗ PT.๑ (No. ๒๐๕), (ฉบับถ่ายเอกสารไม่ปรากฏโรงพิมพ์ และปีที่พิมพ์), หน้า ๗๕.

๕๓. กรมศิลปากร, นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๓๒.

๕๔. R.S. Gupte, **Iconography of the Hindus, Buddhists and Jains** (Bombay: Leaders Press Private Limited, ๑๙๗๒), หน้า ๔ และดูภาพหน้า ๑๒.

๕๕. พิริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ (กรุงเทพฯ; อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๓๔.

๕๖. **เรื่องเดิม**, หน้า ๓๙.

๕๗. ตามความเห็นของ ดร.ผาสุข อินทราวุธ

๕๘. พิริยะ ไกรฤกษ์, **เรื่องเดิม**, หน้า ๙๕.

๕๙. G. Jouveau Dubreuil, Iconography of Southern India (Delhi: Delux Offset Printers, ๑๙๗๘), p. ๑๒๕.

๖๐. พิริยะ ไกรฤกษ์, **เรื่องเดิม**, หน้า ๒๔๒.

๖๑. กรมศิลปากร, **ประวัติวัดมัชฌิมาวาส และนำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวัดมัชฌิมาวาส** (ภัทรศีลสังวร) (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๕๑.

๖๒. อายัณโฆษณ: พระหมอเฒ่า, "เรื่องพระคเณศที่เกี่ยวกับช้าง," **ศิลปากร** ปีที่ ๑ เล่มที่ ๕, อ้างแล้ว, หน้า ๔๑.

๖๓. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องเดิม**, หน้า ๔๕๖-๔๖๗.

๖๔. องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, **เรื่องเดิม**, หน้า ๑๙.

๖๕. วิเชียร ณ นคร และคนอื่นๆ, **นครศรีธรรมราช** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๑), หน้า ๔๙๕.

๖๖. K.A. Nilakanta Sastri, **South Indian Influences in the Far East** (Bangalore City:The B.B.D

Power Press, ๑๙๔๙), p. ๙๔.

๖๗. เอกสารกองจดหมายเหตุ หมายเลข ศธ ๐๗๐๑.๗.๑/๖๔ (รายงานของขุนบริบาลบุรีภัณฑ์ ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องการตรวจโบราณสถานในจังหวัดภาคใต้, ๒๔๗๒) ดู พเยาว์ นาคเวก, "เทพีทุรคาในเอเชียอาคเนย์," หน้า ๕๘.

๖๘. G. Jouveau Dubreuil, op. cit., p.๑๒๕.

๖๙. ความเห็นของ ดร.ผาสุข อินทราวุธ

๗๐. คงเดช ประพัฒน์ทอง. "ไศวภูมิมณฑล," เอกสารโรเนียวประกอบการประชุมจัดทำแผ่นแม่บท โครงการพัฒนาโบราณสถานนครศรีธรรมราช ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗.

๗๑. กรมศิลปากร, "รายงานสรุปผลการดำเนินงานสำรวจและทำแผนผัง โครงร่างบริเวณชุมชนโบราณในเขตอำเภอขนอม, อำเภอสิชล และอำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช ๑-๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๗," (เอกสารประกอบการประชุม).

๗๒. ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, **โบราณวัตถุสถานในภาคใต้ตอนเหนือรวม ๗ จังหวัด** กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช สิงหาคม ๒๕๒๕ (ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ๒๕๒๗), หน้า ๒๐๕.

๗๓. จากการสัมภาษณ์ พระครูอาทรสังวรกิจ เจ้าอาสวัดคลองท่อม อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่ เมื่อวันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๖ ณ วัดคลองท่อม

๗๔. ธราพงศ์ ศรีสุชาติ และอมรา ศรีสุชาติ, "รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีของโครงการเชี่ยวหลาน กองโบราณคดี กรมศิลปากร," พ.ศ. ๒๕๒๕.

๗๕. เขมชาติ เทพไชย, "การสำรวจขุดค้นวัดแก้ว อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี, "**นิตยสารศิลปากร** ปีที่ ๒๔ ฉบับที่ ๓, กรกฎาคม ๒๕๒๓, หน้า ๑๓-๒๐.

๗๖. พิริยะ ไกรฤกษ์, เรื่องเดิม. หน้า ๖๕-๖๖.

๗๗. เขมชาติ เทพไชย , **เรื่องเดิม**, หน้า ๑๘.

๗๘. ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, **ไชยา-สุราษฎร์ธานี** หน้า ๖๗-๖๘.

๗๙. ศรีศักร วัลลิโภดม, "ชุมชนโบราณภาคใต้," **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีนครศรีธรรมราช** เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๑), หน้า ๒๘.

๘๐. ดู บรรจบ เทียมทัด และนิคม มุสิกะคามะ, **โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี** กรมศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในการจัดนิทรรศการ (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๐-๑๑.

๘๑. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, " ประติมากรรม ๔ รูป ซึ่งเพิ่งค้นพบใหม่ภายในประเทศไทย, " **วารสารโบราณคดี** ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑, (๒๕๑๖), หน้า ๖-๗.

๘๒. **เรื่องเดียวกัน.**

๘๓. ศรีศักร วัลลิโภดม อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖" **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีอีสาน** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๓๐-๔๙.

๘๔. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปสมัยลพบุรี** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๐ (ฉบับถ่ายเอกสาร ไม่ปรากฏโรงพิมพ์ ๒๕๑๐), หน้า ๑.

๘๕. กรมศิลปากร, "รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค ๒ พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๐๔," (ฉบับถ่ายเอกสาร), หน้า ๒๖-๒๗.

๘๖. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปสมัยลพบุรี**, หน้า ๑๑.

๘๗. ประยูร ไพบูลย์สุวรรณ, **โบราณวัตถุสถานในจังหวัดขอนแก่น และจังหวัดใกล้เคียง** (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕), หน้า ๔๒-๔๓.

๘๘. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, "กำหนดอายุปราสาทพนมรุ้ง," **ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย** กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ๑๙ กันยายน ๒๕๑๗ (ปราณบุรี:โรงพิมพ์ค่ายธนะรัชต์, ๒๕๑๗), หน้า ๒๒๙.

๘๙. **เรื่องเดียวกัน.**

๙๐. พิริยะ ไกรฤกษ์, **แบบศิลปะในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๗๐-๗๑.

๙๑. ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปสมัยลพบุรี**, หน้า ๘.

๙๒. ชัยขรรค์ สีละวานิช, "ปราสาทหินเมืองต่ำ, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์บัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๑๘, หน้า ๒๗-๒๘.

๙๓. ดู สนอง วัฒนวรากูร, **พระพุทธรูปและเทวรูปชิ้นเยี่ยมของเอกชนในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ: เหรียญทองการพิมพ์, ๒๕๑๘), ภาพที่ ๘๘ ประกอบ.

๙๔. Duroiselle, Rapport sur les antiquitis de Birmanie ๑๙๑๒-๑๙๑๓.

๙๕. M. Pierre Lefvre-Pontalis, Notes sur des Amulettes Siamoises (Paris:Librairie Orientaliste Paul Geuthner, ๑๙๒๖), p. ๖-๗.

๙๖. Ibid., p. ๘-๑๐.

๙๗. เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, **เรื่องเดิม**, หน้า ๓๗.

๙๘. จากการสัมภาษณ์ พระครูสิริรัตนสุนทร เจ้าอาวาสวัดนันทาราม ตำบลหายยา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๖.

๙๙. Alice Getty, Gaṇeśa (New Delhi : Mehta Offest Works, ๑๙๗๑), p. ๔๒

๑๐๐. ดู ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "ปราสาทเมืองสิงห์," **วารสารเมืองโบราณ** ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๓, (สิงหาคม - พฤศจิกายน,

๒๕๒๖), หน้า ๑๐๙.

๑๐๑. Charles Nelson Spinks, The Ceramic Wares of Siam (Bangkok : Prachandra Printing Press, ๑๙๗๘), pp. ๗๕-๗๖.

และดู วิชชุตา วุฑาทิตย์, "การศึกษารูปแบบและคติประติมากรรมสังคโลกขนาดเล็ก," วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖.

๑๐๒. National Museum Volunteer Group, The Artistic Heritage of Thailand (Bangkok : Craftsman Press, ๑๙๗๙), fig ๒๖ p. ๔๓.

๑๐๓. กรมศิลปากร, **ประวัติวัดมัชฌิมาวาสและนำชมพิพิธภัณฑ สถานแห่งชาติมัชฌิมาวาส** (ภัทรศีลสังวร), ภาพที่ ๒๐, หน้า ๕๐.

๑๐๔. **เรื่องเดียวกัน.**

๑๐๕. Alice Getty, op.cit., ๔๗-๔๘.

๑๐๖. Ibid.

๑๐๗. จากการสัมภาษณ์ พราหมณ์ชวิน รังสีพราหมณกุล ณ เทวสถานสำหรับพระนคร วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๒๖.

๑๐๘. พิริยะ ไกรฤกษ์, **ศิลปะทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙** หน้า, ๓๙. (คือเก่ากว่าประติมากรรมพระคเณศจากตวลผักกิน ซึ่งเคยมีผู้กล่าวว่าเป็นประติมากรรมพระคเณศเก่าสุดในเอเชียอาคเนย์)

๑๐๙. ดู ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, **เทวรูปสัมฤทธิ์สมัยสุโขทัย** (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๐๙), หน้า ๓๘-๓๙.

๑๑๐. มหาวิทยาลัยศิลปากร, **พระตำหนักทับขวัญและพระราชวังสนามจันทร์** (กรุงเทพฯ: บริษัทวิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๒๗), หน้า ๔๗.

๑๑๑. ในที่นี้เขียนตามต้นฉบับที่คัดลอกมา

๑๑๒. มนวิภา ไชยพันธุ์ และกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, ผู้เรียบเรียง, "ดวงตราพระคเณศวร์," **นิตยสารศิลปากร** ปีที่ ๑๓ เล่มที่ ๕ (๒๕๑๓), หน้า ๔๙ .

๑๑๓. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๙.

๑๑๔. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๐.

๑๑๕. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๑-๕๒.

๑๑๖. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๒-๕๓.

๑๑๗. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๓.

๑๑๘. มนวิภา ไชยพันธุ์ และกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, **เรื่องเดิม**, หน้า ๕๔.

๑๑๙. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๕.

๑๒๐. **เรื่องเดียวกัน.**

๑๒๑. **เรื่องเดียวกัน.**

๑๒๒. **เรื่องเดียวกัน.**

๑๒๓. องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, **ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู**, หน้า ๒๑.

๑๒๔. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธี ๑๒ เดือน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๑๔), หน้า ๗๒.

๑๒๕. คือพิธีสระสนานใหญ่ รวมถึงการทอดเชือกดามเชือกอันเป็นพิธีของพราหมณ์พฤฒิบาศทำปีละ ๒ ครั้ง เป็นกระบวนเรื่องศชกรรมของหมอช้าง ว่าทำเพื่อให้เจริญสิริมงคลแก่ช้างซึ่งเป็นราชพาหนะและเป็นกำลังของแผ่นดิน และบำบัดเสนียดจรัญไรในผู้ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่ในการช้างทั้งปวงด้วย เป็นพิธีเกี่ยวกับพระคเณศโดยตรงในฐานะพระเทวกรรมบรมครูช้าง ปัจจุบันยกเลิกไปเมื่อช้างลดความสำคัญลง อ้างจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธี ๑๒ เดือน** หน้า ๒๔๖.

๑๒๖. เพลินพิศ กำราญ "พิธีพิรุณศาสตร์", **นิตยสารศิลปากร** ปีที่ ๒๔ เล่ม ๒, (พฤษภาคม ๒๕๒๓), หน้า ๑๐๓-๑๑๘.

๑๒๗. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เรื่องเดิม** หน้า ๗๑-๑๐๐.

๑๒๘. พราหมณ์อุระคินทร์ วิริยะบูรณะ, **ประเพณีไทยฉบับพระมหาราชครูฯ** (พระนคร: ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖ หน้า. ๕๔๘-๕๕๖.

๑๒๙. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เรื่องเดิม**, หน้า ๙๓-๙๔.

๑๓๐. จมื่นสิริวังรัตน, "พิธีจับเชิง," **พระราชพิธีสมโภชช้างเผือก ๓ เชือก ณ จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ. ๒๕๒๑**. หน้า ๕๖-๕๗.

๑๓๑. **เรื่องเดียวกัน.**

๑๓๒. ดูรายละเอียดใน **พระราชพิธีสมโภชช้างเผือก ๓ เชือก ณ จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ. ๒๕๒๑**, หน้า ๘๘-๘๙.

๑๓๓. กรมศิลปากร,**นิทรรศการหัวโขน** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๓-๑๔.

๑๓๔. พัฒนี พร้อมสมบัติ และปัญญา นิตยสุวรรณ, "บันทึกเหตุการณ์เนื่องในพระราชพิธีพระราชทานครอบประธานพิธีไหว้ครูโขนละคร ณ ศาลาดุสิดาลัย พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน วันพฤหัสบดีที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๕๒๗," **วารสารศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (๒๕๒๗), หน้า ๕๔-๖๑

๑๓๕. อาคม สายาคม, "หัวโขนมีความสำคัญอย่างไร," **นิทรรศการหัวโขน**, หน้า ๑๑-๑๒.

๑๓๖. ดูรายละเอียดใน เพลินพิศ กำราญ, "พิธีไหว้ครูศิลปการช่าง," **ศิลปากร** ปีที่ ๒๔ เล่มที่ ๔ (๒๕๒๗), หน้า ๗.

๕ วิเคราะห์และสรุป

อารยธรรมอินเดียได้แผ่ขยายออกไปยังดินแดนอันกว้างใหญ่ ตั้งแต่ประเทศพม่า แหลมอินโดจีน แหลมมลายู ไปจนถึงเกาะบอร์เนียว ส่วนใหญ่เป็นผลมาจากการค้าขายของพ่อค้าชาวอินเดีย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ พ่อค้าเหล่านั้นคงเดินทางมาจากภาคต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย เมื่อเดินทางเข้าไปยังดินแดนต่าง ๆย่อมนำเอาอิทธิพลทางวัฒนธรรม และศิลปะเข้าไปเผยแพร่ด้วย ทำให้เกิดการผสมผสานกันขึ้นระหว่างศิลปะอินเดียภาคเหนือและอินเดียภาคใต้ ซึ่งเป็นรากฐานที่ทำให้ดินแดนเหล่านั้นได้สร้างสรรค์ลักษณะของตนเองขึ้น ศิลปวัฒนธรรมอินเดียนับได้ว่าเป็นเครื่องกระตุ้นให้เกิดมีศิลปะพื้นเมืองขึ้นในดินแดนแถบนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคใต้ของประเทศไทย เพราะอยู่ในเส้นทางการเดินเรือ และเป็นเมืองท่าที่สำคัญก่อนที่จะเดินทางไปยังอินโดจีน และดินแดนอื่น ๆ คาบสมุทรภาคใต้จึงได้รับอิทธิพลรูปแบบวัฒนธรรมอินเดียอย่างเต็มที่มาแต่ยุคต้น ๆ

อาจกล่าวได้ว่า คติการบูชาพระคเณศได้ปรากฏขึ้นในประเทศหลังจากที่ศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาแพร่หลายในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๘ เป็นต้นมา ดังที่เราได้พบหลักฐานจากโบราณวัตถุหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

สาเหตุที่ไทยรับเอาคติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์จากพวกพ่อค้าและนักบวชอินเดียเข้ามาได้อย่างไม่ยากและยึดถือต่อเนื่องกันมา ก็เนื่องจากชนพื้นเมืองในขณะนั้นคงยังมีการนับถือผีสางเทวดา และสิ่งนอกเหนือธรรมชาติอยู่ จึงสามารถยอมรับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ซึ่งให้ผลทางด้านจิตใจได้เช่นกันนั้นเข้ามาผสมผสานกับความเชื่อของตนเองได้ง่ายขึ้น เช่นเดียวกับที่ในดินแดนซึ่งมีการนับถือพุทธศาสนามหายาน ก็สามารถรับเอาเทพในศาสนาพราหมณ์เข้าผสมผสานกับเทพของตนได้เป็นอย่างดี ซึ่งลักษณะนี้ก็ปรากฏในดินแดนภาคใต้ของประเทศไทยในช่วงต่อมา อีกประเด็นหนึ่งก็คือ ความเชื่อทางด้านไสยศาสตร์นั้นเป็นสิ่งที่ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของประชาชนในแถบเอเชียอาคเนย์ เมื่อพระพิฆเนศวร์เป็นเทพผู้สามารถประทานความสำเร็จให้ได้ในทุก ๆ ด้าน ทุกทาง และสำหรับชนทุกชั้นวรรณะจึงเป็นที่นิยมของคนในดินแดนแถบนี้ตลอดมา ต่างจากเทพชั้นสูง เช่น พระอิศวร และพระวิษณุนั้นเป็นเทพสำหรับชนชั้นสูง กษัตริย์ และชนชั้นปกครอง ซึ่งช่วยส่งเสริมอำนาจกษัตริย์ หรือทางด้านการปกครองมากกว่า จึงเป็นที่เคารพบูชาค่อนข้างจำกัด

รูปแบบของพระคเณศ ที่พบในประเทศไทย

ประติมากรรมรูปเคารพพระพิฆเนศวร์ที่พบตามภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยนั้นจะเห็นได้ว่ามีลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างกันไป ความแตกต่างนั้นขึ้นอยู่กับอิทธิพลรูปแบบทางศิลปกรรมของวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่งที่มีผลต่อประติมากรรมนั้น ๆ รูปแบบทางศิลปะของวัฒนธรรมนั้น ๆ จะเป็นตัวกำหนดรูปแบบในลักษณะหลักสำคัญ ๆ แต่ขณะเดียวกันศิลปินในท้องถิ่นก็อาจนำเข้าไปผสมผสานกับรูปแบบพื้นเมืองปรากฏเป็นลักษณะเฉพาะท้องถิ่น ขบวนการเกิดขึ้นเช่นนี้รวมถึงในด้านแนวความคิด และคติความเชื่อในการสร้างประติมากรรมนั้น ๆ ด้วย บางครั้งแนวความคิดของเจ้าของวัฒนธรรมต้นแบบอาจไม่เหมาะสม หรือเข้ากันไม่ได้กับความนึกคิดของประชาชนในท้องถิ่น ก็จำเป็นต้องดัดแปลงแก้ไข หรือเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมขึ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของศิลปินหรือประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย

ประติมากรรมพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทยนั้น มีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับรูปเคารพพระคเณศในวัฒนธรรมอื่น หรือกล่าวได้ว่ามีลักษณะทางศิลปะที่เลียนแบบมาจากศิลปกรรมอื่น ที่เห็นได้เด่นชัดนั้น มีดังนี้

๑. อิทธิพลจากศิลปกรรมแบบอินเดีย
๒. อิทธิพลจากศิลปกรรมแบบเขมร
๓. อิทธิพลจากศิลปกรรมแบบชวา
๔. ลักษณะศิลปกรรมท้องถิ่น

อิทธิพลศิลปะอินเดีย ชาวอินเดียที่เข้ามาตั้งรกรากตามเส้นทางการค้า ได้นำเอาอารยธรรมชั้นสูงเข้ามาเผยแพร่ ทั้งในด้านการปกครอง ศาสนา ศิลปวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่กลายมาเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทยทั้งสิ้น ดินแดนประเทศไทยส่วนที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมทางศาสนาพราหมณ์จากอินเดียที่เก่าแก่ที่สุด น่าจะได้แก่ดินแดนทางภาคใต้ เนื่องจากเป็นดินแดนที่อยู่ระหว่างเส้นทางการค้าระหว่างอินเดียกับจีน วัฒนธรรมทางศาสนาพราหมณ์จากอินเดียนี้มาจากทั้งทางภาคเหนือ ภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย แต่ที่มีอิทธิพลมากที่สุดได้แก่วัฒนธรรมจากทางภาคใต้ของอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยราชวงศ์ปัลลวะและโจฬะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๖

ประติมากรรมพระคเณศจากเทวลัยโศเกศวร อินเดียใต้
Gaṇeśa. Sokkeśvara Temple. South India.

รูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ที่ได้รับอิทธิพลอินเดียมีทั้งที่มีรูปแบบเป็นอินเดียค่อนข้างมาก ซึ่งอาจจะเป็นของที่ชาวอินเดียนำเข้ามาพร้อมกับการเดินทาง หรืออาจเป็นของในช่วงต้นซึ่งช่างอินเดียเป็นผู้ทำขึ้น โดยใช้วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่น ทั้งนี้อาจเนื่องจากช่างท้องถิ่นยังไม่รู้จักและไม่รู้เทคนิคในการทำรูปเคารพแบบนั้น เช่นรูปเคารพพระคเณศจากบ้านทุ่งตึก อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา ที่มีอิทธิพลของประติมากรรมสมัยโจฬะของอินเดียเทียบเคียงได้กับประติมากรรมนูนสูงประดับศาสนสถานที่เทวพรหมปุริศวร และประติมากรรมพระคเณศจากเทวสถานโศกเกศวร (Śokkesvara) คือมีลักษณะพระองค์อวบอ้วน พระอุทรขนาดใหญ่ ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา มีลักษณะของโครงร่าง เครื่องประดับ และการวางท่าทางคล้ายคลึงกัน

ประติมากรรมพระคเณศในช่วงต่อมาจะมีลักษณะผสมผสานระหว่างศิลปะอินเดียกับรูปแบบท้องถิ่น

ประติมากรรมพระคเณศ ศิลปะดราวิเดียนตอนปลาย อินเดียใต้
Gaṇeśa. Late Dravidian Art. South India.

มากขึ้น รูปแบบหลักที่เรารับแบบอย่างจากอินเดียสืบมาอย่างมั่นคง แทบจะไม่เปลี่ยนแปลงและเป็นที่นิยมเรื่อยมา คือท่าประทับนั่งมหาราชลีลาชันพระชานุขวา มี ๔ กร หัตถ์บนถืออังกุศะ และปาศะ หัตถ์ล่างถืองาหัก (ส่วนมากเป็นหัตถ์ขวา) และขนมหรือถ้วยขนม ทรงกรัณฑมุกุฏ ลักษณะอีกอย่างหนึ่งของพระคเณศอินเดียที่ไทยรับเอามาก็คือ การทำรูปหนูประดับที่ฐานซึ่งส่วนมากจะเป็นรูปหนูหันด้านข้าง ลักษณะนี้เป็นลักษณะที่นิยมอยู่ในอินเดียใต้หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เช่น พระคเณศจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ มีลักษณะคล้ายคลึงกับประติมากรรมพระคเณศในศิลปะอินเดียใต้ตอนปลาย (Late Dravidian Art) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำรูปหนูหันด้านข้างประดับที่ฐานด้านหน้า

อิทธิพลศิลปะเขมร ศิลปะเขมรได้เข้ามามีอิทธิพลต่อประติมากรรมรูปเคารพพระคเณศที่พบในประเทศไทยค่อนข้างมาก ทั้งที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ของประเทศไทย ที่พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นมักมีลักษณะของศิลปะเขมรที่ค่อนข้างรุนแรง ซึ่งคงเนื่องมาจากอิทธิพลทางการเมืองด้วย ส่วนในภาคใต้นั้นลักษณะศิลปกรรมแบบเขมรที่ปรากฏมักอยู่ในลักษณะของการผสมผสานกันระหว่างศิลปะเขมรกับศิลปะอินเดีย หรือศิลปะเขมรกับศิลปะท้องถิ่น

ศิลปะเขมรที่เข้ามามีอิทธิพลอย่างชัดเจน จะอยู่ในช่วงสมัยศิลปะแบบบายน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พบมากทางภาคใต้และภาคกลางของประเทศไทย แต่ที่มีอายุเก่ากว่านี้ก็พบเช่นกัน โดยเฉพาะทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แม้หลังจากพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เล็กน้อย ซึ่งเป็นช่วงสมัยประวัติศาสตร์ไทยแล้วก็ตาม รูปแบบศิลปะเขมรก็ยังเข้ามามีอิทธิพลอยู่มาก ในราชสำนักไทยที่มีพราหมณ์ที่มาจากเขมรโดยตรง

ประติมากรรมพระคเณศที่ได้รับอิทธิพลรูปแบบพระคเณศในศิลปะเขมร มีลักษณะเฉพาะตัวคือท่าประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย สวมกระบังหน้าแบบเขมร ส่วนมากมี ๒ กร วางบนพระชานุ อันเป็นลักษณะของพระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา ซึ่งเป็นที่นิยมอยู่ในเขมร อิทธิพลเขมรในด้านรูปแบบศิลปกรรมนี้ปรากฏค่อนข้างรุนแรงเกือบทุกส่วนในประเทศไทย

อิทธิพลศิลปะชวา มีผู้กล่าวว่าศิลปะชวานี้เข้ามามีอิทธิพลอยู่ในศิลปะสมัยก่อนไทย ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งศิลปะชวานั้นก็ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียอีกต่อหนึ่ง แต่ได้ดัดแปลงผสมผสานเป็นลักษณะศิลปกรรมที่มีเอกลักษณ์ของตนเอง แล้วจึงเริ่มมีอิทธิพลต่อศิลปะในประเทศไทย ในขณะที่เราได้พบประติมากรรมศาสนาพราหมณ์อื่น ๆ โดยเฉพาะทางภาคใต้ที่มีอิทธิพลศิลปะชวาหลายองค์ แต่เรากลับได้พบรูปเคารพพระคเณศที่ได้รับอิทธิพลศิลปะชวาน้อยมาก ที่เห็นได้ชัดเจนก็ได้แก่พระคเณศ องค์ที่มาจากวัดเทพราช (ร้าง) ในลักษณะประทับนั่งอันเป็นลักษณะเฉพาะของพระคเณศแบบชวา นั่นคือ นั่งงอพระชงฆ์อยู่บนฐาน ฝ่าพระบาททั้งสองเกือบชิดกัน สวมมงกุฎอันมีลักษณะแบบศิลปะชวาภาคกลาง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ นอกนั้นมีรูปเคารพพระคเณศบางองค์ที่มีลักษณะบางประการของศิลปะชวา คือพระคเณศองค์ที่พบที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งนั่งคุกพระชานุในท่าที่เรียกว่า ท่าแบบชวา ซึ่งมีลักษณะผสมกับศิลปะแบบเขมร อิทธิพลศิลปะชวาที่ปรากฏในรูปเคารพพระคเณศจะปรากฏชัดเจนในช่วงหลังลงมา ซึ่งไทยนิยมสร้างเลียนแบบพระคเณศในศิลปะชวา เช่น ประทับนั่งบนฐานมีกะโหลกศีรษะล้อมรอบ และลักษณะที่ทรงกุณฑลรูปกะโหลก

เป็นต้น ลักษณะนี้จะปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ คงเนื่องมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำประติมากรรมในศาสนาฮินดู ซึ่งรวมทั้งพระคเณศขนาดใหญ่มาจากอินโดนีเซีย ทำให้เป็นแบบอย่างของประติมากรรมรูปพระคเณศในสมัยหลังลงมา

สำหรับพระคเณศในลักษณะเครื่องรางที่มีสัญลักษณ์ ॐ และคาถาประกอบนั้น นอกจากที่พบทางภาคเหนือ (กำแพงเพชร) และภาคใต้ (สงขลา, สุราษฎร์ธานี) แล้วยังพบพระคเณศในลักษณะคล้ายคลึงกันนี้ที่อินโดนีเซีย ทำจากสำริดเช่นกัน มีอายุอยู่ในสมัยหลังลงมา จะเป็นลักษณะการสืบทอดแนวคิดเกี่ยวกับพระคเณศที่สัมพันธ์กับไสยศาสตร์ และการรักษาโรค ระหว่างศิลปะทั้งสองหรือมาจากต้นกำเนิดเดียวกันได้หรือไม่?

ลักษณะศิลปกรรมท้องถิ่น เป็นการผสมผสานระหว่างศิลปกรรมแบบต่าง ๆ เข้าด้วยกันรวมทั้งรูปแบบศิลปกรรมพื้นเมือง เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น ในช่วงนี้ปรากฏขึ้นในศิลปะสมัยไทย ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา ลักษณะของพระคเณศแบบไทย เช่น ท่าประทับนั่งขัดสมาธิเพชร สวมชฎามงกุฎซึ่งมียอดแหลม ซึ่งลักษณะนี้ไทยส่งอิทธิพลไปปรากฏในศิลปกรรมของเขมรด้วย ลักษณะพระคเณศแบบไทยจะพบได้จากพระคเณศในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ที่ถูกจัดว่าเป็นแบบเชียงแสนนั้น มีลักษณะของศิลปะไทยชัดเจน เช่น ลักษณะการผสมผสานระหว่างพระพุทธรูปกับเทวรูป นอกจากนี้ยังปรากฏแบบศิลปกรรมท้องถิ่นจากลวดลายประกอบบนเครื่องแต่งกายของพระคเณศบางองค์ เช่น พระคเณศสำริด ในโบสถ์พราหมณ์พระนคร เป็นต้น

ในสมัยอยุธยาประติมากรรมรูปพระคเณศมีลักษณะเฉพาะตัวมากขึ้น แม้จะมีรูปแบบศิลปะของวัฒนธรรมอื่นเป็นแกนก็ตาม ดังเช่น รูปเคารพพระคเณศของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระคเณศจากโบสถ์พราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งแม้จะมีรูปแบบที่ได้อิทธิพลศิลปะเขมร แต่ก็มีลักษณะเฉพาะที่เราทราบได้ว่าเป็นประติมากรรมในศิลปะไทย ประติมากรรมสมัยอยุธยาอีกองค์หนึ่งที่น่าสนใจคือ พระคเณศที่พิพิธภัณฑ์วังจันทรเกษม (องค์ที่ ๒) ซึ่งรับอิทธิพลคติและรูปแบบศิลปะเขมรในช่วงหลังคือ พระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา แต่มีลักษณะบางอย่างที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบท้องถิ่นของไทย

ประติมากรรมสำริด ศิลปะชวา
Bronze miniature Gaṇeśa. Javanese Art.

อื่นๆ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าพระคเณศในประเทศไทยบางองค์มีลักษณะรายละเอียดปลีกย่อยคล้ายคลึงกับศิลปะอื่น เช่น ลักษณะลวดลายดอกประจำยามที่ปรากฏบนตระพองของพระคเณศองค์ที่โบสถ์พราหมณ์พระนคร และพระคเณศจากพระราชวังจันทรเกษม มีลักษณะคล้ายกับที่พบบนประติมากรรมพระคเณศในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร และศิลปะจัมปา ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ แต่ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากได้รับมาจากศิลปกรรมต้นแบบอันเดียวกันก็ได้

แนวความคิดและคติความเชื่อเกี่ยวกับพระคเณศที่พบในประเทศไทย

จากการศึกษาหลักฐานทางเอกสารและโบราณคดีเกี่ยวกับพระคเณศเท่าที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนไทยจนถึงปัจจุบันนั้น เราอาจสรุปแนวความคิดและคติความเชื่อเกี่ยวกับพระคเณศได้ดังนี้

พระคเณศในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรค เป็นแนวความคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับพระคเณศ ตามตำนานกล่าวว่าพระองค์กำเนิดขึ้นมาในฐานะนี้ ชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามาในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่ยุคแรกๆ ราวพุทธศตวรรษที่ ๘ นั้น มีจุดประสงค์หลักคือ การค้าขาย ส่วนใหญ่จึงเป็นพวกพ่อค้า ต่อมาจึงมีนักบวชในลัทธิศาสนาพราหมณ์เดินทางเข้ามา ชาวอินเดียเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นพ่อค้าหรือนักบวชที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิใดก็ตาม ล้วนเคารพบูชาพระพิฆเนศวร์ผู้ซึ่งเป็นเทพสากลผู้ขจัดอุปสรรคทั้งปวง กลุ่มชนเหล่านี้เมื่อเดินทางรอนแรมมาทางเรือ จากดินแดนอันไกลโพ้น พวกเขาก็ได้นำพระพิฆเนศวร์ติดตัวมาบูชาด้วย เพื่อพระองค์จะได้ประทานความสำเร็จในการเดินทางและการค้าขาย แนวความคิดนี้จึงได้เริ่มปรากฏขึ้นในดินแดนที่เป็นประเทศนี้ด้วย เมื่อชนเหล่านี้เข้ามาติดต่อค้าขายและตั้งหลักแหล่งตามถิ่นต่างๆ พวกเขาได้ปลูกฝังแนวความคิดนี้ให้แก่ชาวพื้นเมืองท้องถิ่น ซึ่งนับว่าเป็นแนวความคิดแรกที่ชนแถบนี้เริ่มรู้จักพระพิฆเนศวร์ มีการสร้างเทวสถาน พร้อมทั้งรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์สำหรับประกอบพิธีทางศาสนารูปเคารพในระยะแรกนี้คงมีทั้งที่ชาวอินเดียนำมาจากอินเดียด้วย ซึ่งคงมีขนาดไม่ใหญ่นัก และมีทั้งที่สร้างขึ้นในท้องถิ่น ซึ่งมักเป็นศิลา มีขนาดใหญ่ แนวความคิดเกี่ยวกับพระคเณศในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรค และประทานความสำเร็จนับเป็นแนวความคิดหลักประการสำคัญที่ทำให้ความนิยมในการเคารพบูชาพระคเณศสืบต่อมาเป็นเวลานานจนถึงปัจจุบัน ดังปรากฏให้เห็นเด่นชัดในวรรณกรรมทั้งสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งเป็นยุคที่เราเข้าใจประวัติความเป็นมาและฐานะของพระคเณศได้ถูกต้อง ปัจจุบันยังมีผู้เคารพนับถือในลักษณะนี้อยู่จำนวนไม่น้อย ดังที่เราพบการสร้างศาลพระคเณศ เพื่อประทานความสำเร็จ โดยเฉพาะในด้านการค้าดังเช่นแต่ในสมัยแรกที่พ่อค้าอินเดียนำเข้ามา

พระคเณศในฐานะเทพผู้คุ้มครองเด็ก จากการที่เราได้พบรูปเคารพพระคเณศที่บ้านทุ่งตึก อำเภอคุระบุรี จังหวัดพังงา จากเนินโบราณสถานหนึ่งในสามเนินที่บ้านทุ่งตึกดังได้กล่าวแล้วนั้น เราก็ได้พบประติมากรรมรูปเทพมารดา (เทวสตรีอุ้มเด็ก) จากเนินโบราณสถานอีกหลังหนึ่ง แม้จะยังไม่สามารถตีความได้ว่าเทวสตรีนั้นหมายถึงเทพีองค์ใด เพราะยังไม่เห็นสัญลักษณ์ที่เด่นชัดก็ตาม แต่เราก็อาจได้ข้อสังเกตประการหนึ่ง ดังที่เราทราบมาแล้วว่าในอินเดียนั้นมีรูปเคารพของพระคเณศลักษณะหนึ่งที่ปรากฏร่วมกับกลุ่มเทพมารดา ๗ องค์ ที่เรียกว่า "สัปตมาตฤกา" หรือเทพมารดาองค์ใดองค์หนึ่งในเจ็ดองค์นั้น ในลักษณะนี้พระคเณศจะอยู่ในฐานะเทพปกป้องคุ้มครองเด็กไม่ให้มารร้ายมารบกวน ป้องกันไม่ให้เด็กเจ็บป่วย โดยการที่พระองค์มีหน้าที่ขจัดอุปสรรคเพื่อให้เทพมารดาทั้งเจ็ดมีชัยชนะเหนือมารร้ายที่จะมาทำอันตรายเด็ก ถ้าเทพมารดาองค์นี้เป็นเทวสตรีองค์ใดองค์หนึ่งในเจ็ดองค์ดังกล่าว เราก็อาจตีความได้ว่า พระคเณศทรงอยู่ในฐานะเทพผู้ปกป้องคุ้มครองเด็ก

พระคเณศในฐานะเทพบริวาร ในลักษณะนี้เป็นการปรากฏองค์ของพระคเณศในรูปแบบปกติธรรมดา คือ ในฐานะเทพโอรสของพระอิศวรและพระอุมา ไม่มีการแยกนับถือเป็นการเฉพาะในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ในลักษณะนี้พระองค์จะปรากฏในฐานะเทพชั้นรอง อยู่ร่วมกับเทพชั้นสูงองค์อื่น คือ พระอิศวร และพระอุมา ในรูปแบบนี้เราจะเห็นได้จากพระคเณศจากโบสถ์พราหมณ์จังหวัดนครศรีธรรมราช องค์ประทับยืน ซึ่งเราได้พบว่าลักษณะเดิมที่พบพระคเณศองค์นี้ พระองค์ปรากฏร่วมกับพระอิศวรและพระอุมา

คตินี้ที่ปรากฏในปัจจุบันที่น่าสนใจได้แก่ประติมากรรมพระคเณศที่กองทหารมหาดเล็ก ซึ่งน่าจะมาจากแนวความคิดที่ว่าพระคเณศทรงเป็นหัวหน้ามหาดเล็กของพระศิวะ และพระนางปารวตีดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ลักษณะนี้พระองค์จึงอยู่ในฐานะเป็นเทพบริวาร

พระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา พระคเณศได้กลายจากแนวความคิดเดิม ที่เป็นเทพเจ้าแห่งอุปสรรค (และขจัดอุปสรรค) มาเป็นเทพเจ้าแห่งความฉลาดรอบรู้ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งพระองค์มักจะปรากฏมี ๒ กร คือคัมภีร์โบราณ และถืองาหัก หรือเหล็กจาร พระคเณศในลักษณะนี้ไม่ได้รับการนับถือนักในประเทศอินเดีย แต่ได้รับความนิยมมากในเนปาลและเขมร ส่วนในประเทศไทยนั้น ปรากฏรูปเคารพพระคเณศในลักษณะนี้หลายองค์ ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากประเทศเขมรอีกต่อหนึ่ง รูปเคารพพระคเณศในลักษณะนี้ส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยา ซึ่งเป็นช่วงที่ไทยได้รับเอาอิทธิพลวัฒนธรรมจากเขมรมาค่อนข้างมาก คติความเชื่อแนวนี้เป็นที่นิยมมากตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน แต่อาจจะมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปเล็กน้อย คือ คติที่ว่าพระคเณศเป็นเทพแห่งความรอบรู้หรือศิลปวิทยาในเขมรนั้นมาจากเรื่องเล่าตามคัมภีร์มหาภารตะ หรือคัมภีร์ตันตระที่ว่าพระคเณศทรงเขียนคัมภีร์ตามคำบอกเล่าของฤษีวยาสะและพระศิวะ จึงปรากฏรูปเคารพของพระคเณศในลักษณะถือเหล็กจารและคัมภีร์ ซึ่งรูปแบบนี้เป็นรูปแบบเฉพาะของพระคเณศในฐานะเทพแห่งความฉลาดรอบรู้ของเขมร ส่วนไทยนั้นรับคตินี้มาโดยมิได้เน้นที่รูปแบบ เนื่องจากเราได้พบรูปเคารพพระคเณศในลักษณะดังกล่าวน้อยมาก แม้แต่ในสมัยหลังลงมาที่คตินี้แพร่หลาย ลักษณะรูปเคารพของพระคเณศก็แตกต่างกัน สัญลักษณ์ที่พระคเณศในประติมากรรมของไทยในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยามักจะทรงถือในกรทั้งสี่ คือ ขอช้างหรือตรี หรือวัชระ, บ่วงบาศ, งาหัก, ขนมโมทกะ หรือถ้วยขนม หรือหม้อน้ำ และไทยรับคตินี้มาโดยมิได้คำนึงถึงเรื่องเล่าอันเป็นต้นกำเนิดของคตินี้ หรือเกี่ยวพันกับลัทธิศาสนาดังกล่าว

พระคเณศในฐานะบรมครูช้าง พระคเณศในลักษณะนี้มักจะรู้จักกันในนามของ **"พระเทวกรรม"** เป็นแนวความคิดที่แพร่หลายในสมัยอยุธยา เมื่อการคชศาสตร์เป็นที่นิยมในราชสำนัก ความจริงแล้วเราได้พบหลักฐานเกี่ยวกับการคชศาสตร์มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังปรากฏจากหลักฐานทางเอกสารแม้จะไม่มีการกล่าวถึง **"พระเทวกรรม"** อย่างเด่นชัด แต่เมื่อมีการคชศาสตร์เกิดขึ้น ก็ต้องมีการบูชาพระเทวกรรมควบคู่กันด้วย การคชศาสตร์นั้น เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งในไตรเพท ซึ่งพระมหากษัตริย์ (ผู้เป็นนักรบ-ตามชั้นวรรณะ) จะต้องทรงศึกษาเรียนรู้ โดยมีพราหมณ์ที่มาจากเขมรมากกว่าเป็นพราหมณ์ที่มาจากอินเดีย ในสมัยอยุธยานั้นมีการกล่าวถึงพระเทวกรรมอย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งเป็นยุคที่ศาสนาพราหมณ์เฟื่องฟู ในพงศาวดารกล่าวถึงการหล่อรูปเคารพพระพิฆเนศวร์ และพระเทวกรรม แสดงให้เห็นว่าในสมัยนี้พระคเณศปรากฏฐานะแยกเป็น ๒ รูปแบบอย่างชัดเจน คือ **"พระวิฆเนศวร"** เทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ผู้ขจัดอุปสรรค และ **"พระเทวกรรม"** เทพในฐานะครูช้าง

จากหลักฐานทางโบราณคดี เราได้พบรูปเคารพ "พระเทวกรรม" ปรากฏบนด้ามมีด ซึ่งเชื่อว่าเป็นมีดสำหรับหมอช้าง คงเป็นของในสมัยอยุธยา นอกจากนี้ยังพบรูปพระคเณศขนาดเล็ก ซึ่งได้รับคำบอกเล่าว่าเป็นพระคเณศที่ใช้ในการประกอบอาชีพและประกอบพิธีเกี่ยวกับช้าง นั่นก็คงหมายถึงพระคเณศในนามของ "พระเทวกรรม" นั่นเองลักษณะนี้จะปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งในด้านวรรณกรรม และพิธีกรรมเกี่ยวกับช้าง

พระคเณศในลักษณะเป็นเครื่องราง ในลักษณะนี้น่าจะเป็นลักษณะที่ผสมผสานระหว่างลัทธิศาสนาพราหมณ์กับพุทธศาสนา และไสยศาสตร์ ลักษณะพระคเณศทำเป็นเสมือนพระเครื่องขนาดเล็กที่ใช้สำหรับติดตัวไปไหนมาไหน มีขนาดไม่เกิน ๕ เซนติเมตร มักปรากฏการลงคาถา (ℒ) และยันต์ต่าง ๆ อยู่บนฐานด้านหน้า ด้านหลัง หรือใต้องค์พระคเณศ คงมีจุดประสงค์ในลักษณะเป็นเครื่องราง อำนวยความสำเร็จ ป้องกันภัย เช่นเดียวกับคติที่พุทธศาสนิกชนห้อยพระเครื่องนั่นเอง ปัจจุบันยังคงมีอยู่มาก ซึ่งอาจแตกย่อยมาจากคติที่เป็นเทพผู้ขจัดอุปสรรคนั่นเอง

พระคเณศในฐานะทวารบาล เป็นคติที่พบได้ทางภาคเหนือของไทย ซึ่งคติการนับถือพระคเณศเพิ่งปรากฏขึ้นในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นิยมสร้างรูปเคารพพระคเณศไว้หน้าประตูทางเข้าวัดในพุทธศาสนา คล้ายกับคตินิยมในธิเบตและพม่า ซึ่งพระองค์อยู่ในฐานะเป็นทวารบาลหรือเทพชั้นรอง ตัวอย่างเช่น วัดพระธาตุดอยสุเทพ และวัดท่าสต่อย เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่วัดพระธาตุดอยสุเทพนั้น พระคเณศมีลักษณะของทวารบาลหรือ "ยักษ์" ค่อนข้างชัดเจน คือมีเขี้ยวและหนวด แต่ทางภาคเหนือของไทยนี้คติที่กำหนดให้พระคเณศเป็นเทพชั้นรองดูจะไม่ได้ยึดถือจริงจังนัก เป็นการรับรูปแบบและคติจากภายนอกเข้ามาผสมผสานกับแนวความคิดของชน

ในท้องถิ่น โดยที่ไม่เพียงแต่ให้พระคเณศคอยป้องกันและขจัดสิ่งชั่วร้ายทั้งปวงมิให้เข้ามาภายในพุทธสถาน แต่ในขณะเดียวกันก็เคารพบูชาเพื่อขอความเป็นสิริมงคลด้วย

สรุป

จากการศึกษาเกี่ยวกับประติมากรรมรูปพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทยดังกล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าในอดีตนั้นรูปเคารพพระคเณศมีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลทางรูปแบบศิลปกรรมจากวัฒนธรรมอื่น ประติมากรรมรูปเคารพพระคเณศที่เก่าที่สุดในประเทศไทยมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ได้แก่ พระพิฆเนศวร์จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์พระนคร โดยกำหนดอายุจากลักษณะทางประติมานวิทยาที่ปรากฏ คือ การที่ไม่มีเครื่องประดับตกแต่ง มี ๒ กร ประทับนั่งด้วยท่ามหาราชลีลา มีสายโยคปัตต์คาด ซึ่งนับเป็นลักษณะที่น่าสนใจ จัดได้ว่าเป็นพระพิฆเนศวร์ที่มีรูปแบบเก่าที่สุดในประเทศไทย และคงจะเป็นองค์ที่เก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์ เพราะพระพิฆเนศวร์องค์นี้น่าจะเก่ากว่าพระพิฆเนศวร์จากพังหนุน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลปะเคยจัดให้เป็นพระพิฆเนศวร์ที่เก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์ เมื่อนำมาเปรียบเทียบกันแล้ว จะเห็นได้ชัดเจนว่าพระพิฆเนศวร์จากโบสถ์พราหมณ์พระนคร ควรจะมีความเก่าแก่กว่า แต่น่าเสียดายที่เราไม่ทราบที่มาที่แน่นอน เป็นลักษณะของพระพิฆเนศวร์ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะคุปตะของอินเดียที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑

ในบรรดารูปเคารพพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทยที่กล่าวมานั้น รูปเคารพที่มีความเก่าแก่น่าสนใจมี ๓ องค์ คือ พระพิฆเนศวร์จากโบสถ์พราหมณ์พระนคร ซึ่งได้กำหนดให้ว่าเป็นพระพิฆเนศวร์ที่เก่าที่สุดในประเทศไทย พระพิฆเนศวร์จากพังหนุน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา มีรูปแบบผสมระหว่างศิลปะอินเดียแบบคุปตะและศิลปะเขมร คือการถือสังข์ และมี ๔ กร จึงน่าจะมีอายุรองลงมา พระพิฆเนศวร์จากเมืองพระรถ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นพระคเณศศิลาประทับยืนที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ทั้งสามองค์นี้ล้วนมีลักษณะค่อนข้างเป็นธรรมชาติ สวมเครื่องประดับตกแต่งน้อยมาก มีลักษณะใกล้เคียงธรรมชาติของช้างหลายประการ เช่น ใบหู และส่วนศีรษะ ที่น่าสนใจคือ พระคเณศจากโบสถ์พราหมณ์และจากพังหนุน มีสายรัดองค์รูปงู ที่มีหัวแผ่พังพานอยู่ที่พระอุทรด้านขวาคล้ายคลึงกัน

รูปเคารพพระคเณศในสมัยหลังมีลักษณะที่ต่างไปจากอดีต มีลักษณะของศิลปะไทยค่อนข้างชัดเจน แม้จะรับรูปแบบหลักจากศิลปกรรมอื่นก็ตาม สัญลักษณ์ของพระคเณศที่ถืออยู่ส่วนมากได้แก่ ขอช้าง, งาหัก, บ่วงบาศ หรือถ้วย สมัยหลังมักถือตรี ซึ่งจะเปลี่ยนเป็นวัชระในสมัยรัชกาลที่ ๖ และสืบต่อมา

จากการศึกษาคติความเชื่อเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าแรกเริ่มมาจากแนวความคิดที่ว่าพระคเณศเป็นเทพแห่งอุปสรรค ผู้สามารถบันดาลความสำเร็จทั้งปวงได้อันเป็นสาเหตุที่ทำให้พระคเณศได้รับความนิยมบูชาเป็นอย่างสูง และคตินี้ก็ได้สืบต่อมาทุกยุคทุกสมัยและเป็นต้นแบบที่ทำให้เกิดคติการบูชาพระคเณศในลักษณะแตก ต่างออกไป แต่ก็มีจุดมุ่งหมายหลักใหญ่ ๆ จุดเดียวกัน คือ ขอให้เกิดความสำเร็จในกิจการทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นด้านการค้า และการศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาแขนงต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบัน ส่วนใหญ่แล้วรู้จักพระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา ซึ่งเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา โดยมีหน่วยงานหลักคือกรมศิลปากร ซึ่งเป็นสถาบันที่เกี่ยวข้องกับศิลปวัฒนธรรมโดยตรงเป็นผู้เผยแพร่แนวคิดนี้ อีกสถาบันหนึ่งได้แก่ วิทยาลัยครูต่าง ๆ ซึ่งมีการเคารพบูชาพระคเณศเป็นพิเศษ

ข้อสรุปอีกประการหนึ่งที่น่าสนใจคือ คติความเชื่อเกี่ยวกับพระคเณศที่แตกต่างออกไป ซึ่งส่วนมากก็มีรากฐานมาจากแนวความคิดเดิมที่ว่าพระองค์เป็นเทพแห่งอุปสรรคนั้น มิได้เป็นตัวกำหนดลักษณะรูปแบบและสัญลักษณ์ของพระคเณศอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งประติมากรรมรูปพระคเณศที่พบในปัจจุบันมักจะสร้างเลียนแบบหรือมาจากแม่แบบเดียวกัน โดยมิได้คำนึงถึงลักษณะทางประติมานวิทยาตามคติการนับถือบูชานั้น ๆ อย่างถูกต้องแท้จริง

ตารางแสดงการเปรียบเทียบลักษณะรูปเคารพพระพิฆเนศวร์จากอินเดีย, เอเชียอาคเนย์ และไทย

ลักษณะรูปแบบ	อินเดีย	ประเทศอื่นๆ ในเอเชียอาคเนย์				ไทย
		พม่า	เขมร	จัมปา	อินโดนีเซีย	
ท่าประทับ	ภาคเหนือและภาคกลาง ๑. ลลิตาสละ ๒. นฤตตะ ภาคตะวันออก ๑. มหาราชลีลา ๒. ปัทมาสนะ ภาคใต้ ๑. มหาราชลีลา ๒. ประทับยืน (สำริด)	๑. ปัทมาสนะ ๒. มหาราชลีลา	๑. ขัดสมาธิอย่างหลวมๆ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย ๒. ประทับยืน	๑. ประทับยืน ๒. ประทับนั่งท่าวัชราสนะ	๑. นั่งแยกพระชงฆ์ทั้งสองห่างกันมาก ฝ่าพระบาทชิดกันหรือเกือบชิดกัน ๒. มหาราชลีลา	๑. ขัดสมาธิราบส่วนใหญ่ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย ๒. มหาราชลีลา ๓. ประทับยืน ๔. ประทับนั่งแยกพระชงฆ์ห่างจากกัน
จำนวนกร และสัญลักษณ์ที่นับถือ	ภาคเหนือและภาคกลาง ๑. ๔ กร ถืองา, อักษมาลา, ถ้วยขนม, ขวาน, ดอกบัว, ปางประทานอภัย ๒. ๒ กร ถือถ้วยขนม, หัวผักกาด หรือปางประทานอภัย **นฤตตะ** ๒-๑๖กร ถือ ปาศะ, อังกุศะ, ขนม, ขวาน, งา, งู, ห่วง, วงแหวน, ดอกบัว, คฑา, ไม้เท้า, ถ้วยขนมและท่าฟ้อนรำ ภาคตะวันออก ๑. ๔ กร ถืออักษมาลา, ดอกบัว, ขวาน, ขนม, คฑา, งู, หม้อน้ำ, หัวผักกาด, กิ่งไม้, ตรีศูล **นฤตตะ** ถือตังกะ, อักษมาลา, งา, ขนม, เถาไม้เลื้อย	๑. ๔ กร ถือสังข์, ตรีศูล, อักษมาลา, ผลวิลวา ๒. ๒ กร ถือจักร, สังข์, ปางมารวิชัย, จับงวง	๑. ๒ กร วางบนพระชานุ หรือถืองาและขนมโมทกะ ๒. ๔ กร ถือจักร, สังข์, งา และถ้วยขนม	๑. ๔ กร ถือถ้วยขนม, หัวผักกาด, งาหัก, ขำรุด ๒. ๒ กร ถืองาหัก, ถ้วยขนม	๔ กร ถืองาหัก, ขนม, ถ้วยขนม, แส้, ขวาน, อักษมาลา, อังกุศะ, กปาละ	๑. ๔ กร ถืองาหัก, ปาศะ, อังกุศะ, อักษมาลา, ตรีศูล, ผลไม้, จักร, สังข์, ดาบ, วรทมุทรา, วัชระ, หม้อน้ำ, ดอกบัว, ขวาน, ตะบอง, พิณ ๒. ๒ กร ถืองาหักและขนมโมทกะ ๓. ๘ กร

*หมายเหตุ กล่าวเรียงลำดับตามความมากน้อยที่ปรากฏ

ลักษณะรูปแบบ	อินเดีย	ประเทศอื่นๆ ในเอเชียอาคเนย์				ไทย
		พม่า	เขมร	จัมปา	อินโดนีเซีย	
	ภาคใต้ ๑. ๔ กร ถือ อังกุศะ, ปาศะ, งา, ขนม ๒. ๒ กร ถือ ถ้วย ขนม, งา					
ลักษณะของฐาน (ส่วนประกอบ)	ประติมากรรมพระคเณศในอินเดียใต้หลังพุทธศตวรรษที่ **๑๗** นิยมทำรูปหนูประดับที่ฐานด้านหน้า	• มีการทำรูปหนูประดับที่ฐานบ้าง พบไม่มากนัก • ประติมากรรมชิ้นหนึ่งสลักภาพจระเข้ ปลา และเต่า ประดับที่ฐานด้านหน้าและด้านข้าง				
ลักษณะพิเศษเฉพาะ			• พระองค์ไม่อวบอ้วนประทับนั่งในท่าขัดสมาธิอย่างหลวมๆ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มักมี ๒ กร วางบนพระชานุ • ประติมากรรมพระคเณศที่ใหญ่ที่สุดในเอเชียอาคเนย์		• มีกะโหลกศีรษะประดับรอบฐาน • บางองค์มีหน้ากาลประดับ ประทับนั่งแยกพระชงฆ์ห่างจากกัน ฐานที่ประทับมีรูปกะโหลกศีรษะล้อมรอบ เช่นเดียวกับเครื่องประดับองค์ที่มักเป็นรูปกะโหลกศีรษะมนุษย์	• ที่ฐานมีหนูประกอบ มี ๖ องค์ หนูอยู่ในลักษณะหันด้านข้าง • ประติมากรรมพระคเณศทรงหนู ๑ องค์ หนูอยู่ในลักษณะหันหน้าตรง ประติมากรรมพระคเณศที่เก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์

ระยะเวลา	อินเดีย	ประเทศอื่นๆ ในเอเชียอาคเนย์				ไทย
		พม่า	เขมร	จัมปา	อินโดนีเซีย	
พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๓ (สมัยคุปตะ-หลังคุปตะ)	• ประติมากรรมพระคเณศจากเนินดินสังกิสะ รูปพระคเณศค่อนข้างชัดเจนที่พบอายุเก่าสุด ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๙ มีลักษณะประทับยืนมีเศียรขนาดใหญ่ ลำตัวสั้น มี ๒ กร อยู่ในลักษณะงอข้างหนึ่งอาจถืองาหักอีกข้างถือชามขนม ยังมีรูปแบบสัมพันธ์กับยักษ์ • ประติมากรรมพระคเณศในช่วงแรกนี้มักมี ๒ กร ถืองาหักและถ้วยขนม ไม่มีพาหนะ ประทับยืนและนั่งในท่าลลิตาสนะ ในช่วงหลังเริ่มมี ๔ กร ถืองาหัก อักษมาลา ถ้วยขนม และขวาน • เริ่มมีรูปพระคเณศปางนาฏราชในสมัยคุปตะ มี ๒ กร • พระคเณศคู่กับศักติ ปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยคุปตะ ที่ภูมาระ • พระคเณศในช่วงนี้ยังไม่มีพาหนะ คือ หนู ประกอบ		**สมัยก่อนเมืองพระนคร** (พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔) • พระคเณศจากตวลผักกินศิลปะแบบพนมดา (ราว พุทธศตวรรษที่ ๑๒) ประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวมๆ มี ๒ กร ถือวัตถุอย่างหนึ่งวางบนพระชานุ อีกกรหนึ่งถือถ้วยขนมยกขึ้นระดับบั้นพระองค์ ไม่ทรงศิราภรณ์ พระนลาฏมีตาที่ ๓ • พระคเณศจากตริตอน นับเป็นประติมากรรมพระคเณศที่ใหญ่ที่สุดในเอเชียอาคเนย์ ประทับยืน มี ๒ กร ถืออักษมาลาและคณโฑปากแคบ อาภรณ์สั้น คาดเข็มขัดเชือกถักคล้ายศิลปะจาม อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ • พระคเณศจากออกแก้ว อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ประทับยืน มี ๔ กร ชำรุด	• รูปเคารพพระคเณศจากมิเซิน อี ๕ ประทับยืน มี ๔ กร ๒ กร หลังหักหายไป อีก ๒ กร ถือถ้วยขนมและมูลกะ (?) สวมสมพตยาวคาดเข็มขัดเชือกถัก ไม่ทรงศิราภรณ์ ที่พระนลาฏมีตาที่สาม อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ • พระคเณศจากมิเซิน บี ๓ ประทับนั่งท่าวัชราสนะ มี ๒ กรถืองาหัก ถ้วยขนม บนตระพองมีตาที่สาม	• ประติมากรรมรูปพระคเณศในศิลปะชวาภาคกลางช่วงต้นมักเลียนแบบพระคเณศในศิลปะอินเดีย เช่น พระคเณศจากจันทิปะริเกสิตบนที่ราบสูงเดียง อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ประทับนั่งงอพระชงฆ์ (แบบชวา) บนฐานปัทมาสนะที่มียักษ์ (คนแคระ) แบก พระคเณศมี ๔ กร ถืออักษมาลา งาหัก ปาศะหรืออังกุศะและถ้วยขนม • พระคเณศจากจันทิบานน **ศิลปะชวาภาคกลาง** อิทธิพล ศิลปะคุปตะคือมีบ่าใหญ่ เอวเล็ก ท่าทางสงบเสงี่ยม ใบหน้าแสดงความเมตตากรุณา ประทับนั่งงอพระชงฆ์ (แบบชวา) มี ๔ กร ถืออักษมาลา งาหัก ถ้วยขนมและแส้	• ประติมากรรมพระคเณศที่พบในประเทศไทยที่อยู่ในช่วงต้น มักมีอิทธิพลศิลปะอินเดียอย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งศิลปะคุปตะและหลังคุปตะ เช่น • ประติมากรรมพระคเณศจากโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ ๑ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ จัดเป็น**ประติมากรรมพระคเณศที่เก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์** มีลักษณะประทับในท่ามหาราชลีลา ขันพระชานุซ้าย มี ๒ กร ชำรุดไม่ทราบสัญลักษณ์ที่ถือ ลักษณะเด่นคือการคาดสายโยคปัตต์รูปงูที่หัวแผ่พังพานที่พระอุทรด้านขวา แต่คาดผ่านพระชานุซ้ายที่ชันขึ้นเพียงข้างเดียว อันเป็นลักษณะที่ไม่เคยพบในรูปพระคเณศจากที่อื่น ไม่ทรงเครื่องประดับตกแต่งแม้แต่สายธุรำ และยังมีลักษณะธรรมชาติของช้าง เช่น พระกรรณขนาดใหญ่และมีริ้ว • พระคเณศจากเมืองพระรถ จ.ปราจีนบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นับเป็นประติมากรรมพระคเณศที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ประทับยืน มี ๒ กร ชำรุด มีลักษณะเป็นธรรมชาติมาก • พระคเณศจากสทิงพระ อายุราว

ระยะเวลา	อินเดีย	ประเทศอื่นๆ ในเอเชียอาคเนย์				ไทย
		พม่า	เขมร	จัมปา	อินโดนีเซีย	
						พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ ประทับนั่งท่ามหาราชลีลาชันพระชานุขวามี ๔ กร ถือสังข์ปาศะ? อักษมาลา ขนมโมทกะ คาดเข็มขัดรูปงูมีหัวแผ่พังพานที่พระอุทรด้านขวา
พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๘	• รูปพระคเณศในช่วงนี้ปรากฏอย่างแพร่หลายทั่วทุกภาคในอินเดีย มีลักษณะคล้ายคลึงกันเป็นส่วนใหญ่ **ภาคเหนือและภาคกลาง** : ส่วนใหญ่อยู่ในท่าประทับนั่งลลิตาสนะและปางนาฏราช มี ๔ กร และ ๒ กรตามลำดับ ถืองาหัก อักษมาลา ถ้วยขนม ขวาน ดอกบัว ทำปางประทานอภัย, ๒ กร มักจะถือ ถ้วยขนม หัวผักกาด หรือท่าประทานอภัยปางนาฏราช อาจมีถึง ๑๖ กร **ภาคตะวันออก** : มักพบพระคเณศในท่าประทับนั่งแบบมหาราชลีลาและนาฏราช โดยเฉพาะนิยมสลักไว้บนแผ่นหินตามเพิงผา มักมี ๔ กร ถืออักษมาลา ดอกบัว ขวาน ขนม คฑา งู หม้อน้ำ หัวผักกาด กิ่งไม้ตรีศูล ปางนาฏราชถือสัญลักษณ์แปลกออกไป คือ ตังกะ และกัลปลตา **ภาคใต้** : นิยมอย่างแพร่หลาย ที่สำคัญคือสกุลช่างโจฬะ และปาณฑยะ **(พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘)** ส่วนใหญ่อยู่ในท่ามหาราชลีลาและประทับยืน (สำริด) มี ๔ และ ๒ กร	• รูปเคารพพระคเณศในศิลปะพม่า มีอายุตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ **๑๔-๑๘** ส่วนใหญ่มีขนาดเล็ก ประทับนั่งในท่าปัทมาสนะและมหาราชลีลา มี ๔ และ ๒ กร ตามลำดับ ถือสังข์ตรีศูล อักษมาลา ผลวิลวาจักร และท่าปางมารวิชัย อันนับเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่ง • รูปแบบที่น่าสนใจคือช่วงหลังปรากฏร่วมกับคัมปติเทพในพุทธศาสนา • ประติมากรรมชิ้นหนึ่งมีการสลักภาพจระเข้ ปลา และเต่าประดับที่ฐานด้านหน้าและด้านข้าง • ส่วนใหญ่ไม่มีรูปแบบที่น่าสนใจ	**สมัยเมืองพระนคร** (พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๒๐) พบรูปเคารพพระคเณศทั่วไป ตั้งแต่สมัยศิลปะแบบเกาะแกร์จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ มีลักษณะคล้ายมนุษย์ยิ่งขึ้น มีรูปแบบเฉพาะตัว คือ ท่าประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี ๒ กร วางบนพระชานุ ถืองาหัก และขนมโมทกะ งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง เช่น พระคเณศที่บาสัก เป็นต้น		• รูปเคารพพระคเณศในช่วงนี้นิยมทำรูปกะโหลกศีรษะ ประดับที่ฐานและเครื่องประดับองค์ มักมี ๔ กร ถืองาหัก แส้ ขวาน ภาชนะ ทำด้วยกะโหลกศีรษะ อักษมาลา และอังกุศะ ส่วนใหญ่ประทับนั่งอพระชงฆ์ แต่ก็พบในท่ามหาราชลีลาด้วย เช่น พระคเณศจากบารา และจันทิสิงหล่าหรี เป็นต้น	• รูปพระคเณศในช่วงนี้ส่วนใหญ่มีอิทธิพลศิลปะเขมร จะพบมากในช่วงตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ **๑๖-๑๘** มักอยู่ในท่าประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวมๆ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี ๒ กร ถืองาหักและขนมโมทกะ อาภรณ์, เครื่อง-ประดับ และมงกุฎมีลักษณะเป็นแบบศิลปะเขมร พบมากทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เช่น รูปพระคเณศจากปราสาทหินเมืองต่ำ จ.บุรีรัมย์ และรูปพระคเณศในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร เป็นต้น • ในขณะเดียวกันยังปรากฏรูปพระคเณศที่ได้อิทธิพลศิลปะอินเดียใต้สมัยโจฬะ อายุพุทธศตวรรษที่ **๑๖-๑๗** คือรูปพระคเณศที่บ้านทุ่งตึก จ.พังงา ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา มี ๔ กร ถืองาหัก ขนมอังกุศะ และอักษมาลา

ระยะเวลา	อินเดีย	ประเทศอื่นๆ ในเอเชียอาคเนย์				ไทย
		พม่า	เขมร	จัมปา	อินโดนีเซีย	
	ตามลำดับ ถืออังกุศะ ปาศะ งา ขนม หรือถ้วยขนม • ประติมากรรมพระคเณศในอินเดียใต้หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นิยมทำรูปหนูประดับที่ฐานด้านหน้า					
พุทธศตวรรษที่ ๑๙-ปัจจุบัน						• รูปพระคเณศสมัยไทย ส่วนใหญ่มีรูปแบบเฉพาะเป็นของตนเอง โดยรับเอาอิทธิพลศิลปะอินเดีย หรืออิทธิพลศิลปะอื่นๆ มาผสมกับรูปแบบท้องถิ่น เช่นพระคเณศแบบศิลปะเชียงแสน พระคเณศแบบศิลปะอยุธยา เป็นต้น • ในปัจจุบัน รูปพระคเณศมักสร้างเลียนแบบกันโดยไม่คำนึงถึงคติ ส่วนใหญ่ประทับนั่งขัดสมาธิ หรือนั่งงอพระชงฆ์แบบชวา และมักมี ๔ กร ถืออังกุศะ ปาศะ งาหัก ขนมหรือถ้วยขนมทำด้วยกะโหลกศีรษะวัชระ

อภิธานศัพท์

กปาละ (Kapāla)

ถ้วยทำจากกะโหลกศีรษะมนุษย์ เป็นภาชนะประจำองค์พระศิวะใช้ใส่อาหารและเครื่องดื่ม ต่อมาภายหลังกลายเป็นถ้วยหรือชามดินเผา ในภาพสลักมีลักษณะเป็นชามครึ่งวงกลมหรือรูปไข่

กมัณฑลุ (Kamaṇḍalu)

ภาชนะใช้ใส่น้ำ (หม้อน้ำ) มีหลายแบบ

กรัณฑมุกุฏ (Karaṇḍamukuṭa)

หมวกรูปชามคว่ำ สำหรับเทวดาทั่ว ๆ ไปสวมใส่เป็นหมวกที่แสดงถึงความต่ำศักดิ์ เป็นหมวกของเทพีทั่ว ๆ ไปด้วย บางทีกษัตริย์ก็นิยมสวม

กัลป-ลตา (Kalpa-latā)

เถาไม้เลื้อยให้ผลสำเร็จตามปรารถนา

กิรีฏมุกุฏ (Kirīṭamukulṭa)

เป็นหมวกรูปทรงกระบอกที่บนยอดมีปมเป็นต่อมกลม ๆ ยอดแหลม ตัวหมวกประดับด้วยเพชรพลอยตรงด้านหน้าหรือรอบ ๆ มีสายสร้อยเพชรพันรอบทั้งข้างบนและข้างล่าง เป็นหมวกที่พระนารายณ์และกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่นิยม

กุฐาระ (Kuṭhāra)

ขวานชนิดหนึ่ง

ขัฏวางคะ (Khaṭvānga)

กระบองชนิดพิเศษด้ามทำด้วยกระดูกแขนหรือขา ยอดเป็นศีรษะมนุษย์

คชกรรม

ส่วนหนึ่งในตำราคชศาสตร์ของอินเดียซึ่งแบ่งเป็นตำราคช-ลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยลักษณะของช้าง และตำราคชกรรม คือ วิธีหัดช้างเถื่อนและวิธีหัดขี่ช้าง พร้อมทั้งมนตร์สำหรับบังคับช้างและระเบียบพิธีต่าง ๆ ซึ่งทำให้เกิดสิริมงคลและบำบัดเสนียดจัญไรในการที่เกี่ยวกับช้าง

คณปติลิงคะ (Gaṇapatiliṅga)

สัญลักษณ์แทนองค์พระคเณศ ปรากฏในรูปของผลมะนาวป่า มะขวิด หรือลูกหว้า

จัมพู (Jambu)

ผลมะนาวป่าใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระคเณศ

ฉเปตทาน (Chapetadāna)

ลักษณะการยกพระหัตถ์ในท่าฟาด

ชฎามุกุฏ (Jaṭāmukuṭa)

เครื่องประดับศีรษะ ประกอบด้วยผมที่ถักแล้วพันกันเป็นรูปหมวกทรงสูง ในกรณีพระศิวะจะมีจันทร์เสี้ยวประดับบนชฎามุกุฏข้างซ้ายหรือขวา และมีงูอยู่ข้างซ้าย ส่วนมากเป็นแบบของพระพรหมและรุทร

ดิลก (Tilaka)

สัญลักษณ์บนหน้าผาก แสดงถึงลัทธิศาสนาที่ผู้นั้นนับถืออยู่

ตรรชนี-มุทรา (Tarjani-mudrā)

ท่าพระหัตถ์ที่แสดงท่าชี้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยใช้พระองคุลีชี้ขึ้นเบื้องบน เป็นท่าเตือนหรือสั่งสอน

ตริภังค์ (Tribhaṅga)

หักสามส่วนหมายถึงการยืนเอียงศีรษะ ไหล่ และตะโพก

ตังกะ (Taṅka)

สิ่วขนาดเล็กคล้ายอาวุธหรือเครื่องสับตัดชนิดหนึ่งใช้ในการสลักหิน

โธตี (Dhotī)

ผ้าโจงกระเบนแบบที่นุ่งยาวกรอมข้อเท้า

บตสะ (Bataśa)

ขนมรูปกลมคล้ายโมทกะแต่ขนาดเล็กกว่า มักแสดงให้เห็นในลักษณะใส่อยู่ในชาม

ปรศู (Paraśu)

ขวานที่ใช้ในการสงคราม

ปาศะ (Pāśa)

ขดเชือก ไว้ใช้มัดมือมัดเท้าศัตรู ส่วนมากประกอบด้วยเชือก ๒-๓ เส้นขึ้นไป ขมวดเป็น ๒ ปม

ปัทมาสนะ (Padmāsana)

ท่าขัดสมาธิพระบาทวางซ้อนกัน หรือหมายถึงลักษณะของแท่นที่ประทับรูปดอกบัว

พราหมณ์พฤติบาศ

คือพราหมณ์ผู้มีหน้าที่กระทำการกำจัดอวมงคลให้สิ้นสูญ เป็นผู้ทำพิธีเกี่ยวกับกิจการของช้างทั่วไป คู่กับพราหมณ์พิธีผู้มีหน้าที่กระทำการทางสวัสดิมงคลต่าง ๆ

พระเทวกรรม

เทพหัวช้าง มี ๒ กร ทรงงาช้างและไม้เท้า เป็นเทวดาประจำช้างหรือหมอช้าง น่าจะหมายถึงพระคเณศนั่นเอง

ภฏกะ (Phaṭaka)

อาวุธสงคราม

ภัทราสนะ (Bhdrāsana)

ท่าขัดสมาธิโดยพระบาททั้งสองอยู่ใต้พระเพลาทั้งสองข้าง พระหัถต์ขวาและซ้ายจับนิ้วพระบาทขวาและซ้ายตามลำดับ หรือหมายถึงลักษณะของแท่นที่ประทับ

มหาราชลีลา (Mahārājalīlā)

ท่านั่งลำลองแบบพระราชา โดยขาข้างหนึ่งยกงอขึ้น และอีกข้างหนึ่งพับราบ

มาตุลิงคะ (Mātuliṅga)

ผลไม้ชนิดหนึ่ง ใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระคเณศ

มุทคละ (Mudgala)

ฆ้อน ใช้เป็นอาวุธ

มุสละ (Musala)

เป็นชื่อไม้ตีพริกของชาวอินเดีย ทำด้วยไม้ใช้เป็นอาวุธป้องกันตัวได้ดี มีรูปแบบเรียบ ๆ ไม่มีลวดลายตกแต่ง

มูลกันทะ (Mālakanda)

ผักกาดชนิดหนึ่ง ใบและรากสีดำ

โมทกะ (Modaka)

ขนมต้มของโปรดของพระคเณศ เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นเลิศแห่งปัญญา

ยัชโญปวีต (Yajnopavīta)

สายศักดิ์สิทธิ์ของผู้กำเนิดมาในวรรณะพราหมณ์ ใช้ห้อยพาดอกจากซ้ายไปขวา มีทั้งที่ทำด้วยผ้า, หนังสัตว์, ไข่มุก

โยคปัตต์ (Yogāpatta)

สายรัดสำหรับโยคีใช้ขณะบำเพ็ญตบะ

ลลิตาสนะ (Lalitāsana)

ท่านั่งลำลองขาข้างหนึ่งงอพับไว้ ส่วนอีกข้างหนึ่งห้อยลงโดยเท้าวางอยู่เหนือแท่นรองรับ เช่นดอกบัว

ลัฑฑุกะ (Laḍḍuka)

ขนมหวานรูปกลม

วรท-มุทรา (Varada-mudrā)

ท่าพระหัตถ์ที่แสดงปางประทานพร คือพระหัตถ์ซ้ายแบออก พระองคุลีทั้งห้าชี้ลงพื้น ยื่นออกมายังผู้ศรัทธา

วลยะ (Valaya)

กำไลมือหรือห่วงเหล็ก

วัชรสนะ (Vajrasana)

นั่งขัดสมาธิหงายฝ่าพระบาททั้งสองข้าง (สมาธิเพชร)

วิลวาหรือพิลวา (Bilvā)

ผลมะขวิดใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระคเณศ

เวตาล (Vetāla)

ปิศาจ

ศักติ (Śakti)

๑. กำลังแรงของพระผู้เป็นเจ้า (ชายา)

๒. เป็นชื่อเรียกหอกชนิดหนึ่ง ประกอบด้วยชิ้นโลหะ ซึ่งมีรูปร่างเป็นเหลี่ยมข้าวหลามตัดหรือเป็นรูปใบโพธิ์ เสียบติดกับด้ามไม้โดยตั้งปลายแหลมขึ้นข้างบน

สมพต (Sampot)

ผ้านุ่งโจงกระเบนค่อนข้างสั้น แบบที่ไทยเราเรียกว่า ถกเขมร

สังฆาฏิ

ผ้าชิ้นหนึ่งในจำนวนสามชิ้นของไตรจีวร มักจะไม่ใช้คลี่ออกนุ่งห่ม หากแต่จะพับพาดอยู่เหนือบ่าข้างซ้ายของพระสงฆ์

สังวาลย์

สายสร้อยคล้องจากไหล่หนึ่งไปที่เอวตรงข้าม

สัปตมาตฤกา (Saptamātṛikās)

เทพมารดาทั้งเจ็ด ได้แก่ พราหมณี มเหศวรี (หรือโยเคศวรี) ไวษณาวี เกามารี วราหี อินทราณี จามุณฑา (หรือนรสิมหี)

อคัสตยะ

พระศิวะปางเสวยชาติเป็นพระเทพครู

อักษมาลา (Akshamālā)

พวงมาลัยลูกปัด ส่วนมากจะพบในพระหัตถ์ของพระพรหม พระสรัสวดี และพระศิวะ

อังกุศะ (Aṅguśa)

ขอสับช้าง เป็นอาวุธชนิดหนึ่งประกอบด้วยขอโลหะแหลม มีด้ามถือเป็นไม้

อังคุฬิยะ (Aṅguḷiya)

แหวน

อุทร-พันธะ (Udara-bandha)

เข็มขัดขนาดใหญ่ใช้สวมบริเวณใต้อกเหนือเอว

อุษณีษะ (Ushṇīṣa)

ส่วนของกะโหลกศีรษะที่นูนขึ้นกลางศีรษะ สัญลักษณ์ของมหาบุรุษ เป็นพุทธลักษณะ

บรรณานุกรม

เขมชาติ เทพไชย. "การสำรวจขุดค้นวัดแก้ว อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี," **นิตยสารศิลปากร. ปีที่ ๒๔** ฉบับที่ ๓, กรกฎาคม, ๒๕๒๓, หน้า ๑๓-๒๐.

คงเดช ประพัฒน์ทอง. "พระพิฆเนศวร์," **วารสารโบราณคดี.** ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒, ตุลาคม, ๒๕๑๕, หน้า ๑๒๘-๑๔๕.

_____ . "ไศวภูมิมณฑล," เอกสารโรเนียวประกอบการประชุมจัดทำแผนแม่บทโครงการพัฒนาโบราณสถานนครศรีธรรมราช ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗.

คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๑.

_____ . **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓.** พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘.

คุรุสภา, องค์การค้า. **ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย.** เล่ม ๑ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารหมายเลข ศธ. ๐๗๐๑. ๗.๑/๖๔ รายงานของขุนบริบาลบุรีภัณฑ์ ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องการตรวจโบราณสถานในจังหวัดภาคใต้, ๒๔๗๒.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชพิธี ๑๒ เดือน.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๑๔.

ชัยขรรค์ สีลวานิช. "ปราสาทหินเมืองต่ำ," วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ.๒๕๑๘.

ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์ "ตำราพระคชลักษณ์," **มรดกแห่งสยาม.** นนทบุรี: ชัยศิริการพิมพ์, ๒๕๒๐.

ดำรง ฐานดี. **มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** เล่ม ๒, พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๕.

ทรงวิทย์ แก้วศรี, ผู้เรียบเรียง. **พุทธสถานในเอเชียใต้.** พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกหลวงกัมปนาทแสนยากร กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙.

ธราพงศ์ ศรีสุชาติ และอมรา ศรีสุชาติ. "รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีของโครงการเชี่ยวหลาน กองโบราณคดี กรมศิลปากร," พ.ศ.๒๕๒๕.

บรรจบ เทียมทัด และนิคม มูสิกะคามะ. **โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี.** พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.

ประจักษ์ ประภาพิทยากร. **ประเพณีและไสยเวทวิทยาในขุนช้างขุนแผน.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๕๑๙.

ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์. **ไชยา-สุราษฎร์ธานี.** กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๙.

_____ . **โบราณวัตถุสถานในภาคใต้ตอนเหนือรวม ๗ จังหวัด.** ม.ป.ท. : กรมศิลปากรจัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช สิงหาคม ๒๕๒๗.

ประยูร ไพบูลย์สุวรรณ. **โบราณวัตถุสถานในจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดใกล้เคียง.** พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕.

เปลื้อง ณ นคร. **ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๙.

ผาสุข อินทราวุธ. **รูปเคารพในศาสนาฮินดู.** นครปฐม : แผนกบริการกลางสำนักงานวิชาการ พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๒.

_____ . อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย." เอกสารประกอบการบรรยายการอบรมมัคคุเทศก์รุ่นที่ ๗ กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๓.

แผนที่ทหาร, กรม. แผนที่ประเทศไทยมาตราส่วน ๑/๕๐,๐๐๐ อำเภอตะกั่วป่า. พิมพ์ครั้งที่ ๒ ลำดับชุด ๗๐๑๐ ระวาง ๔๖๒๖.

พเยาว์ นาคเวก. "เทพีทุรคาในเอเชียอาคเนย์," วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๒๖.

พัฒนี พร้อมสมบัติ และปัญญา นิตยสุวรรณ. "บันทึกเหตุการณ์เนื่องในพระราชพิธีพระราชทานครอบประธานพิธีไหว้ครูโขนละคร ณ ศาลาดุสิดาลัย พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน วันพฤหัสบดีที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๕๒๗," **วารสารศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๖** ฉบับที่ ๒, มิถุนายน ๒๕๒๗, หน้า ๕๔-๖๑.

พิริยะ ไกรฤกษ์. **แบบศิลปะในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๐.

_____ . **ศิลปทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓.

เพชรบุรี, จังหวัด. **พระราชพิธีสมโภชช้างเผือก ๓ เชือก ณ จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ.๒๕๒๑.** กรุงเทพฯ : บพิตรการพิมพ์, ๒๕๒๑.

เพลินพิศ กำราญ. "พิธีพิรุณศาสตร์," **นิตยสารศิลปากร.** ปีที่ ๒๔ เล่ม ๒, พฤษภาคม ๒๕๒๓, หน้า ๑๐๓-๑๑๘.

_____ . "พิธีไหว้ครูศิลปการช่าง," **นิตยสารศิลปากร.** ปีที่ ๒๔ เล่ม ๔, กันยายน ๒๕๒๓, หน้า ๗.

ภูธร ภูมะธน. "เหรียญเงินตราสมัยทวารวดีพบที่จังหวัดลพบุรี," **นิตยสารศิลปากร. ปีที่ ๒๘** เล่ม ๔, กันยายน ๒๕๒๗, หน้า ๕๗.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ลิลิตนารายณ์สิบปาง.** พระนคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๑๔.

_____ . "สามัคคีเสวก ตอนกรีนิรมิต (พระคเณศเสียงา)," **บทเสภาเรื่องพญาราชวังสันกับสามัคคีเสวก.** ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแด่เจ้าจอมสุวัทนา เพื่อแจกในงานฉลองวันเกิด ณ วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ.๒๔๖๘ พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘.

มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. "พระคเณศ พระขันธกุมาร," **ศิลปวัฒนธรรม.** ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๓, มกราคม ๒๕๒๖, หน้า ๗๐-๗๕.

มนวิภา ไชยพันธุ์ และกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, ผู้เรียบเรียง. "ดวงตราพระคเณศร์," **นิตยสารศิลปากร. ปีที่ ๑๓** เล่ม ๕, มกราคม ๒๕๑๓, หน้า ๔๗-๖๕.

วิชชตา วุฑาทิตย์. "การศึกษารูปแบบและคติประติมากรรมสังคโลกขนาดเล็ก," วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ.๒๕๒๖.

ศรีมโหสถ, พระ. "โครงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช." **บทกวีนิพนธ์ของพระศรีมโหสถพร้อมประวัติและหมายเหตุ.** กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานปรับปรุงบูรณะพระนารายณ์ราชนิเวศน์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติประจำจังหวัดลพบุรี. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท.ม ๒๕๐๒.

ศรีศักร วัลลิโภดม. "ชุมชนโบราณในภาคใต้," **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีนครศรีธรรมราช.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๑.

_____ . "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖," **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีอีสาน.** กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๑.

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, องค์การ. **ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู. พิมพ์เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี** ในความอุปถัมภ์ของกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕.

ศิลปากร, กรม. **นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสงขลา.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕.

_____ . **นิทรรศการหัวโขน.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๔.

_____ . **ประวัติวัดมัชฌิมาวาสและนำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวัดมัชฌิมาวาส (ภัทรศีลสังวร).** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕.

_____ . "รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ," ภาค ๒ พ.ศ.๒๕๐๓-๒๕๐๔, (ฉบับถ่ายเอกสาร)

_____ . "รายงานสรุปผลการดำเนินงานสำรวจและทำแผนผังโครงร่างบริเวณชุมชนโบราณในเขตอำเภอขนอม, อำเภอสิชล และอำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช," (เอกสารโรเนียวประกอบการประชุม ๑-๓ สิงหาคม ๒๕๒๗).

ศิลปากร, มหาวิทยาลัย. **พระตำหนักทับขวัญและพระราชวังสนามจันทร์.** กรุงเทพฯ : บริษัทวิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๒๗.

สนอง วัฒนวรางกูร. **พระพุทธรูปและเทวรูปชิ้นเยี่ยมของเอกชนในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : เหรียญทองการพิมพ์, ๒๕๑๘.

สิรินธรเทพรัตนสุดา กิติวัฒนาดุลโสภาคย์, สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ. **คำฉันท์ดุษฎีสังเวยและกาพย์ขับไม้.** ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีรับสมโภชและขึ้นระวางพระศรีนรารัฐราชกิริณี ณ จังหวัดนราธิวาส พุทธศักราช ๒๕๒๐, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐.

สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, **รายงานการวิจัยพุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออก สมัยกรุงศรีอยุธยา.** กรุงเทพฯ : มงคลการพิมพ์, ๒๕๒๓.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. "กำหนดอายุปราสาทพนมรุ้ง," **ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย.** กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องใน

งานฉลองครบรอบ ๖๐ ปี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ๑๙ กันยายน ๒๕๑๗, ปราณบุรี : โรงพิมพ์ค่ายธนะรัชต์, ๒๕๑๗.

_____ . **เทวรูปสัมฤทธิ์สมัยสุโขทัย.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๙.

_____ . **ประติมากรรมขอม.** กรุงเทพฯ : กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๕.

_____ . "ประติมากรรม ๔ รูป ซึ่งเพิ่งค้นพบใหม่ภายในประเทศไทย," **วารสารโบราณคดี. ปีที่ ๕** ฉบับที่ ๑, กรกฎาคม ๒๕๑๖, หน้า ๖-๑๓.

_____ . **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ.๒๐๐๐.** คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยจัดพิมพ์ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๒.

_____ . **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๑๙.

_____ . **ศิลปะขอม.** เล่ม ๑, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓.

_____ . "ศิลปสมัยลพบุรี," กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๐, (ฉบับถ่ายเอกสาร)

_____ . **ศิลปะอินโดนีเซียสมัยโบราณ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๘.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. "ปราสาทเมืองสิงห์," **วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ ๙** ฉบับที่ ๓, สิงหาคม - พฤศจิกายน ๒๕๒๖, หน้า ๑๐๙.

เสฐียรโกเศศและนาคะประทีป. "พระคเณศ," **วารสารศิลปากร. ปีที่ ๑** เล่ม ๕, พ.ศ.๒๔๘๐, หน้า ๔-๔๒.

อมรา ศรีสุชาติ. "รายงานการฝึกอบรมศึกษาทางโบราณคดี ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส," ฉบับพิมพ์สำเนา, ๒๕๒๘.

อุระคินทร์ วิริยะบูรณะ, พราหมณ์และคนอื่น ๆ. **ตำนานเทวรูปสังเขป.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ พระราชทานเพลิงศพ พระราชครูวามเทพมุนี, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๒๒.

_____ . **ประเพณีไทยฉบับพระมหาราชครู ฯ.** พระนคร : ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖.

Bibliography

Agrawala, Prithvi K. "Some Varanasi Images of Ganapati and their Iconography Problem," **Artibus Asiae. Vol. XXXIX,** 1, Switzerland: Benziger Einsiedeln, 1977.

Agrawala, Vasudeva S. **The Heritage of Indian Art.** Bombay : The Times of Indian Press, 1964.

Balasabralmanyam, S.R. **Early Chola Art.** Part I, India : Sangam Press Private Ltd., 1966.

Banerjea, **J.N. Paurānic & Tantric Religion.** Calcutta : Sibendranath Kanjilal, 1966.

Bhattacharjee, Arun. **Icons and Sculptures of Early and Medieval Assam.** Delhi : S.P. Printers, 1978.

Bhattacharyya, Benoytosh. **The Indian Buddhist Iconography.** Calcutta : Sri Ramakrishna Printers, 1978.

Bhattasali, Nalini Kanta. **Iconography of Buddhist and Brahmanical Sculptures in the Dacca Museum.** Delhi : New Era Offset Printers, 1972.

Boisselier, Jean. **La Statuaire du Champa.** Limoges : Bontemps, 1963.

Coomaraswamy, Ananda K. **Yaks ̣as.** Part II, Delhi : Skylark Printers, 1971.

Dubreuil, G. Jouveau. **Iconography of Southern India.** Delhi : Delux Offset Printers, 1978.

Getty, Alice. **Ganeśa.** New Delhi : Mehta Offset Works, 1971.

Gupte, **B.A. Hindu Holidays and Ceremonials.** Calcutta : Thacker, Spink & Co., 1919.

Gupte, R.S. **Iconography of the Hindus, Buddhists and Jains.** Bombay : Leaders Press Private Limited, 1972.

Kramrish, Stella, **Indian Sculpture.** U.S.A. : University of Pennsylvania Press, 1960.

Krishan, Y. "The Origin of Ganeśa," **Artibus Asiae.** Vol.XIIII, 4, Switzerland : New York University Press, 1982.

Lamb, Alastair. "Notes on Satingphra," Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society Vol. 37 PT.1 (No.205), (ฉบับถ่ายเอกสาร)

Lippe, Aschwin, **Indian Mediaeval Sculpture.** Netherland : North Holland, 1978.

_____ . **The Freer Indian Sculpture.** Washington : Bruder Hartmann Company, 1970.

Luce, Gordon H. **Old Burma and Early Pagan.** Vol.I. Germany : J.J. Augustin, 1969.

Malleret, Louis, **L'Archéologie du Delta du Mekhong.** Tome Premier Tesote Paris : Imprimerie Nationale, 1959.

Michael, S.M. "The Origin of the Ganapati Cult," **Asian Folklore Studies.** Vol.42-1. Tokyo : Anthropological Institute Nanzan University, 1983.

National Museum Volunter Group. **The Artistic Heritage of Thailand.** Bangkok : Craftsman Press, 1979.

O' Conner, Stanley J, Jr. **Hindu Gods of Peninsular Siam.** Switzerland : Artibus Asiae Publishers, 1971.

Pictorial Feature. "Shodasa Ganapatis," **Bhavan's Journal.** Vol. XVI No.3 Bombay : Bharatiya Vidya Bharatiya Vidya Bhavan, 1969.

Pontalis, M. Pierre Lefévre. **Notes sur des Amulettes Siamoises.** Paris : Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1926.

Ramakrishna Mission Institute of Culture. **The Cultural Heritage of India.** Vol.II, Calcutta : S. Antool & Co., Private Ltd., 1975.

Rao, T.A. Gopinatha. **Elements of Hindu Iconography.** Vol.I. Part I, Delhi : Motilal Banarsidass, 1958.

Ray, Nihar Ranjan. **Brahmanical Gods in Burma.** Calcutta : Calcutta University Press, 1932.

Risely, Herbert H. **The People of India.** Delhi : Oriental Books, 1969.

Sahai, Bhagwant. **Iconography of Minor and Buddhist Deities.** Delhi : Vishal Printers, 1975.

Sarma, P. Neelakanta. "Un Album Thailandais d' Iconographic Indienne," **Art Asiatiques.** Tome XXVI, Limoges : Bontemps, 1973.

Sastri, K.A. Nilakanta. **South Indian Influences in the Far East.** Bangalore City : The B.B.D. Power Press, 1949.

Singh, Sheo Bahadur. **Brahmanical Icons in Northern India.** New Delhi : Sagar Printer & Publishers, 1977.

Spinks, Charles Nelson. **The Ceramic Wares of Siam.** Bangkok : Prachandra Printing Press. 1978.

Thomas, P. **Hindu Religion, Custom and Manners.** Calcutta : University of Calcutta Press, 1941.

Wales, H.G. Quaritch. **A Newly Explored Route of Ancient Indian Culture Expansion.** (Reprinted from Indian Art and letters Vol.IX No.1), London : The Indian Society, 1935.

Gaṇeśa

A Study on Religious Belief and Iconography of Gaṇeśa Found in Thailand

Indian civilization began spreading throughout Southeast Asia very early, possibly in the early centuries preceeding our era, (about 1st.-2nd. century A.D.). The Indian traders from several parts came by sea or overland via Burma, Indo-China, Malay Archipelago through Borneo. The slow process of Indianization brought with it the adaptation of Brahmanism and the worship of Indian Gods. Indian artistic style was also included, it became the basis for local people in creating their own style. The most effective region at that early time was in the South of Thailand which was situated on the Indian trade route.

The worship of Gaṇeśa began naturally after the introduction of Hinduism into Southeast Asia in the 3rd. century A.D. as evidenced by finding many Hindu-influenced archaeological things. The reason for the Thais easily acceptance of this belief was that, the local people were still very superstitious as a result the worshippers found things compatable. As well as in the Mahāyanism region, the people also easily accepted Hinduism since they both believed in Gods. So Gaṇeśa who could bestow any kind of success, remover of all obstacles, being the most universally adored of all the Hindu gods. He was worshipped by all Hindu sects, and also by Buddhists, which differed from Śiva and Vishnu whom were worshipped just among a small group.

Bronze Gaṇeśa Brahmanical shrine. Bangkok

Gaṇeśa images found in Thailand

Gaṇeśa images discovered in several parts of Thailand vary in style from part to part, depending how the native artists were influenced and then adapt into their own style. This process included idea and religious beliefs when producing their images. Sometimes the culture of its own wasn't suitable or practical to the belief of the people, then necessary changes for improvement was made depending on the ability of the native artists.

Gaṇeśa images found in Thailand resemble the Gaṇeśa images in other cultures, or on the other hand the characteristic of art imitated from other art objects.

The various art influences are as follows :

1. Indian Art Influence

Indian culture, that became the root of Thai culture, was brought into the country by Indian traders. The Southern part of Thailand was the earliest part to receive the Indian influence which came fromalmost all parts of India, but the Southern influence was the most effective, particularly the Chola influence of the 11th-12th century. Some Gaṇeśa images show strong Indian influence that might have been brought in by the Indian or was made by Indian artist from local materials. A good sample is Gaṇeśa from Thung Tuk, Kuraburi, Pang-Nga that shows strong Indian influence that might have been brought in by the Indian or was made by Indian artist from local materials. A good sample is Gaṇeśa from Thung Tuk, Kuraburi, Pang-Nga that shows the Chola style resembling the high relief Gaṇeśa from Brahmpurisvara and Gaṇeśa from Sokkesvara. The body is round, pot belly in mahārā ja-llila (royal ease), which resemble with the outline, ornament and posture.

Later Indian influence images are a mixture between Indian and local style. The main Indian typical styles are : mahārāja-līla with right leg lift, four arms with anguśa (elephant goad), pāśa (rope), broken tusk (mostly lower right), and sweet or bowl, and always wearing karaṇḍa-mukuṭa. Another feature is a rat portrayed in profile which was fashioned in Southern India after 12th century A.D. Sample is one Gaṇeśa image from Brahmanical Shrine Bangkok which resembles Gaṇeśa in late Dravidian style.

2. Khmer Art Influence

Khmer art also had a strong influence on Thai Gaṇeśa both found in Northeastern and Southern Thailand. Particularly in the Northeast which might have had some political influence too. For the South usually shows Indian art mixed with local art.

The most outstanding Khmer influence on Thai Gaṇeśa image is the Bayon style of the 12th.-13th. century A.D., mostly discovered from the south and central parts of Thailand. Certainly there are some dated before that. Khmer influences still prevailed even in Ayutthaya period as there were Khmer Brahmans in the court.

Khmer prominent characteristics upon Thai Gaṇeśa image are the folded leg posture (lies one superposed above the other, the right above the left), Khmer style mukuta, two arms with the hands posed on the knees and holding object that may vary. This form of Gaṇeśa represented Gaṇeśa as the patron God of Arts that had been popular in Angkor.

3. Javanese Art Influence

It was said that Javanese art influenced the Pre-Thai art since the 9th. - 13th. century A.D. (after receiving Indian art influence and adapted it to be their own style, then influenced to Thai art).

We scarcely found Gaṇeśa images with Javanese influence older than Ratanakosin period. Gaṇeśa image from Wat Devaraja in Nakhon Si Thammarat is one of the few. The God is sitting in Javanese pose, That is : the legs are wide apart, the soles of the feet almost touch, wearing Javanese mukuta. This shows clearly Central Javanese Art influence dated about 10th. century A.D.. Another one is a Gaṇeśa statue from Pang Yang, which is sitting in a rare attitude (right knee lifted while the left folded beneath the hip).

Javanese influence clearly shown in Ratanakosin period, especially in the reign of King Rama VI, after the Hindu Javanese images were brought into the country by King Rama V, including Gaṇeśa that was the proto-type of later Gaṇeśa image. The prominent characters are : sitting on a throne ornamented with row of skulls and also wering human skull earings.

Other than this, in Indonesia they also found bronze miniature Gaṇeśa with magic sign, the same as we found at Kampaeng Phet, Songkhla and Surat Thani, which came from the same influence of superstitious and to cure illness. Is this shows the relationship of these two cultures or were they from the same proto-type?

4. Local Art Style

The combination of any art influences with a local

art became an individual local style. Mostly frome the 15th. century A.D. onwards. The characteristic of Thai Gaṇeśa image such as Vajrasana attitude - the characteristic pose of the Buddha, that is : legs locked with soles of both feet apparent, pointed head dress which later influenced the Khmer art. The most representative image of this group is the seated Gaṇeśa in Chiangsaen room of the Bangkok National Museum which shows the combination of Buddha and Hindu image characters. Another sample is the bronze Gaṇeśa image in the Brahmanical shrine, Bangkok, that also has an individual Thai decorative ornaments.

We can assume that Gaṇeśa image in Ayuthaya period shows the most individual Thai style, eventhough they still had substantial influence from other art influences. These interesting images are : Gaṇeśa in the private collection of H.R.H. Prince Damrong, Gaṇeśa from Brahmanical shrine in Nakhon Si Thammarat and Chankasem Palace Museum in Ayutthaya.

Others

From some Gaṇeśa images, we can notice other influences than those mentioned above, such as the decorative vegetal motifs on the Gaṇeśa (No. 3) from Brahmanical shrine and Gaṇeśa at the Chankasem Palace Museum resemble some in Pre-Angkorian and Cham arts.

Current idea and Religious Belief of Gaṇeśa fround in Thailand

From documents and archaeological finds concerning Gaṇeśa throughout many periods in Thailand, we know that Gaṇeśa has been worshipped in various ways as follows :

A. Gaṇeśa as God of Obstacles

This particular worship of the God has been the oldest belief from the beginning of Gaṇeśa-worship in India. Indian traders who landed here in the 3rd. century A.D. brought Gaṇeśa worship to Southeast Asia. They all vernerated this universal God in order to remove all obstacles. This was the first belief of Gaṇeśa which native people were introduced to. Shrines and sculptures were made devoted to him. Early images were both brought from India and then locally made. This belief has been the most important worship of the God in Thailand throughout the period up to the present.

B. Gaṇeśa as the Guardian Deity of Children

In India Gaṇeśa was attached to the Seven Divine Mothers (Saptamātṛkās) or with only one of them. In this particular context, Gaṇeśa played the role of protecting children from evil spirits or illness. From an archaeological ruin at Ban Thung Tuk in Kuraburi, Pang-Nga a Gaṇeśa image was found and also a female Hindu deity holding a child from another mound nearby. These finds are associated closely together, we might assume that Gaṇeśa here played the same role of Guardian deity of children in Southern Thailand.

C. Gaṇeśa as a minor Hindu God

Ganeśa was worshipped as a minor deity in Saivism, especially in the role of Siva's son. In this manner, he was usually placed together with his parents, as the standing Gaṇeśa at the Brahmanical shrine in Nakhon Si Thammarat. Another interesting representation of Gaṇeśa as a minor Hindu God is "Siva's page". As we can see, at present, Gaṇeśa image in front of the King's Bodyguard Regiment is worshipped as a chief of Siva's page.

D. Gaṇeśa as the God of Arts

This belief wasn't very popular in India as it was in Nepal and Cambodia. It evoled from God of Obstacles to be God of Wisdom around 11th. century A.D. The God usually has two arms holding a book, and a broken tusk or stylus. Thai Gaṇeśa images in this manner mostly dated in Ayutthaya period, such as Gaṇeśa at Chankasem Palace Museum. Eventhough this belief was influenced by Khmer culture but had slight differences, especially in the later period. In Khmer, the belief of Gaṇeśa as "God of Arts" came from the Māhabhārata as well as Gāyatrīantra which referred to him as a scribe to the sage Vyāsa and Siva. So Gaṇeśa was represented in this manner which became the individual character of Khmer Gaṇeśa. But later Thai accepted only the belief not the style. The characteristic from of later Thai Gaṇeśa in the meaning of "God of Arts" usually has four arms holding anguśa, śaula, vajra, noose or paśa, broken tusk, modaka and bowl.

E. Gaṇeśa as Lord of "Gajasastra"

In this belief Gaṇeśa is known as "Pra Devakarma", prevalent during the Ayutthaya period. Devakarma is the Patron of "Gajaśāstra" or "Art of Elephant" which was evidenced since Sukhothai Period. Gajaśāstra is a field of art in the Sāmaveda that the King had to learn. Khmer Brahmans introduced tihs sastra to the Ayutthaya court. Particularly in King Narai's reign, there are historical records clearly mentioning Gaṇeśa as "Devakarma" and "Vighanesvara" which means that they worshipped Gaṇeśa

both as "Lord of Obstacles" and "Lord of Gajasastra", separately. Archaeological evidences found from the South shows Gaṇeśa figure on the handle of a knife (both for mahout and Brdhipasa) dated in Ayutthaya period and also there was found Gaṇeśa a miniature that was said to be used in elephant rites as "Devakarma". This Gaṇeśa status also clearly found in both literary and elephants' rrites in Ratanakosin period.

F. Gaṇeśa as An Amulet

Gaṇeśa became an object of superstitious belief with some touch of Buddhism. Its form like a votive tablet which was not more than 5 inches high with a magic sign and yantra on the front, back or beneath the base. This was worshipped for success and protection. The practice still spread throughout the country, especially in the South. It was also evolved from the belief of Gaṇeśa as God of Obstacles.

G. Gaṇeśa as Dvarpala

Dvarpala or door-keeper mostly found in Northern part of Thailand about 15th. century A.D. onwards. Gaṇeśa images are placed on the entrance posts of the temples as practising in Tibet and Burma, for example, at Wat Tha Stoy and Wat Pra That Doi Suthep in Chiangmai. The latter one, Gaṇeśa was decorated as Yakṣa with canines and moustach. However, Northern Thai received this belief by combining it with local belief, so Gaṇeśa not only preventing and getting rid of devils and bad things, but also bestow prosperity.

Conclusion

From this study we can conclude that in the ancient time Gaṇeśa images discovered in Thailand varied in style according to other cultural influences. The oldest Gaṇeśa image found in Thailand is the one from the Brahmanical Shrine, Bangkok, (No. 1) dated from the 6th.-7th. century A.D. The image is very naturally portrayed with only two arms without any ornament and seated in the maharajalila attitude with yogapatta. It is a very interesting posture the oldest found in Thailand and might be the oldest in Southeast Asia. From the iconographic and artistic style, this Gaṇeśa is older than the Gaṇeśa from Pang Nun, Sating Pra, Songkhla which the art-historian ever mentioned being the oldest Gaṇeśa in Southeast Asia. In comparison we can clearly see that this Brahmanical Shrine Gaṇeśa which has the Gupta art influence dated about 4th.-6th. century A.D. is older. Unfortunately we didn't have any source of where this image was first found.

Among the Gaṇeśa images found in Thailand, the oldest interesting images are : Gaṇeśa frome Brahmanical Shrine (No.1) that was dated the oldest; Gaṇeśa frome Pang Nun, Sating Pra which has the combination between Gupta and Khmer Art, that is, having four arms and holding sankha (couch shell), so it should be from later time. The third one is the Gaṇeśa from Pra Ratha ancient town. Sri Mahabodhi district, Prachinburi, the highest standing stone Gaṇeśa image found in Thailand. These three images have much natural posture, less ornaments, can be compared with the naturalness of an elephant such as the ears and the head. Another interesting point of these is the Gaṇeśa from the Brahmanical Shrine and Pang Nun have the same type of "sarpa" (snake) with an extended hood on his right abdomen.

Later Gaṇeśa images differ from the previous time images. Mostly, they have clear individual Thai style. The attributes of Gaṇeśa usually be : angusa (elephant goad), broken tusk, pasa or noose and bowl. Another thing is sula that would be changed to vajra from the reign of King Rama VI onwards.

For the religious belief of Gaṇeśa found in Thailand began with the belief that Gaṇeśa is the God of Obstacles who could bestow all success which resulted in his being very popular. This belief prevailed through the ages up till now, and being the origin of various kinds of belief. Anyway, the main idea is that Gaṇeśa could give success to all. Especially at present, most of us also know ***Him*** as "Lord of Arts" which prevailed since King Rama VI onwards. The Fine Arts Department is the main institute in spreading this idea.

Another interesting conclusion is that the various kinds of religious beliefs upon Gaṇeśa which mostly based on the belief of "God of Obstacles" did not directly control the form, the attitude or any attributes of Gaṇeśa images. Especially the present images, usually are produced from the same prototype without serious study of iconography or religious belief of the God.

หอสมุดแห่งชาติ
2 ก.พ. 2542
กรมศิลปากร

คณะผู้จัดทำ

ที่ปรึกษา

นายนิคม	มูสิกะคามะ	อธิบดีกรมศิลปากร
นายภิรมย์	จีนะเจริญ	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายจรวย	หนูคง	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นางกนกพร	อรรคราภรณ์	รองอธิบดีกรมศิลปากร

บรรณาธิการ

นางอุไรวรรณ	ตันติวงษ์	นายปัญญา	นิตยสุวรรณ	นางสายไหม	จบกลศึก
นางสาวก่องแก้ว	วีระประจักษ์	นางจรรยา	มาณะวิท	นางเพ็ญพรรณ	เจริญพร
นางสมลักษณ์	เจริญพจน์	นางสาวบุหลง	ศรีกนก	นายทรงวิทย์	แก้วศรี
นางวิสันธนี	โพธิสุนทร	นางสาวฉวีงาม	มาเจริญ	นางสุรีย์รัตน์	วงศ์เสงี่ยม
นางโสมสุดา	ลียะวณิช	นายวิรัช	ก่อสันติมุกขัง	นายจุมพล	สอนเสริม
นางสาวอารีพร	อำนวยกิจเจริญ	นางสาวศรีภัทรา	หอมชื่น	นางสาวนวรัตน์	พรหมย้อย
นางสาวเมธินี	จิระวัฒนา				

ฝ่ายภาพและศิลปกรรม

นายสิงห์คม	บริสุทธิ์	นายสมชาย	วรศาสตร์	นางสาววรานี	แจ่มนาม
นายชาญณรงค์	คงโภคา	นายณรงค์ศักดิ์	สาทิตานนท์	นายสายชล	อรรถาเวช

ดวงตราประจำกรมศิลปากร เป็นรูปพระคเณศ (ซึ่งถือว่าเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการ) ประทับบนลวดลายกนกลักษณะคล้ายเมฆ องค์พระคเณศในวงกลมมีพระรัศมีเหนือพระเศียรงาข้างขวาหัก สวมสังวาลย์นาค พระหัตถ์ซ้ายบนถือบ่วงบาศพระหัตถ์ซ้ายล่างยกขึ้นถือครอบน้ำ พระหัตถ์ขวาบนถือวชิราวุธ พระหัตถ์ขวาล่างถืองาที่หัก พระบาทซ้ายอยู่ในลักษณะขัดสมาธิ พระบาทขวาห้อยลง ในวงกลมที่ล้อมรอบนั้นมีดวงแก้วเจ็ดดวง หมายถึงศิลปวิทยาเจ็ดอย่าง ซึ่งอยู่ในขอบเขตหน้าที่ของกรมศิลปากรคือ ช่างปั้น จิตรกรรม ดุริยางคศิลป์ นาฏศิลป์ วาทศิลป์ สถาปัตยกรรม และอักษรศาสตร์

ได้มีประกาศใช้ดวงตรานี้ในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๘๐ ดังมีความต่อไปนี้

แจ้งความสำนักนายกรัฐมนตรี
เรื่องให้ใช้ตราประจำกรมศิลปากร

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กระทรวงธรรมการใช้ตราประจำกรมศิลปากร คือ ดวงตรากลม ศูนย์กลางกว้าง ๕ เซนติเมตร ลายกลางเป็นรูปพระคเณศ รอบวงกลมมีลวดลายเป็นดวงแก้ว ๗ ดวง เป็นตราสำหรับใช้ราชการสืบไป

แจ้งความมา ณ วันที่ ๑๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๐

พ.อ.พหลพลพยุหเสนา
นายกรัฐมนตรี

